rousseau

«Rousseau, „om al paradoxurilor" – acceptînd această etichetă printre alții de numeroasele care i-au fost atribuite de contemporani, scriitorul și-o schițța singur modul de a traversa posteritatea : într-o armonioasă conformitate nu atît cu natura sa, cît cu ceea ce i-a conferit ca destinație această natură, anume căutarea adevărului, „Vitam impendere vero", cum își parafează el însuși opera.»

IRINA BĂDESCU

editura minerva

Lei 5

1079

fondată în 1895 bpt serie nouă

rousseau

scrieri despre artă

rousseau

CLUBUL CĂRȚII DIGITALE

BIBLIOTECA ALEPH

Ilustrația copertei : *Done Stan*

jean-jacques rousseau

scrieri despre artă

TRADUCERE, SELECȚIE ȘI NOTE DE MARINA DIMOV
PREFAȚĂ ȘI TABEL CRONOLOGIC DE IRINA BĂDESCU

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI • 1981
EDITURA MINERVA • BUCUREȘTI

Pentru versiunea românească
toate drepturile rezervate
Editurii Minerva (B.P.T.)

J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, vol. IV, Lefèvre, Paris, 1859 ; J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes*, vol. XII, *Deux-Ponts*, Sanson et Compagnie, 1782 ; J.-J.Rousseau, *Oeuvres complètes*, vol. XI, Garnery, Paris, 1832 ; Jean-Jacques Rousseau, *Lettre à M. d'Alembert*, Garnery — Flammarion, Paris, 1967.

PREFAȚĂ

„Nimic nu este mai neasemănător mie decît eu însumi."

(J.-J. Rousseau — *Confesiuni*)

Un volum de scrieri rousseauiste despre artă poate apărea drept un paradox, dacă nu chiar un non-sens. Binecunoscută fiind, ca una ce alcătuiește temeiul sistemului său de gîndire, aversiunea doctrinară, într-un anume sens chiar temperamentală, a filozofului genevez împotriva a tot ce nu e natural, spontan, ingenu, a orice este, într-ale omului, produs al unei activități civilizatoare, într-un cuvînt, artefact.

Pe de-o parte însă, paradoxul constituie regula însăși a receptării paginilor sale : cu deosebire a celor teoretice. De la primele valuri de opinie, tălăzuite de atitudini violent contradictorii, cu care au fost primite *Discursul asupra științelor și artelor* și mai cu seamă *Discursul asupra inegalității*, pînă în zilele noastre, cînd scrierile lui Rousseau continuă să fie desemnate, cu o egală virulență, drept promotoare atît ale totalitarismului, cît și ale unei imaculate democrații. Paradoxul își urmează drumul nestins, parcă mai tensionat astăzi decît era inițial. Iar pe de altă parte, lui Rousseau însuși nu i-a displăcut eticheta de spirit paradoxal („Prefer să fiu socotit un om al paradoxului decît unul al prejudecăților."). S-ar părea că, selectînd-o și acceptînd-o printre atît de numeroasele care i-au fost atribuite de contemporani, și-a schițat singur modul de a traversa posteritatea : într-o armonioasă conformitate nu atît cu natura sa,

cît cu ceea ce i-a conferit ca destinație acestei naturi. Anume, căutarea adevărului, „Vitam impendere vero", cum își parafează el însuși opera. Or, toate „cele ale omului" sînt, prin excelență și în spiritul celei mai desăvîrșite coerențe, de ordinul paradoxului. Iar Rousseau nu este, desigur, nici singurul, nici primul, nici ultimul care depune mărturie în acest sens. Este poate doar dintre cei care, în loc de a *vorbi* condiția paradoxală a omului — ca un Montaigne, un La Rochefoucauld sau un Pascal, iar mai tîrziu un Camus sau chiar un Barthes —, o *configurează*, îi împrumută (într-un sens, cu prețul propriei existențe) corporalitatea biografismului („Printre contemporanii mei, puțini sînt aceia al căror nume să fie mai cunoscut în Europa, și a căror individualitate să fie mai neștiută."). Întru aceasta, dealtfel, Rousseau își află un loc de frunte, aparte, în lunga și ilustra serie de moraliști — în sensul larg al cuvîntului —, care semnează originalitatea cea mai adîncă, poate cea mai autentică (deși nu este și cea revendicată de ambițiile hiper-tehnice ale modernității) a literaturii franceze de-a lungul veacurilor.

Biografismul critic poartă fără îndoială din plin amprenta subiectivității și scopului argumentativ ale discursului care-l utilizează : nimic mai ușor, într-un fel, decît să reorganizezi o biografie pentru a scoate în evidență desenul punctat al demonstrației propuse. În cazul lui Rousseau însă, lucrul este mai anevoios, din două motive. În primul rînd, datorită presiunii autobiografice însăși : construind, în *Confesiuni*, *Dialoguri* și în *Visările unui hoinar singuratic*, un Eu cu valoare de semn cultural, Rousseau nu mai lasă discursului interpretativ libertatea de-a spune orice despre acest Eu. Ci cel mult de a-i cerceta cu precădere una sau alta dintre laturile constitutive. În al doilea rînd, corolar al primului, pentru că în cazul lui, ordinea argumentelor biografice este indiferentă în sine, acestea căpătîndu-și semnificația numai întrucît seria lor intră în raporturi de determinare reciprocă cu seria argumentelor doctrinare. Cu alte cuvinte, domeniul personalității culturale Jean-Jacques Rousseau este atît de strîns constituit încît, regizat fiind din interiorul său de paradox — figură logică — și supus unui destin exegetic

de același ordin, el oferă deopotrivă și o soluție de rezolvare a acestui paradox. Soluție poate numai în ultimă instanță tot de natură logică : faptul că opera lui, sub un ecleraj diferit și parțial, rămîne totuși în zona centrală a epocii noastre dovedește că, din fericire, paradoxul nu este complet rezolvat, că, tocmai în virtutea acestei nerezolvări, Rousseau „se mai citește încă". În orice caz însă, o soluție estetică. Este modul însuși al lui Rousseau de a reacționa la solicitările epocii contemporane : răspunsul lui la o întrebare sau alta a fost întotdeauna puțin divergent, puțin „alături". Iar în această marjă de refracție — ca și cum întrebarea ar fi picat într-un mediu diferit de cel din care venea — stau deopotrivă neînțelegerea întemeietoare a suferințelor lui biografice, paradoxul fecund al creației, puterea ei de seducție rămasă la fel de acută și în cazul unor lecturi fragmentare ca cele de astăzi.

1 Zarurile au fost aruncate

Discurs asupra științelor și artelor este „păcatul originar" al gîndirii rousseauiste. Un gest de frondă, s-ar părea, al timidului genevez tolerat cu îngăduință, ca o curiozitate rustică, în cercurile marii burghezii financiare, ale cărei ambiții vizează acum gloria intelectuală, puterea Luminilor, odată dobîndită cea a banului. Dupin, Francueil, baronul d'Epinay, oameni bogați și influenți, își deschid saloanele filozofilor, preiau cu rîvnă rolul de mecena ai artiștilor : alți domni Jourdain, mai asidui în a se înstăpîni în domeniul ideilor decît a se lustrui pe sine, dar în aceeași dorință nemărturisită de a rivaliza cu o aristocrație ruinată, redusă istoric la a nu mai juca decît pe scena mondenă, deși împodobită încă — mai ales în ochii parvenitului — cu prestigiul gustului, al manierelor, al acelui *„savoir-vivre"* care nu se învață, ci se moștenește.

Rousseau îi înfruntă pe acești protectori ahtiați după prestigiu deopotrivă cu argumentele pregătite de gîndirea Luminilor și prin certitudinea — moștenită de la taică-său — de a aparține unei elite civice și morale : solidar întrucît privește mînuirea

primelor cu prietenii săi filozofii, viitorii enciclopediști, care l-au primit cu interes și o stimă, e drept, puțin condescendentă, pe care el însuși îi iubea cu o afecțiune extremistă. Dar, paradoxal, în egală măsură și singur, izolat de aceștia : prin puritanismul lui, mai mult mental decît de confesiune religioasă, prin sentimentul de a reprezenta o elită „republicană", net anti-oligarhică.

Ideile primului *Discurs* sînt, în mare, mai toate provenite din spațiul de gîndire al Luminilor : nici unul dintre filozofii lideri ai opiniei intelectuale franceze a vremii nu le-ar fi dezavuat ca atare. Un Diderot, de pildă, despre care s-a și spus, dealtfel, că i-ar fi „suflat" lui Rousseau orientarea acestei prime lucrări. Astfel, ideea că științele, artele și luxul — în sensul de elemente ale bunăstării — aparținînd aceleiași sfere, ele trebuie privite în bloc, ca identice sub aspectul rolului lor în societate : sînt luate deci în considerare *produsele* lor, sub unghiul civilizației materiale, și ca atare, confundate cu bogăția. Fizicieni și poeți, matematicieni, filozofi și pictori aparțin deopotrivă aceleiași categorii de „responsabili" ai *progresului* omenirii — o altă idee a Luminilor, pe care Rousseau nu numai că nu o neagă, așa cum au considerat mulți dintre exegeții săi, ci o întărește, afirmînd caracterul ineluctabil al acestui progres. Mai mult încă : într-un glas cu Voltaire, cu Diderot, cu Condorcet, chiar mai apăsat decît aceștia, Rousseau subliniază distincția între „pleava autorilor triviali", „compilatori de lucrări, care au forțat fără rușine poarta științelor și au lăsat să pătrundă în sanctuarul lor o gloată nedemnă", și acei „învățători ai speciei omenești", un Verulam, un Descartes, un Newton, demni întru totul de-a înălța „monumente ale spiritului" și de-a fi sfetnici ai cîrmuitorilor.

Încă din acest punct însă, Rousseau începe să se abată pe nesimțite de la consensul ideologiei luministe, al cărei principiu dinamizator este spiritul de clan, prozelitismul, care se hrănește din predicarea adevărului. „Cînd am dorit să învăț ceva, am făcut-o ca să știu eu însumi, nu ca să învăț pe alții", spune Rousseau în *Visări*. Distincția între maeștrii și trepădușii cunoașterii umane este determinată, după părerea lui, de existența

— sau, dimpotrivă, de lipsa — unei „tării interioare" : artele, ştiinţele fiind pentru el un soi de „încercare a puterii", o angajare a întregii fiinţe pe o cale nebătută. Cei ce li se dedică trebuie să aibă puterea de a drumeţi singuri pe urmele marilor învăţători şi de a-i depăşi fără să aibă pentru aceasta nevoie de vreo şcolire anume, ceea ce n-ar face decît să le îngrădească *originalitatea*. Rousseau nu pronunţă cuvîntul : însă întreaga pedagogie a personalităţii din *Emile* se află cuprinsă în această primă pledoarie ; după cum tot aici este afirmat — deocamdată implicit — refuzul de-a se înregimenta în vreo şcoală, vreun curent, vreo grupare, refuz de-a se lăsa manipulat de „opinia generală". Explicit, poziţia lui Rousseau în acest prim *Discurs* este de o prefăcută modestie, care n-a înşelat însă pe nimeni şi nici un moment ; la fel de paradoxală ca şi ingenuitatea aproape înduioşătoare cu care afirmă, la un loc cu denunţul pervertirii moralei de către artă, că „orice artist doreşte să fie aplaudat. Laudele contemporanilor sînt partea cea mai scumpă a răsplăţii lui". Situîndu-se pe sine printre „oamenii de rînd" cărora cerul nu le-a hărăzit nici marile talente, nici gloria lumii şi care-şi caută fericirea „în ei înşişi", Rousseau proclamă cu o trufie aproape romantică faptul că „adevărata filozofie" rezidă în căutarea *virtuţii*, „această ştiinţă a sufletelor simple" şi că ea constă în „a-şi asculta glasul conştiinţei în tăcerea patimilor". Astfel încît el se opune deopotrivă marilor spirite originale şi gloatei autorilor fără duh, investind un conţinut specific în „deviza" de barbarie care serveşte drept motto *Discursului : Barbarus hic ego sum :* nu o stare de înapoiere, de sălbăticie, ci o exigenţă de autodidaxie de refacere pe cont şi cu forţe proprii a drumeţici umanităţii. Este, cum s-ar părea, condiţia însăşi a asumării personale a adevărului, povară crescută ca un gheb, una cu fiinţa ce o poartă.

Se înţelege lesne că, fie şi numai prin trufaşul final al *Discursului* — dealtfel, uşor de taxat drept simplă poză retorică — Rousseau i-a şocat şi pe protectorii, dar şi pe prietenii săi filozofii. A afirma de unul singur o filozofie adevărată implică punerea directă sub acuzaţie a celei curente. Gestul său de

frondă la adresa bogaților s-a transformat pe loc într-un adevărat act de singularizare. Deși nici ideea de virtute nu este în sine nouă : ea face parte din arsenalul ideologiei burgheze militante, este arma principală cu care aceasta a combătut ateismul materialiștilor și libertinajul de sorginte aristocratică. Numai că în *Discursul* lui Rousseau, virtutea capătă o coloratură cu totul nouă : și întru această reinterpretare semantică se află cuprinsă integral ruptura gîndirii rousseauiste de cea a Luminilor. Prin ea se pecetluiește destinul de răzvrătit al obscurului genevez, condiția de străin — de „extraterestru", i-am zice astăzi — aducător de adevăruri scandaloase. Pentru că, pentru Rousseau, virtutea este adevăr, iar adevărul se dezvăluie în „lumina interioară" a conștiinței individuale, nu în cea a abstracțiunii generale.

Reinterpretarea respectivă își află rădăcinile în ideea că cercetarea *originii* artelor, științelor, a cunoștințelor omenești în general — fie pe baza documentelor, fie prin speculații teoretice — vine să infirme în totul situația lor actuală. „Științele și artele [1] s-au născut din viciile noastre : am sta mai puțin la îndoială întrucît privește avantajele lor dacă le-am datora virtuților noastre." Este prima formulare a tezei despre „omul naturii" pervertit în „omul social", teză expusă în incendiarul *Discurs asupra inegalității*, miezul antropologiei rousseauiste. Ea îmbracă, în primul *Discurs*, forma unei paralele cu pătimașe accente polemice între exemplele antice ale Spartei și Atenei.

Nu mai e vorba aici de un exercițiu retoric : proiectarea în trecut, dezvăluirea, la lumina unui fulger de conștiință, a originii unor fenomene actuale este, pentru Rousseau, o adevărată metodă, bazată pe conjectură. Prin ea se îngemănează problema ontologică cu cea gnoseologică — și ea își va afla formularea deplină ca metodă, în momentul în care scrierile doctrinare vor fi completate prin cele autobiografice. Energia reprezentativă a

[1] Nu atît științele și artele în sine, cît modul lor de a fi folosite. Rousseau are în vedere aspectul lor *instituțional*, afirmînd că folosința artelor și științelor ține de forma de guvernare și slujește la întărirea acesteia.

acestei metode se hrănește din lecturile care au compensat în orfanul hipersensibil lipsa tandreței materne prin dezvoltarea unei imaginații eroice — în toată plinătatea de sens a acestui cuvînt. Adevărul, această obsesie intelectuală a Luminilor, devenită la Rousseau o adevărată manie, ca una pe care a substanțializat-o, a trăit-o cu toată ființa, este pentru el modelat de *imaginar*; domeniul de manifestare a adevărului este deci o legislație moral-politică care *desparte* — așa cum, în legendele mitologice, cornul inorogului cufundat în rîuri are darul de-a despărți impuritățile de apă, limpezind-o — individul de colectivitate, scoțînd la iveală specificitatea relațiilor care-i leagă, contractul, deopotrivă coerciție și solidaritate. Nu e greu de redescoperit în diatriba contra educației, în sfaturile către monarhi, ambiția pedagogică a Luminilor; potențată însă la Rousseau, devenită aproape un mesianism legislator, din pricina condiției lui de „străin în societatea franceză". Propunînd, printr-o violentă disociere, exemplul Spartei drept pozitiv — căci ea a lăsat drept moștenire „memoria unor fapte eroice" —, iar cel al Atenei — de la care ne-au rămas doar „cîteva marmore ciudate" — drept negativ, Rousseau nu condamnă în sine arta în numele moralei, așa cum o primă lectură, desigur izbită de patima extremistă a argumentării, ar putea-o crede. Ci denunță un anume *uzaj social*, o „rea folosință" a artelor și științelor. După cum elogiul virtuții spartane sau a Romei lui Caton nu urmărește proslăvirea ignoranței în dauna cunoașterii, nici a bărbăției brutale împotriva moliciunii antrenate de civilizație — așa cum a fost citit de către unii din contemporani, de Voltaire de pildă, care l-a și luat în rîs pe Rousseau, acuzîndu-l de-a fi un apologet al „mersului în patru labe". Ci este subliniată aici distincția originară dintre adevărat și fals — natură și de-naturare —, falsul fiind asimilat de Rousseau artefactului. „Căci falsul este susceptibil de felurite combinații; în vreme ce adevărul n-are decît un singur mod de a fi". Adevărat este în acest sens pentru Rousseau ceea ce este de folos cetății, colectivității, ceea ce *unește* și exaltă virtutea civică. În același spirit se cuvine recitită acum și distincția dintre ade-

vărații învățători și compilatorii vulgari, între artiști și înțelepți; distincție utilitară în care răzbate, filtrată însă prin prozelitismul Luminilor, vechea ranchiună platoniciană împotriva creatorilor. Asemenea și caracterizarea științelor și artelor ca „fiice ale trîndăviei" și ale „patimei de a se distinge". Există, spune Rousseau, talente „utile" și talente „plăcute"; preferința lui pentru primele merge tot în sensul menționat. Despărțind ceea ce estetica clasică reunea sub comuna egidă de *„utile dulci"*, Rousseau respinge o cunoaștere gratuită în favoarea uneia utilitare. Iarăși o idee care în sine nu este nouă: căci tezismul este difuz, dacă nu explicit — ca la Diderot, de pildă — în toată atmosfera Luminilor. Nouă este însă expresia determinată de contextul rousseauist, paradoxala înfruntare a propozițiilor: pe de-o parte incriminarea artelor și științelor și elogiul simplității, al virtuții eroice, iar pe de altă parte, apologia adevăraților savanți și artiști — Rousseau îi și citează pe pictorii Carle și Pierre Van Loo, pe sculptorul Pigalle — opuși compilatorilor, sclavi ai gustului public, celor care sacrifică „frumuseți bărbătești și puternice prefăcutei noastre subțirimi": acuzație direct îndreptată împotriva lui Voltaire. Inconciliabilul gîndirii rousseauiste, dialectic în sine, este evident: ceea ce el refuză în arte și științe este uzajul lor *manipulatoriu*, coercitiv în primul rînd pentru originalitatea individului creator, într-un anume sens, comercializarea lor. Este limpede încă de pe acum că arta pe care Rousseau o simte ca fiind cea mai primejdioasă, pentru că este și cea mai puternică din acest punct de vedere, este teatrul. Aceasta e și tema *Scrisorii către d'Alembert despre spectacole.*

Primul *Discurs* deschide un joc: al naturii bune a omului împotriva civilizației care l-a pervertit. Al omului considerat ca ființă *gînditoare*. Căci „reflecția nu servește decît să-l facă pe om nefericit, fără a-l face nici mai bun, nici mai înțelept". Dar gîndirea este inseparabilă de om și „nu-ți poți lepăda capul cum îți lepezi căciula, nu te întorci la simplitate, cum nu te poți întoarce nici la copilărie", va spune Rousseau mai tîrziu în *Confesiuni*. Dacă intrarea în joc a fost liberă, odată ales răspunsul negativ la întrebarea Academiei dijoneze, Rousseau încetează să mai fie

liber ; devenind tot mai mult, tot mai adînc, prizonierul propriului gest ; silit, la fiecare pas al scrierilor, să legitimeze, construindu-le, valorile de el avansate ca pozitive, adevărul pe care l-a asumat.

2 Jocul obligat

Scrisoarea către d'Alembert, textul marii rupturi publice cu enciclopediştii, este redactată în febra anilor '57-'58 ; adică într-un moment de trăire maximă. Pe fondul zgomotos al celebrităţii stîrnite de primul *Discurs* şi activate de cel de-al doilea, la lumina sfîşietoarei experienţe intime a iubirii pentru Sophie d'Houdetot, în cugetul bărbatului care şi-a încheiat cu un eşec urcuşul vieţii dospesc, deopotrivă măcinîndu-l şi conformîndu-l sieşi, germenii reformei personale — spre potrivirea „faptei cu spusa" — şi tentaţia marilor sinteze, înstrăinătoare de sine : *Noua Eloiză*, *Contractul social*, *Emile*.

Scrisoarea către d'Alembert nu trebuie deci considerată drept un nou gest de frondă, ci ca un argument-limită — pentru că, între timp, Rousseau a scris şi *Scrisoarea despre muzica franceză*, şi prefaţa la comedia *Narcisse*, în care-şi precizează, cu privire la un domeniu sau altul, poziţia estetică — în tentativa de a se pune de acord cu sine. Asumîndu-şi astfel obligaţia de a „divorţa" de ceilalţi.

Cititorul nu află în *Scrisoare* nici tonul inspirat, dar inegal susţinut de o retorică mînuită încă stîngaci, al primului *Discurs* ; nici impecabila ţinută argumentativă din cel de-al doilea — adevărat model de expunere doctrinară, fără o ezitare logică, fără o slăbiciune stilistică. În loc, o încordare cu izbucniri polemice, de rea credinţă, un supravoltaj psihic şi intelectual care trădează maximul trăirii şi iminenţa exploziei. Tema însăşi — ca şi prelungirile ei : răspuns al lui d'Alembert, ripostă a lui Rousseau etc. — este o adevărată luptă corp la corp. *Scrisoarea* are drept pretext articolul *„Geneva"* din volumul VII al *Enciclopediei*, redactat de d'Alembert şi în care acesta — la sugestia, zice-se, a neastîmpăratului Voltaire, care încrucişase deja spada

cu Rousseau și știa bine că acesta nu va lăsa să-i scape provocarea — propune micii republici, în spiritul pedagogiei sociale a Luminilor, să-și construiască un teatru pentru a da „strălucire cîrmuirii" și „lecții de morală" cetățenilor. Oferind totdeodată și soluțiile necesare pentru ca această instituție să nu dea naștere la abuzuri civice.

Rousseau, fiul risipitor întors căit acasă, preia de îndată rolul de avocat al Genevei. Rolul i se cuvine nu numai pentru a-și arăta zelul față de patria regăsită, dar mai ales pentru că „nu mai e vorba aici de o sporovăială vană într-ale filozofiei, ci de un adevăr practic de mare însemnătate pentru un întreg popor (...) nici de a-i face pe alții să gîndească, ci de a-mi explica eu limpede gîndul". Rol de legislator, fără îndoială, afirmat acum deschis și răspicat, a cărui partitură este net opusă, personalizată fiind, flecărelii filozofice.

Geneva pentru care Rousseau ia cuvîntul este însă o Genevă imaginară : o ipostază a Spartei sau a Romei catoniene, o cetate a virtuții, a bărbăției, a moravurilor pure, care reeditează, într-o lume burgheză, valorile antice. Este spațiul însuși de desfășurare a *utopiei legislative* rousseauiste, Republica prin excelență, memorială, exemplară, definită în raport și opoziție cu Regalitatea franceză. Opoziția de fond este formulată tranșant, la fel de imperativ ca și în cel de-al doilea *Discurs*. „Niciodată într-o monarhie, bogăția nu-l poate înălța pe un individ oarecare deasupra suveranului ; dar într-o republică, ea poate cu ușurință să-l ridice deasupra legilor. Astfel încît cîrmuirea nu mai are putere, iar bogatul este adevăratul suveran." Ea patronează toate celelalte opoziții, derivate, făcînd din Geneva „patria înțelepciunii", din Paris „sediul gustului", se subînțelege, al pervertirii de către opinia generală. Opoziția de temei poartă în filigran teza celor două discursuri : Legea, singură suverană în republica rousseauistă a Genevei, ipostază utilitară a Adevărului — unul singur, spre deosebire de Falsul cu înmulțite fețe — garantează egalitatea socială, îngrădind abuzurile morale rezultate de pe urma inegalității bogăției. Dar cine dă această Lege ?

Aici intervine marea falie a utopiei rousseauiste — de fapt, a tuturor construcțiilor utopice care, ascultînd de logica adevărului, se obligă să respingă toate elementele ce le-ar putea știrbi coerența : întru aceasta stînd și puterea de seducție, dar și caducitatea lor. Pentru a putea cuprinde în viziunea sa toate datele reale ale problemei în discuție, concretul genevez contemporan, Rousseau este cumva silit să fie de rea credință, să se contrazică, să polemizeze uneori cu sine. Să asume, adică, această utopie ca pe un discurs *al său*, personal, smuls și opus celui — mai mult sau mai puțin anonim — al vremii, adică al opiniei enciclopediste. Alunecarea de la postura de susținător al adevărului la cea de promotor al acestuia este și programată genetic în utopie ; dar este aici și girată de „obligația" de originalitate pe care Rousseau și-a asumat-o încă de la primul *Discurs*. Ea se manifestă cu putere în *Scrisoare* în faptul că Rousseau transpune structurile realității social-culturale în cele ale construcției utopice ideale : folosind uneori aproape aceiași termeni. De pildă, afirmînd că, în epoca contemporană, femeile și tineretul, care alcătuiesc majoritatea publicului de teatru în Franța, „dau lecții" bărbaților și bătrînilor, ceea ce contravine ca o perversiune principiilor moralei antice. Sau că dacă femeilor trebuie să li se rezerve un mod de viață și de a se distra diferit de cel al bărbaților — cum este cazul la Geneva, nu însă și la Paris —, faptul este cerut de o „lege morală naturală".

Pe de altă parte însă, dacă spațiul utopiei îngăduie să se treacă de la legislația social-politică instituțională la cea a imaginarului fără frîngeri logice, faptele de observație directă provoacă exploziile de subiectivitate, contradicția pînă la dezavuare cu lumea. De aici dogmatismul unor afirmații cum ar fi aceea că „infamia" actorilor este o „cauză universală" și ține de „natura lucrurilor", adică a meseriei ; că unicul avantaj al spectacolului teatral, acela de a înlocui bunele moravuri, îl fac inutil în societățile natural virtuoase etc. Dar iarăși nu avem de-a face cu un dogmatism doctrinar, ci cu unul polemic. În perspectiva cadrului general de concepție în care se plasează *Scrisoarea*, acest dogmatism nu este decît artificiul retoric al unui discurs

profund personal, aproape liric, o figură prin care se exprimă, învesmîntată alegoric ca o axiomatică, foarte profund originala viziune rousseauistă a lui Rousseau consumator de artă, în speță *spectator de teatru.*

Structura însăși a *Scrisorii* dă seamă de dubla postură a lui Rousseau ca legislator deopotrivă al cetății și al imaginarului — al „republicii imaginarului", cum el însuși spune în textul despre muzica franceză. Răspunzîndu-i lui d'Alembert, Rousseau ia în discuție teatrul pe de-o parte ca instituție — întrebîndu-se dacă instalarea lui la Geneva este sau nu oportună —, pe de alta ca spectacol propriu-zis, ca fenomen de artă deci — în acest sens, cumpănindu-i avantajele și dezavantajele.

Sub cel dintîi aspect, teatrul nu face decît să particularizeze argumentele anti-civilizatorii expuse în primul *Discurs*, precizîndu-le obiectul : nociv în sine din punct de vedere moral ca unul ce favorizează înclinările naturale în loc de a le combate, teatrul este loc de divertisment — în sensul pascalian — unde omul uită de binele obștesc și se izolează în plăcerea egoistă, superficială, unde se naște și este întreținut gustul pernicios pentru podoabe și frivolitate, ba chiar promiscuitatea rezultată din prezența ambelor sexe, o instituție care constituie un bir pentru săraci scutindu-i în schimb pe bogați de cheltuieli mai mari etc. La rigoare, teatrul ar putea dobîndi, prin legi, o bună folosință civică ; dacă n-ar fi la mijloc actorii. „Un burghez se teme să-i frecventeze pe actorii care se văd zilnic poftiți la mesele celor mari". Actorul este vicios „așa cum este omul bolnav" : viciu consubstanțial meseriei, deoarece jucînd felurite roluri, actorul își uită de sine, își pierde identitatea și înșeală în viață cum înșeală pe scenă. Nici o lege, cît de strictă, nu-l poate ține în frîu. Iar dacă unii dintre ei sînt din întîmplare virtuoși, oprobriul public este prea înrădăcinat, prea tenace pentru ca moralitatea lor să-i reziste mult timp. Diatriba împotriva condiției actorului, împănată cu scăpări de pasiune parcă înciudată, se explică și ca argumentare a construcției utopice de ansamblu, dar mai are și o altă cauză, cu rădăcini în postura lui Rousseau de legislator al imaginarului. Această cauză devine limpede în dis-

cuția asupra celui de-al doilea punct, reprezentațiile teatrale. În sfîrșit, ultimul și cel mai tare argument împotriva instituției teatrale este cel, puternic colorat polemic, că, dacă singurul avantaj al teatrului este de a ține locul, zugrăvindu-le, virtuților morale, el este cu totul inutil acolo unde acestea există în realitate. Adică în Geneva ideală. Opoziția cu Parisul izbucnește aici brusc, cu violențe de limbaj care traduc dezamăgirea și ranchiuna „amoroasă" a străinului tolerat la distanță, ironizat pentru lipsa-i de maniere și de cunoaștere a codului galanteriei — violențele viitoarelor scrisori ale lui Saint-Preux către Julie din romanul *Noua Eloiză* —. Ele se extind asupra educației, Rousseau opunînd educația frustă a propriei copilării — mai mult inventată decît evocată, pentru nevoile pledoariei — celei artificioase, deturnante, a epocii contemporane — de fapt, a copiilor din lumea bună pariziană.

Cel de-al doilea punct al discuției prezintă lucrurile într-un mod aparent și mai ambigu. Pentru că aici intră cu toată puterea în joc perspectiva personală, de spectator, a lui Rousseau ; perspectivă nodală însă, ca una ce constituie impulsul inițial al întregii viziuni. Privit cu ochii filozofilor luminiști sau ai succesorilor lor mai mult sau mai puțin direcți, critici și istorici literari francezi, de la doamna de Staël și Sainte-Beauve pînă în zilele noastre, Rousseau este într-adevăr încarnarea impecabilă a străinului : a acelui „bun sălbatic" de pomină care, înveșmîntat ca persanii lui Montesquieu, Naivul lui Voltaire sau chiar Nepotul lui Rameau al lui Diderot, a bîntuit imaginarul Luminilor, transportînd în lung și-n latul teritoriului lor mental enigma mitologizată a problemei originilor. Dintr-o perspectivă exterioară însă, Rousseau apare ca fiind el însuși un spectator al Luminilor franceze. Asprimea cu care judecă el moravurile libertinilor, galanteria, educația pervertită, faptul — scandalos pentru enciclopediștii care țin conceptul drept sacru — că socotește progresul o prejudecată, iar hiper-raționalitatea o manie de a vorbi despre virtute în loc de a o practica, critica atotcuprinzătoare, de la ținuta și purtarea femeilor pînă la instituțiile Vechiului Regim, toate acestea rezultă tocmai din postura lui de spec-

tator, de „outsider" față de Luminile franceze. Dacă pe marea scenă a veacului al 18-lea francez, Rousseau joacă rolul „străinului", perspectiva exterioară îl vădește solidar — chiar în ură, în neînțelegere — cu partenerii săi de joc: cel puțin în ce privește planul ideilor, unde Rousseau rămîne un locuitor al Luminilor. Despărțirea de parteneri intervine în punctul său de vedere: în faptul, halucinatoriu pentru el însuși cum a și rămas pentru o bună parte a exegeților săi, de a fi prezent în același timp pe scenă și în sfat, în înfruntările cu filozofii și în lupta „tête-à-tête" cu sine însuși. Or, ceea ce Rousseau denunță încă din primul *Discurs* ca fiind nociv în arte și în științe este, cum am văzut, reaua lor folosință, manipularea individului prin intermediul produselor artei, științei, bunăstării în general, spre folosul unor profitori. Partea a treia a *Scrisorii* este consacrată tocmai acestei reinterpretări semantice — cea de a doua acțiune rousseauistă asupra valorilor culturale tradiționale: a *reprezentării* în teatru, reprezentare privită din unghiul de vedere al spectatorului.

3 Plăcerea jocului împotriva jocului de-a plăcerea

Teatrul, spune Rousseau, își primește legea de la public. De aici provine și viciul lui de esență, faptul că teatrul manifestă decăderea moravurilor. Publicul este judecătorul suprem, el decide succesul sau eșecul unor piese, ale unor autori, care trebuie deci să i se încline, sacrificîndu-și originalitatea unui gust îndoielnic dacă nu de-a dreptul vulgar. Am avea aici de-a face cu o primă formă de manipulare, a profesionismului de către diletantism — motiv deja formulat în primul *Discurs* în distincția dintre maeștri și gloata imitatorilor. Mai departe însă, Rousseau descoperă și un alt aspect, mai grav, al acestei perfide capacități manipulatorii a teatrului: anume, în condiția actorului. Astfel explicînd infamia legată congenital de aceasta. Identificîndu-se cu rolul pe care-l joacă, uitînd de sine, actorul devine, prin forța lucrurilor, „jucăria publicului": „căci el nu vorbește în numele său", ci al personajelor felurite ce le reprezintă. Ob-

servația, oricît ar fi de tendențioasă, descoperă, încă nivelate, două elemente fundamentale ale viitoarei estetici romantice : ca două profiluri de amforă, încă nedespărțite de stratul de pămînt milenar în care au dormit.

Primul este cel al *identificării*, ca element de bază al receptării artistice a ficțiunii, mai tîrziu teoretizat ca *empatie*, reliefat puternic prin opoziție cu catharsisul aristotelician, categorie a esteticii clasice. În vreme ce efectul estetic al teatrului clasic constă în „purgarea" pasiunilor, adică într-o plăcere purificată, intelectuală, de disociere și limpezire, efectul de identificare este de tip participativ-emotiv, de „bruiaj" intelectual și aderență senzorială. Pe acesta din urmă îl incriminează Rousseau, ca unul ce l-a trăit cu putere în stalul Comediei-Franceze, îl refuză ca fiind forma cea mai insidioasă de manipulare a conștiinței. Inconștient solidar întru aceasta cu dușmanii săi enciclopediști, dar numai întru aceasta, adică numai sub aspectul ideologic al chestiunii, el este de acord cu un Diderot, de pildă, în a considera că spectacolul teatral are o mare putere de percutare a conștiințelor. Despărțirea lor începe însă acolo unde adevărul nu mai este pentru Rousseau ceea ce el rămîne pentru enciclopediști, o problemă abstractă a rațiunii, deci a speciei, ci devine o arzătoare pulsiune a individului : acolo unde, transformată într-o adevărată obsesie existențială, această pulsiune face să țîșnească individualitatea, Eul și inconfundabila sa istorie. Că refuzul de a fi manipulat de opinie l-a împins pe Rousseau, în cele din urmă, la cele mai dramatice forme de manipulare a eului de către propriile fantasme este o altă problemă. Cert e că, întrucît privește spectacolul teatral, obligația de a spune tot adevărul lui de spectator l-a condus la formularea principiilor de funcționare a ficțiunii scenice.

Calitatea cea mai răvășitoare a spectacolului teatral, cea care provoacă, între toate, indignarea lui Rousseau, este reprezentarea precumpănitoare a pasiunilor. Pe de-o parte pentru că stîrnește o „milă stearpă, care se ostoiește cu cîteva lacrimi, dar n-a produs vreodată nici cel mai mărunt gest de omenie" ; pe de alta, pentru că îndepărtează de noi lucrurile și faptele reprezentate.

Observație de o rară finețe, dovedind nu numai spiritul de autoanaliză al lui Rousseau, dar și o cunoaștere, am zice de optician, a principalului mecanism de iluzie referențială : cel bazat pe principiul lunetei telescopice. Această depărtare îl face pe spectator să se simtă liber, detașat, îi permite să resimtă o emoție pasageră care nu-l „costă" nici o osteneală morală. Compătimind dureri fictive, el socotește a fi răspuns îndatoririlor sale de om fără a depune prețul vreunui efort, dimpotrivă, chiar cu plăcerea corolară spectacolului. S-ar părea că Rousseau se contrazice aici, că pledează tocmai pentru identificare Or, în perspectiva ideii că orice reprezentare artistică este imitație și că orice imitație e mai mult sau mai puțin falsă, teatrul nu poate fi o școală de comportare nu pentru că identificarea spectatorului este incompletă, ci tocmai pentru că e prea completă : un miraj care secătuiește, printr-un soi de emoragie afectivă iluzorie, tăria morală a spectatorului.

Într-un text redactat cam în aceeași perioadă cu *Scrisoarea* și intitulat *De l'Imitation théâtrale — essai tiré des Dialogues de Platon*[1] *(Despre imitația teatrală — eseu pe marginea Dialogurilor lui Platon)*, Rousseau explică mai în amănunt acest proces de secătuire morală prin ficțiune. Reluînd ideile platoniciene și potrivindu-le drept argumente ale propriilor vederi, el afirmă că emoția stîrnită de artă suspendă judecata, astfel încît „cea mai nobilă dintre însușirile noastre, anume rațiunea" se află înrobită sensibilității. (Și cîtă cerneală critică a curs, de-a lungul întregului veac al 19-lea și chiar o bună parte a vremii noastre pentru a dovedi că Rousseau este dușmanul rațiunii și promotorul sensibilității.) Reconstituind punctul de vedere al spectatorului — într-un pasaj care asociază în modul cel mai straniu luciditatea „clinică" a analizei stărilor induse de spectacól cu înflăcărarea părtinitoare a concluziilor trase din această analiză —, Rousseau constată cu amărăciune că interesul publicului orbit de iluzia scenică nu distinge între eroul „pozitiv" și cel „ne-

[1] E vorba de dialogurlle *Despre legi* (partea a II-a) și *Republica* (partea a X-a).

gativ", ci este indefinit atras de „sufletele puternice". Or, a arăta interes pentru un ticălos înseamnă „pe jumătate a te pune în locul lui". Crimele de pe scenă, departe de a stîrni o groază salutară, așa cum proclamă adepții esteticii clasice, „terfelesc imaginația". Tocmai pentru că pasiunile sînt „ceea ce fiecare își reprezintă că ar fi" : o construcție a imaginației, turburătoare a ordinii interioare, cu atît mai nocivă, cu cît este mai intens redată, adică îl solicită afectiv mai mult pe spectator. În acest sens, reprezentările teatrale nu sînt numai paralizante pentru voință, ci adevărate crime mentale, echivalente, pentru Rousseau, cu acte anti-civice.

Despre imitația teatrală mai cuprinde o analiză amănunțită — din același unghi de vedere — a *Mizantropului* lui Molière. O analiză cu totul deosebită de cele ale vremii, o primă lectură romantică a piesei, făcută cu admirație și ciudă, în care se simte vibrînd identificarea nemărturisită a lui Rousseau cu Alceste [1]. Deși nu-și precupețește elogiile, Rousseau îl învinuiește pe Molière de a fi denaturat „adevărul" eroului pentru a plăcea publicului, a stîrni rîsul, căci adevăratul mizantrop este „un monstru", care produce oroare. Or, legea însăși a comediei comandă această denaturare, deoarece ea face dintr-un om cinstit, virtuos, iubind adevărul mai presus de orice, un personaj ridicol : urmînd întru aceasta gustul stricat al publicului, pentru care virtutea e plicticoasă, deși instructivă, iar viciul interesant, eventual picant. „La teatru este aplaudat cel mai îndemînatic, nu cel mai demn de stimă". Și referirea se face la autori cît și la personaje.

Analiza *Mizantropului* constituie argumentul de bază al unei distincții pe care *Scrisoarea către d'Alembert* o schițează numai : a zugrăvi nu este totuna cu a instrui. Ruptura operată de Rousseau în sînul indestructibilei formule *„utile dulci"* este fă-

[1] Dealtfel, Fabre d'Eglantine scrie, în 1790, o comedie intitulată *Philinte, sau Urmarea Mizantropului*, în care face din Philinte un adevărat mizantrop — în spiritul propunerilor făcute de Rousseau — iar lui Alceste îi atribuie unele din trăsăturile cu care contemporanii îl etichetau pe filozof. Ciudată, simptomatică închidere a circuitului între ficțiune și realitate !

cută tot în numele atotputernicului adevăr și se împlinește prin cea de-a treia reinterpretare semantică — de data asta, în cadrul specific al esteticii reprezentării —, aceea a conceptului de *imitație*. Cu aceasta, Rousseau trece de cealaltă parte a rampei, dublînd punctul de vedere al spectatorului prin cel al unui poetician : cumva spectator de elită, lucid, apt nu numai de a judeca la rece reacțiile celui prins în mrejele iluziei, dar și de *a vorbi* despre ele. Postura elitară din primul *Discurs* se precizează aici, mai mult chiar decît în *Scrisoare* — unde Rousseau spune că poetului îi revine obligația de-a scrie poezie și muzicianului de-a compune muzică, dar numai filozoful „are dreptul să vorbească așa cum se cuvine despre una și despre cealaltă". Iată deci că locul adevărului, al veri-dicției, s-a mutat : din discursul artelor în cel al cunoscătorului de artă. Al *criticului de artă*, am spune noi astăzi. Pentru că iluzia în care spectatorul de rînd se scaldă îl face să judece lucrurile conform unor mărturii ale simțurilor, adică după niște aparențe ce îi sînt oferite prin năluciri de „magie" și deci se cuvin corectate prin examinare analitică. Mica parabolă a celor trei palate deosebind nivelele de adevăr al reprezentărilor — adică gradele de imitație — nu este o simplă reeditare a concepțiilor platoniciene ; ea stabilește o ierarhie între arte : pictura și poezia (teatrul) aflîndu-se pe treapta cea mai de jos, ca unele ce-și propun reprezentările drept adevărate, fără însă a avea cunoștință de obiectul reprezentat, iar pe cea mai de sus situîndu-se arhitectura, căci ea „măsoară înainte de a construi" și se supune astfel unei reflecții preliminare. Imitație de gradul al doilea în cazul primelor, de gradul întîi în cazul celei de-a doua. Ierarhia nu ar fi nouă dacă Rousseau n-ar afirma, într-un elan de inspirație, ceea ce va constitui temeiul însuși al esteticii romantice : primatul *măsurii*, al succesivității — privirii, pasului, tonurilor — asupra *aparenței*, prin excelență sincretică și simultană. Tocmai pentru că, deși punctul de plecare al esteticii romantice, al celei franceze cel puțin, este poziția spectatorului, ea se constituie totuși ca formulare a unui cod pentru creator. Aici apare poziția divergentă a lui Rousseau față de cea, de pildă, a unui Diderot — „cel mai german dintre francezi"

(Georges Gusdorf) — în raport cu dezvoltarea ulterioară, și ea divergentă, a esteticii romantice franceze pe de-o parte, a celei germane pe de alta. Poziție în sine paradoxală întrucît, contestînd normele clasicismului așa cum le-au preluat și prelucrat Luminile, Rousseau tinde totuși, prin toate demersurile de doctrină, prin legile pe care le prescrie domeniului ficțiunii artistice, să le păstreze : modificate sub aspectul conținutului, al ierarhiei, dar menținîndu-li-se caracterul de prescripții. Așa cum le vom afla, de pildă, în textele programatice ale lui Victor Hugo. Încă un paradox la activul genevezului Rousseau : acela de a fi mai francez decît francezul Diderot ! În ierarhia stabilită de el, aflăm o schiță a versiunii franceze a *Laokoon*-ului lui Lessing și, încă implicită, nedecantată, ridicarea la rangul de artă supremă a muzicii : a cărei esență e tocmai măsura și a cărei voce, valorizată în crescendo, va fi, cel puțin pentru primele generații ale romantismului, modelul însuși al cunoașterii artistice. În utopia rousseauistă, numai muzica — sub formă de imnuri și panegirice — este primită și consacrată. După cum, pentru el, frumusețea „nemuritoare" — sublimul, ar fi zis clasicii — nu poate fi atins decît prin operații iarăși de natură muzicală : prin „armonia sufletului" și „acordul între însușirile lui".

Totuși, nici imitația de gradul al doilea nu este condamnată în sine : ci numai întrucît aspiră la adevăr, întrucît se dă și mai ales este primită, în virtutea iluziei, ca adevărată. Refuzul identificării semnifică deci, pe plan estetic, refuzul unei reverii găunoase *pe marginea* operei de artă, ale cărei plăceri vagi, convenționalizate de gustul public, în ultimă instanță alienante, de felul celei care, mai tîrziu, o va pierde pe Emma Bovary în drama incoerenței între ficțiune și realitate.

În acest sens, *Despre imitația teatrală* mai cuprinde un mic pasaj care, la o primă lectură, mai ales o lectură modernă, citit deci cu filtrul unei cumpănite ordonări a raporturilor între artă și realitate, poate părea de-a dreptul scandalos : într-atît pare de completă confuzia făcută de Rousseau între planul referinței și cel al reprezentării. Pasajul se referă la Homer și, în continuare, la reprezentarea în pictură. Poetul epic, făcînd portretul unui

înțelept legiuitor, pictorul care zugrăvește un geometru în meditație sau un meșteșugar la lucru, sînt acuzați de a înfățișa ceea ce ei înșiși nu pot fi. Însă Rousseau nu are în vedere aici imitația ca o copie fidelă a referentului real, arta în raport direct, imediat — fotografic, am zice —, într-un raport universal și de un adevăr unic, invariabil, cu realitatea. Ci tocmai o specificare, o proporționare a imitației față de obiectul imitat: specificare singură în stare a fi, sau nu, adevărată. Refuzînd pictorului și poetului capacitatea de *a fi* ceea ce *reprezintă*, Rousseau le contestă arta exclusiv sub aspect moral: ca una ce oferă numai aparențe, ea nu are dreptul să se proclame drept utilă, ci doar drept plăcută. Acest refuz se valorizează cu limpezime dacă este privit în perspectiva ierarhiei artelor, operînd — deocamdată la modul negativ — o disociere esențială pentru specificul fiecăreia în parte: aceea între *anecdotică*, sau subiect — mai mult sau mai puțin generale — și *limbajul propriu*.

Aproximată așa cum, într-un clișeu, obiectul este aproximat printr-o modelare de raporturi inverse, ideea este dezvoltată și aplicată în *Scrisoare despre muzica franceză*. Scrisă și publicată cu puțin înaintea *Scrisorii către d'Alembert*, și avînd un caracter mai tehnic, este disertație redactată într-un stil mai puțin tensionat, dar mai categoric polemic, uneori chiar absolutist. Nu degeaba i-a atras lui Rousseau ruptura cu muzicienii francezi și ura artiștilor de la Operă care, reeditînd gestul inchizitorial al pedepselor pentru nesupunere, furioși și umiliți, i-au spînzurat portretul în foaier! Asta pentru că Rousseau se declară pe față adeptul necondiționat al muzicii italiene, model absolut — „muzica italiană este muzica însăși" —, și împotriva muzicii franceze, zgomotoasă, lipsită de personalitate, a cărei valoare stă exclusiv în arta execuției. Or, calitățile care fac exemplaritatea muzicii italiene rezidă, pentru Rousseau, tocmai în ceea ce constituie specificitatea limbajului muzical: sînt, în principal, calități *nefigurative*. Și anume: dominanta melodică — legată direct, după Rousseau, de „limba naturală" —; o frumusețe „reală" opusă frumuseții „convenționale" a muzicii franceze — convențional avînd pentru Rousseau sensul de ornamental,

non-necesar, cerut de gustul momentului și al publicului — ; o măsură de o extremă precizie, pe care urechea o sesizează ca pe o rigoare armonică ; în sfîrșit, o „energie", o putere de expresie care este forma însăși a pasiunilor impetuoase. Toate caracteristici ale unui limbaj prin excelență *vorbit*, adică hrănit de substanța intonatorie a vocii omenești. Dealtfel, Rousseau consideră că, istoric, muzica vocală o precede pe cea instrumentală, după cum și vorbirea precede scrierea. Personalitatea muzicii italiene constă deci în caracterul ei precumpănitor *discursiv* : regula ei generală este „unitatea melodică" [1], opusă scrupuloasei scrieturi armonice, cam școlărească, din muzica franceză, iar rolul ei este de a fi interpreta — adică de a constitui expresia — gestului, a acțiunii. Astfel se face că ariile italienești sînt strîns inserate în situațiile dramatice, în vreme ce în operele franceze — unde și sînt denumite în derîdere „ariete" —, ele constituie numai piese de bravură. Ariilor italienești le corespund, în operele franceze, lungi și ornamentate monologuri, care se despart de acțiune, pierzîndu-și întreaga expresivitate. În același spirit comparatist, de o alură critică foarte modernă, Rousseau analizează mai departe duetul — care trebuie, după el, să asculte de legile dialogului vorbit — și mai ales recitativul. Concluzia generală este că cele două muzici se opun fundamental, cea franceză fiind întemeiată pe scriitură, cea italiană pe discurs vorbit. Așa se și explică, dealtfel, încercarea lui Rouseau de a inventa o nouă metodă de scriere muzicală. Nu e vorba aici de o simplă opoziție de proceduri, de o diferență de transcriere. Discursul oral, personalizat de voce și modelat de gestică este, după Rousseau, modul dintîi de exprimare, cel al „omului naturii" : limbaj prim, curat de orice ornamentație, solitar, deci informativ prin faptul însuși al expresiei, suficient sieși. Paradoxal într-un sens : așa cum va arăta Rousseau puțin mai tîrziu într-un text magnific, din păcate prea puțin cunoscut încă, anume *Essai sur l'origine des langues (Eseu despre originea limbilor)*, limbajul primordial a fost

[1] Rousseau intuiește aici ceea ce, mult mai tîrziu, cu post-romanticii, se va numi „fraza muzicală".

gestul, iar apoi pasiunile au „smuls oamenilor primul glas". Muzica apare aşadar, cel puţin în sensul în care o concepe Rousseau, ca avînd un temei originar, cuprins în adîncimea fiinţei umane şi fiind imputernicită s-o exprime în singurătatea, în unicitatea ei, dincolo, independent de comunicarea cu semenii.

În acest punct, trebuie relevată cea de-a doua mare descoperire rousseauistă, întemeietoare şi ea pentru estetica romantică. E vorba de acel *„a vorbi în numele său"* a cărui imposibilitate i-o reproşa actorului. Toate afirmaţiile afluente din textele amintite pînă acum cu privire, pe de-o parte, la poziţia contestatară, singularizată, a celui care — cu intenţii de a legisla imaginarul, de a corecta viciile morale sau de a instrui într-ale muzicii — proclamă adevărul împotriva opiniei curente, a prejudecăţilor generale ; pe de altă parte, la postura de elită a celui ce se ţine deoparte de curente şi şcoli, de imitatori şi profesionişti de duzină, mergînd pe drumul originalităţii proprii, refuzînd a fi succesorul cuiva. Toate acestea se deşartă reunindu-se în *Eul* început de drum, matcă originară a discursului de orice fel, acel Eu-semn cultural pe care-l dezvelesc, ca pe un monument închinat întregii antropologii rousseauiste, scrierile autobiografice ale genevezului. Acest „exegi monumentum" nu este un simplu gest de egolatrie, nici doar revanşa străinului asupra societăţii snobe franceze, nu e un act aleatoriu, răsărit ca o floare rară şi sterilă. „A vorbi în numele tău" propriu consacră ca adevăr socio-cultural cu baze îndelung pregătite intrarea pe scena artei şi gîndirii a *autorului :* instituţie, individ public, care-şi asumă, pentru a se afirma ca atare, lucrarea de cuvinte, sau culori, pasiuni şi îndoieli, semnînd-o cu parafa propriului destin. Încă un paradox rousseauist : a fi pledat o viaţă întreagă, în toate felurile şi cu privire la toate aspectele, pentru renaturarea omului stricat de proasta întrebuinţare a instituţiilor, artelor şi ştiinţelor sale, şi a se afla astăzi, prin paginile scrise cu ardoarea adevărului, la temelia modernă a cel puţin unei instituţii — cea a criticii literare —, a unei arte — confesiunea literară —, a unei ştiinţe — antropologia.

Orice deschizător de drumuri, spune undeva André Malraux, calcă cu un picior în neant. În infirmarea, în prăbuşirea propriei întreprinderi. Neantul ar fi, în cazul lui Rousseau, piatră de fundaţie pentru cultura europeană modernă. Dar să fie această „îmbălsămare" încheierea seriei de paradoxuri rousseauiste ?

Un punct pare a fi rămas nelămurit : în ce priveşte atitudinea lui Rousseau faţă de teatru ca instituţie. Căci celelalte ştiinţe şi arte îşi află, în utopia lui, măcar un corectiv — cum ar fi examinarea analitică pentru pictură şi poezie —, dacă nu un loc de cinste, ca muzica. Teatrul singur nu-şi găseşte locul. Înţelegem de ce şi cu ce îl înlocuieşte Rousseau, întorcîndu-ne la *Scrisoarea către d'Alembert :* astfel închizînd cercul lecturii propuse aici, dar şi redeschizînd paradoxul.

În finalul *Scrisorii*, Rousseau face o descriere exaltată a spectacolelor pe care, ca bun legiuitor, le propune deopotrivă Genevei sale ideale şi „republicii imaginarului". Serbări publice, baluri, şezători, concursuri improvizate, sărbători civice. „Daţi spectatorii în spectacol ; puneţi-i pe ei înşişi să fie actori ; faceţi aşa fel ca fiecare să se vadă şi să se iubească în ceilalţi, pentru ca toţi să se afle mai uniţi între ei", povăţuieşte el. Festivităţi de familie mai mult decît spectacole, sau spectacole fără actori, public şi autori, tălăzuiri comunitare regizate de participarea generală, aproape rituală, la o bucurie la fel de generală ; un non-teatru sau un anti-teatru — în accepţia sociologică a termenului — unde gestul să fie seriat, dar spontan, nu imitat, expresia feţii şi a corpului firească, nu trucată, plăcerea în acţiunea însăşi, nu în savoarea iluziei. O nouă „economie politică" a desfătării se profilează în aceste pagini : o desfătare de pe care au fost smulse artificiile profesionalismului, podoaba prescripţiilor şi bunului gust, care descătuşează imaginaţia fiecăruia şi colaborarea tuturor, o desfătare dezinstituţionalizată, efemeră şi totală, pentru că nu este nici închingată de convenţii, nici contabilizată de legea cîştigului. E *gratuită*, integral, e *creaţie* continuă, ce nu se stinge în produs.

Descrierea lui Rousseau să fi fost profetică sau programatică ? Treizeci de ani mai tîrziu, Revoluția franceză, revărsîndu-și oamenii peste dărîmăturile Vechiului Regim, răspunde spontan la poveţele filozofului. Serbările thermidoriene, procesiunile, festivităţile în cinstea Fiinţei Supreme sau a luării Bastiliei, balurile Vîrstelor dau viaţă punct cu punct programului de desfătare publică din utopia rousseauistă. Celei mai răscolite, mai tulburi, mai contradictorii şi mai enigmatice — încă ! — perioade din istoria Franţei, iată, îi preexistă o doctrină de legislaţie precizată pînă în amănuntul organizării distracţiilor naţiunii. Ultimul paradox rousseauist se redeschide asupra unei întrebări care depăşeşte întrucîtva gîndirea genevezului, vizînd în general culturile epocii moderne : anume faptul că, în dezvoltările lor ulterioare, ele preiau spre a şi le aşeza la temelie elementele de contestare ale utopiilor, nu pe cele afirmative. Să fie aceasta una din cauzele mereu ameninţatei lor frumuseţi ? Un nou Rousseau n-ar fi poate azi de prisos.

IRINA BĂDESCU

TABEL CRONOLOGIC

1712 Se naşte la Geneva, la 28 iunie, Jean-Jacques, fiul lui Isaac Rousseau, meşter ceasornicar şi cetăţean fruntaş al micii republici ; de la el va moşteni filozoful orgoliul iluzoriu de a aparţine unei elite politice. Copilul, rămas orfan de mamă la naştere, este crescut de o mătuşă şi de tatăl său, om ciudat, cu fire instabilă, dar cu principii hughenote stricte, care uita adesea să-i dea de mîncare, citindu-i, ore în şir, din *Vieţile paralele* de Plutarh.

1722—1724 Isaac Rousseau fiind obligat să părăsească Geneva, Jean-Jacques este încredinţat unui unchi, care-l dă la învăţătură pe lîngă pastorul Lambercier din Bossey. Este singura perioadă de şcolarizare oarecum regulată din viaţa filozofului.

1724—1727 Întors la Geneva, Jean-Jacques intră ucenic la un grefier, apoi la un meşter gravor. Munca nu-l interesează, mizeria condiţiei îi accentuează instabilitatea firii, îl face indolent şi ascuns ; îşi cheltuieşte măruntul salariu închiriind cărţi ; citeşte

orice îi cade în mînă, cu deosebire pasionat de romane și istorie antică.

1728—1729 În seara de 14 martie 1728, întorcîndu-se dintr-una din plimbările a căror plăcere o va păstra pînă la sfîrșitul vieții, Jean-Jacques află porțile cetății închise. Mai mult din dor de aventură — acea „putere a clipei" care-l caracterizează temperamental — decît de frica stăpînului, o apucă pe drum, la întîmplare. Ajuns la Annecy — pe teritoriul regelui Sardiniei — este „cules" de doamna de Warens, o frumoasă catolică bigotă, care-și face o profesiune din a-i converti pe genevezii rătăciți. Fermecat, Jean-Jacques devine pe loc prozelitul ei, acceptă să plece la Torino la un seminar pentru catehumeni, spre a-și desăvîrși conversiunea la care consimte nu din convingere, ci din admirație pentru blonda misionară; abia mai tîrziu, sensul escapadei — ruptura cu Geneva natală, cu religia părinților — îi va apărea în toată gravitatea lui. La Torino însă, odată „botezat", continuă să vagabondeze, trecînd prin experiențe erotice neîmplinite, trăind de pe o zi pe alta, din expediente, un timp ca lacheu în casa unor nobili. Se întoarce pentru scurtă vreme la Annecy, unde doamna de Warens încearcă zadarnic să-l îndemne, întîi către preoție, apoi să devină cantor la catedrală. Tot doamna de Warens („Mămica", cum o numea Jean-Jacques, care nutrește pentru ea o tandrețe statornică și ambiguă) îi trezește gustul pentru muzică; lîngă ea, Jean-Jacques se simte în siguranță, este singura matcă în acești ani de rătăcire. Dar nimic nu-l poate fixa într-un loc.

1730—1731 Un an întreg vagabondează fără de păsare, pe jos, de-a lungul și de-a latul Elveției și Franței:

Nyon, Fribourg, Lausanne, Vevey, Neuchâtel, Berna, Soleure, Lyon; pentru a-şi cîştiga pîinea, copiază partituri muzicale, singura meserie (exegeţii au socotit că a încercat vreo paisprezece numai în această perioadă) pe care şi-o recunoaşte cu mîndrie şi o va practica pînă la sfîrşitul vieţii (*„Am făcut cărţi, e drept, dar niciodată n-am fost un cărturar“*) [1]

1732—1739 Jean-Jacques se stabileşte alături de doamna de Warens, în reşedinţa acesteia de la Ermitage, lîngă Chambéry. Este prima etapă de stabilitate — şi cea mai lungă — din existenţa lui, şi este întreruptă numai de două călătorii, una la Geneva pentru a-şi ridica partea de moştenire lăsată de mamă, cealaltă la Montpellier (1737—1738) pentru un tratament medical. „Idila“ cu doamna de Warens îl domoleşte, îi stimulează ambiţia de a-şi face un loc în lume: reia lecturile, învaţă singur armonia, încearcă chiar să devină profesor de muzică. După expresia lui René Pomeau, trece din faza de „ţăran de la Dunăre“ în cea de „ţăran ajuns“, apoi în cea de „ţăran pervertit“.

1740—1741 Pleacă la Lyon ca preceptor al celor doi fii ai prefectului general Bonnot de Mably. Veleităţile pedagogice eşuează, dar Jean-Jacques îşi face relaţii şi începe să scrie mici epistole, poezie mondenă după moda vremii.

1742—1743 Soseşte la Paris, hotărît, ca un alt Rastignac, să-l cucerească. Însă nici o comunicare la Academia de ştiinţe despre un nou sistem de notaţie muzicală, nici memoriul *Dissertation sur la musique mo-*

[1] Termenul francez *„livrier“* — derivat de la *„livre“* — carte — are un sens mai pejorativ: un fabricant de cărţi.

derne (Disertație asupra muzicii moderne) nu-i aduc gloria scontată. Schițează cîteva comedii, o operă *Les Muses galantes (Muzele galante)* — terminată în anul următor —, începe să frecventeze cercurile financiarilor parizieni, datorîndu-și succesul monden tocmai manierelor fruste și stîngăciei. I se oferă postul de secretar al contelui Montaigu, ambasador al Franței la Veneția.

1744 Interesat de funcția pe care o socotește în sfîrșit demnă de el, Jean-Jacques se arată zelos, studiază doctrinele politice, dar face și unele gafe. Este concediat cu brutalitate de ambasador și se întoarce la Paris, unde reintră în cercurile financiarilor (Dupin, Francueil, d'Epinay). Devine un adevărat „bel esprit" la modă, secretar personal al doamnei Dupin, ocupă postul de casier al lui Francueil. Se apucă să studieze chimia.

1745—1749 Începutul legăturii lui cu Thérèse Levasseur, o slujnică analfabetă, tovarășă stearsă, dar care va rămîne alături de el pînă la sfîrșitul vieții. Va avea cu ea cinci copii naturali, toți, după propria mărturisire, „părăsiți" la Azilul de copii găsiți. Deși faptul este curent în acea epocă, și concordant cu concepția lui Rousseau despre propria condiție, el va constitui unul dintre principalele capete de acuzare ale contemporanilor. Jean-Jacques se împrietenește cu Diderot și Condillac : cei trei formează nucleul viitoarei „partide" a enciclopediștilor. Proiectează o revistă *Le Persifleur (Zeflemistul)*. Diderot devenind co-director — cu d'Alembert — al viitoarei Enciclopedii, Jean-Jacques îi propune să colaboreze cu articolele privitoare la domeniul muzicii. În octombrie 1749, în drum spre Vincennes unde Diderot se afla încarcerat (pentru scrierile

ateiste) Jean-Jacques citeşte în *Le Mercure de France* anunţul programului Academiei din Dijon pentru premiul de morală pe 1750 : *Dacă progresul ştiinţelor şi artelor a contribuit la purificarea moravurilor.* Este o adevărată iluminare, comparabilă cu cea din care s-a născut *Discursul asupra metodei* al lui Descartes, cu *Memorialul* lui Pascal. *„În chiar clipa acestei lecturi am văzut în faţa ochilor un alt univers şi am devenit alt om" (Confesiuni).* Se pare că Diderot a contribuit la hotărîrea lui Jean-Jacques de a da un răspuns negativ la întrebarea Academiei.

1750 *Discours sur les sciences et les arts (Discurs asupra ştiinţelor şi artelor)* primeşte premiul Academiei ; Rousseau devine celebru peste noapte. Parisul pare cucerit, deşi plebeul fără maniere se simte tolerat şi nu aceptat în saloanele care şi-l dispută.

1751 Succesul de scandal, precum şi o criză renală care-l face să se creadă condamnat, îl hotărăsc pe Rousseau să-şi conformeze viaţa principiilor expuse în *Discurs.* Iluminării de la Vincennes îi urmează astfel o adevărată reformă personală, rod al *„acelei dintîi seminţe de eroism şi virtute pe care tatăl meu, şi patria mea şi Plutarh o semănaseră în mine din copilărie. Nu aflai nimic mai frumos şi mai înălţător decît a fi liber şi virtuos, dispreţuind norocul şi părerea celorlalţi, şi a-şi ajunge sieşi." (Confesiuni)* Paradoxul atitudinii sale devine public : în plină glorie, Rousseau renunţă la lux, la costisitorul apartament, îşi dă demisia din postul de casier şi se apucă de copiat partituri pentru a-şi cîştiga existenţa. Renunţarea este ea însăşi contradictorie : Rousseau refuză lumea bancherilor şi aristocraţilor, precum şi valorile lor culturale, dar nu va pu-

tea trăi complet izolat; situație falsă, accentuată prin rupturi și reveniri, ducînd în ultimii ani pînă la delirul de persecuție.

1752 Compune opera-comică *Le Devin de village (Ghicitorul satului)*, jucată la Fontainbleau în prezența regelui. Este un nou succes. Rousseau refuză ostentativ o pensie regală. La Comedia-Franceză i se joacă — fără succes — o comedie : *Narcisse*, a cărei *Prefață* cuprinde mai în amănunt ideile sale despre artă.

1753 *Lettre sur la musique française (Scrisoare despre muzica franceză)* îi sporește celebritatea, determinînd totodată cearta cu muzicienii și cîntăreții Operei. Quentin de La Tour îi face portretul în pastel și-l expune la Salonul anual. Rousseau se pregătește să trateze noul subiect scos la concurs de Academia dijoneză : *„Care sînt originea și temeiurile inegalității dintre oameni și dacă ea este sau nu îngăduită de legea naturii."*

1754—1755 Însoțit de Thérèse, Rousseau pleacă la Geneva pentru a-și relua titlul de cetățean și a se reconverti la protestantism, gest de reproș și sfidare la adresa Parisului care nu l-a primit printre „ai săi". Apare cel de-al doilea *Discurs*, dedicat patriei regăsite. Se publică volumul V din *Enciclopedie*, cu articolul lui Rousseau *„Economie politică"*.

1756 Întors de la Geneva, Rousseau își încheie zgomotos despărțirea de societatea pariziană mondenă *(„Francezi, franceze, nație vorbăreață, cît de mare este puterea pe care o acordați cuvintelor, și cît de puțină cea pe care o dați faptelor !")* și se retrage în singurătate, întîi la Montmorency, apoi în reședința

izolată, „pustnicia“ de la Chevrette, pusă la dispoziția-i de doamna d'Epinay. Începe să scrie *La Nouvelle Héloïse (Noua Eloiză)*. Publică *Lettre à Voltaire sur la Providence (Scrisoare către Voltaire cu privire la Providență)* care agravează controversa iscată între el și filozoful de la Ferney.

1757 Dragostea fulgerătoare și neîmpărtășită pentru cumnata doamnei d Epinay, Sophie d'Houdetot, declanșează o criză cu implicații grave în relațiile dintre Rousseau și cei cîțiva prieteni rămași credincioși ; conflictele personale se desfășoară pe fondul incompatibilității crescînde de gîndire. Au loc ruptura cu doamna d'Epinay, cu Grimm, apoi cu toată *„gașca holbachică“*, cearta cu Diderot — din cauza unei afirmații făcută de acesta în comedia sa *Le Fils naturel (Fiul natural)*, *„Numai omul rău este singuratic“* —, în sfîrșit disputa cu d'Alembert pe marginea articolului *„Geneva“*, redactat de acesta pentru volumul VII din *Enciclopedie*.
Rousseau părăsește Ermitajul și se instalează la Montlouis.

1758—1760 Publică *Lettre à d'Alembert sur les spectacles (Scrisoare către d'Alembert despre spectacole)*. Lucrează concomitent la romanul început, la *Emile*, și *Le Contrat social (Contractul social)*.
Sînt ultimii ani liniștiți, deși minați de neînțelegeri, înaintea furtunii.

1761 ianuarie : apare în librării *Noua Eloiză*, stîrnind o vîlvă fără precedent. Publicul este scindat cu violență : masa cititorilor ridică romanul în slăvi (precum și pe autor, considerat un „Caton“, un „Socrate al timpurilor moderne“), filozofii, cu Voltaire în frunte, îl denigrează cu furie (Rousseau este un

„şarlatan", un „sofist", romanul lui o „lecţie de imoralitate" etc.).

1762 Apar, unul după altul, *Lettres autobiographiques à Malesherbes (Scrisori autobiografice către Malesherbes)* — prima lucrare autodisculpatoare a lui Rousseau, schiţă a *Confesiunilor;* apoi *Emile ou De l'Education (Emile sau Despre educaţie)* — considerat de autor însuşi drept *„un roman pedagogic";* *Contractul social.* Capitolul din *Emile* intitulat *La Profession de foi du vicaire savoyard (Profesiunea de credinţă a vicarului savoiard)* — text socotit de Rousseau ca fundamental, în care îşi expune concepţia despre „instinctul divin", ca glas al conştiinţei umane, primordială faţă de raţiune, şi prin care se opune atît ateismului elitelor intelectualiste, cît şi bigotismului partidei religioase — serveşte drept pretext pentru declanşarea unei campanii împotriva autorului : pretextul fiind „erezia" religioasă, iar motivul real concepţiile politice antidespotice expuse în *Contract.* La 9 iunie, Parlamentul din Paris condamnă cartea la ardere şi emite ordinul de arestare a autorului. Certat cu prietenii şi în ciuda unor înalţi protectori (ministrul Malesherbes, prinţul de Conti, mareşalul de Luxembourg), Rousseau este constrîns să părăsească Franţa. Nu se poate întoarce la Geneva, care l-a condamnat pentru aceleaşi motive, prin decizia Micului Consiliu. Rătăceşte un timp, apoi se instalează la Motiers, în principatul dependent de regele Prusiei şi sub protectorat englez. Aici scrie „melodrama" *Pygmalion* şi *Lettres à Chrisophe de Beaumont (Scrisoare către Christophe de Beaumont)* în care îşi pledează cauza în condamnarea pronunţată de arhiepiscopul Parisului.

1762—1765 Deşi se află într-o relativă siguranţă, Rousseau, zdruncinat de lovitura primită, începe să mai creadă în valoarea marilor lucrări doctrinare. Persecuţia i-a sporit însă celebritatea : lucrează la *Confesiuni*, pentru un editor din Amsterdam care i-a solicitat „memoriile", iar la cererea guvernatorului Corsicei, încearcă o aplicare a principiilor teoretice din *Contract (Lettre sur la législation de Corse — Scrisoare despre legislaţia din Corsica)*. Tonul de pledoarie autodisculpatoare, dar şi de acuzaţie al unor lucrări *(Lettres écrites de la montagne — Scrisori de pe munte)* relansează persecuţia. În septembrie 1765, populaţia din Motiers, aţîţată de o predică anti-rousseauistă, îi lapidează casa. Rousseau fuge şi se refugiază în insula Saint-Pierre, în mijlocul lacului Bienne, unde trăieşte cîteva săptămîni paradiziace — evocate mai tîrziu în *Visările unui hoinar singuratic*. Este expulzat prin decizia Micului Consiliu din Berna. După încă un timp de rătăcire, acceptă invitaţia filozofului David Hume şi porneşte spre Anglia, trecînd în secret prin Paris.

1766 La Londra este primit cu interes şi curiozitate ; Ramsay îi pictează celebrul portret în costum armenesc. Rousseau se instalează la Wootton (Derbyshire) unde încheie prima carte a *Confesiunilor*. Însă Hume, prietenul căruia îi dăruise încrederea, se dovedeşte a fi coalizat cu duşmanii săi. Are loc o ruptură publică, răsunătoare, un adevărat proces de opinie. Simţindu-se hăituit, Rousseau părăseşte în pripă Anglia.

1767—1768 La invitaţia prinţului de Conti, petrece un timp la castelul acestuia, lîngă Gisors, dedîndu-se cu ardoare studiilor de botanică. Dar persecuţiile

l-au făcut bănuitor şi părăseşte castelul fără nici o explicaţie. După o rătăcire de cîteva luni, în care-şi dă drept scop căutarea unor plante rare, se instalează la Bourgoin — unde se căsătoreşte cu Thérèse — apoi la Monquin, un sat din împrejurimi.

1769—1770 Rousseau reîncepe să-şi pledeze cauza : scrie cartea a II-a din *Confesiuni* şi o *Scrisoare către domnul de Saint-Germain*. Petrec cîteva săptămîni la Lyon — unde asistă la spectacolele cu *Pygmalion* şi *Ghicitorul satului*.
În ciuda declaraţiilor din 1756 şi a decretului de arestare rămas valabil, în iunie 1770 se întoarce la Paris.

1771—1773 Se instalează într-un apartament modest din strada care-i poartă astăzi numele, se reapucă de copiat partituri. Reforma morală este în sfîrşit încheiată. Rousseau se crede singur, înconjurat de duşmani ; popularitatea lui este însă imensă. Prefectul poliţiei închide ochii asupra prezenţei lui în capitală, cu condiţia să nu se stîrnească nici o vîlvă. *Confesiunile* sînt aproape gata : Rousseau citeşte cîteva fragmente în saloanele puţinilor prieteni de care nu se teme. Sesizată de doamna d'Epinay — îngrijorată de unele eventuale „mărturisiri" indiscrete ale filozului —, poliţia suspendă aceste lecturi semi-publice. Socotind că, din *Confesiuni*, imaginea sa nu reiese cu destulă limpezime pentru a-i reduce pe persecutori la tăcere, Rousseau începe să redacteze cele trei *Dialogues — Rousseau juge de Jean-Jacques (Dialoguri — Rousseau judecător al lui Jean-Jacques)*. Scrie *Considérations sur le gouvernement de Pologne (Consideraţii asupra cîrmuirii Poloniei)* şi *Lettres sur la botanique (Scrisori despre botanică)*.

1776 Termină *Dialogurile,* a căror redactare a accentuat pînă la delir dezechilibrul psihic provocat de persecuții. După o criză puternică — încercînd să-și depună manuscrisul pe treptele altarului de la Notre-Dame, află catedrala închisă și socotește aceasta un semn ceresc de condamnare —, urmează o perioadă de acalmie. Însă Rousseau nu se poate încă elibera complet de complexul autodisculpatoriu. Începe să redacteze *Les Rêveries du promeneur solitaire (Visările unui hoinar singuratic),* ultima lui operă, cu ajutorul căreia își găsește în sfîrșit liniștea sufletească.

1777 Termină redactarea *Visărilor.*

1778 Rousseau primește invitația marchizului de Girardin și pleacă la reședința acestuia de la Ermenonville, lîngă Chantilly. Moare aici, împăcat, la 2 iulie, și este îngropat în Insula Plopilor, în mijlocul micului lac din parcul castelului.

1794 11 octombrie : În conformitate cu hotărîrea Convenției Naționale, rămășițele pămîntești ale lui Rousseau, socotit unul dintre părinții spirituali ai Revoluției, sînt transportate la Paris, în cadrul unei festivități republicane, și așezate în Panteon, într-un sarcofag vecin cu cel al lui Voltaire.

I. B.

A CONTRIBUIT PROGRESUL ŞTIINŢELOR ŞI ARTELOR LA PURIFICAREA MORAVURILOR ?

DISCURS

care a primit premiul
ACADEMIEI DIN DIJON

în anul 1750, asupra temei propuse de aceeași Academie : *A contribuit progresul științelor și artelor la purificarea moravurilor ?*

Barbarus hic ego sum, quia non intelligor illis[1]. Ovidiu, *Tristele*, V, elegia a X-a, v. 37.

Avertisment

Ce este celebritatea ? Iată nefericita lucrare căreia i-o datorez pe a mea. Nu încape îndoială că această operă, care mi-a adus un premiu și mi-a făcut un renume, e cel mult mediocră și adaug fără înconjur că se numără printre cele mai slabe din culegerea de față[2]. Ce vîrtej de nenorociri ar fi ocolit autorul dacă prima lui scriere ar fi fost primită precum merita ! Era însă dat ca nedreapta favoare dintîi să abată treptat asupră-mi o severitate și mai nedreaptă.

Prefață

Iată una dintre cele mai importante și mai frumoase chestiuni dezbătute vreodată. În discursul acesta nu este vorba de acele subtilități metafizice care au cucerit toate domeniile literaturii, nelipsind uneori nici din programele academice, ci de un adevăr legat de fericirea speței umane.

[1] *Eu sînt barbar aici, fiindcă nimeni nu mă înțelege* (lat.).
[2] Culegerea la care se referă Rousseau cuprinde cele două *Discursuri*, *Scrisoarea despre spectacole*, *Emil*, *Noua Eloiză* și *Contractul social* (nota editorului francez).

Prevăd că nu voi fi lesne iertat pentru opinia pe care am îndrăznit s-o susțin. Combătînd deschis tot ce stîrnește azi admirația oamenilor, nu mă pot aștepta decît la o dezaprobare generală ; faptul că am fost onorat de încuviințarea cîtorva înțelepți nu mă îndreptățește să contez pe cea a publicului : prin urmare, hotărîrea mea e luată ; nu urmăresc să plac nici docților, nici oamenilor zilei. Vor exista în toate timpurile inși predestinați a se lăsa înrobiți de opiniile secolului, țării și societății lor. Cutare face azi pe ateul și pe filosoful, dar, mînat de același motiv, ar fi fost un fanatic în vremea Ligii. Nu pentru asemenea cititori trebuie să scrii dacă vrei să supraviețuiești veacului tău.

Încă un cuvînt, și închei. Cum nu mă prea așteptam la distincția primită, după ce am trimis discursul l-am refăcut și l-am îmbogățit, transformîndu-l aproape într-o altă lucrare. Astăzi m-am simțit dator să-l readuc la forma în care a fost premiat. Am eliminat doar cîteva note și am păstrat două adăosuri, ușor de recunoscut, pe care Academia poate nu le-ar fi încuviințat. Am socotit că lealitatea, respectul și recunoștința îmi impuneau această precizare.

DISCURS

asupra temei :

A contribuit progresul ştiinţelor şi artelor la purificarea moravurilor ?

Decipimur specie recti. [1]

A contribuit progresul ştiinţelor şi artelor la purificarea sau la coruperea moravurilor ? Iată ce anume trebuie cercetat. Ce răspuns se cuvine să dau eu la această întrebare ? Cel potrivit unui om cinstit, domnilor, care nu ştie nimic, fără a se stima însă mai puţin din această pricină.

Va fi greu, îmi dau seama, să potrivesc în cuvinte ceea ce am de spus tribunalului înaintea căruia mă înfăţişez. Cum pot îndrăzni să condamn ştiinţele în faţa uneia dintre cele mai savante adunări din Europa, să laud ignoranţa într-o academie vestită şi să împac dispreţul pentru studiu cu preţuirea pentru adevăraţii savanţi ? Am văzut aceste contradicţii, dar ele nu m-au descurajat. Eu nu defăimez ştiinţa, mi-am spus, eu apăr virtutea în faţa unor oameni virtuoşi. Oamenilor integri probitatea le este mai scumpă decît doctilor erudiţia. Aşadar, de ce m-aş teme ? De luminile celor ce mă as-

[1] *Ne amăgim cu iluzii că-i bine ;* Horaţiu, *Arta poetică*, v. 25, trad. de Ionel Marinescu, în volumul Horatius, *Opera omnia*, 2, Editura Univers, Bucureşti, 1980.

cultă ? Mărturisesc că da : însă numai în ce privește alcătuirea discursului, nicidecum convingerea oratorului. Suveranii în drept n-au șovăit niciodată să-și recunoască eroarea în dispute spinoase ; iar împrejurarea cea mai prielnică dreptății este de a se apăra în fața unei instanțe integre și luminate, judecător în propria-i cauză.

Acestui motiv, care mă încurajează, i se alătură un altul, care mă determină : după ce, potrivit cu înțelegerea mea, voi fi susținut cauza adevărului, indiferent dacă mă voi bucura sau nu de succes, există o răsplată ce nu-mi poate scăpa : o voi găsi în adîncul inimii mele.

PARTEA ÎNTÎI

Măreață și frumoasă e imaginea omului ieșind ca din neant prin propriile sale eforturi ; risipind, cu lumina minții sale, tenebrele în care îl învăluise natura ; ridicîndu-se mai presus de sine ; avîntîndu-se prin spirit către tărîmurile cerești ; străbătînd cu pași uriași, asemeni soarelui, vasta întindere a universului și, ceea ce este și mai măreț și mai anevoios, întorcîndu-se în sine pentru a cerceta omul și a-i cunoaște natura, îndatoririle și țelul. N-au trecut multe generații de cînd toate aceste minuni s-au repetat.

Europa recăzuse în barbaria primelor epoci. Popoarele din această parte a lumii, atît de luminată astăzi, trăiau în urmă cu cîteva secole într-o stare mai rea decît ignoranța. Un fel de jargon științific, cu mult mai vrednic de dispreț ca neștiința însăși, uzurpase drepturile cunoașterii și punea în calea învierii ei o piedică aproape de netrecut. Era nevoie de o revoluție pentru ca oamenii să-și regăsească bunul simț, și ea veni în cele din urmă tocmai de unde fusese mai puțin așteptată. Obtuzul musulman, etern flagel al literelor, le făcu să renască la noi. Căde-

rea tronului lui Constantin strămută în Italia vestigiile vechii Grecii. Franța se îmbogăți la rîndu-i din aceste rămășițe de preț. Curînd științele urmară literele, artei de a scrie i se alătură arta de a gîndi — cronologie ce pare ciudată, dar care e, poate, întru totul firească — și începu să se simtă folosul de căpetenie al frecventării muzelor, anume acela de a-i face pe oameni mai sociabili, trezindu-le dorința de a deveni plăcuți unii altora prin opere demne de o adeziune mutuală.

Spiritul își are nevoile sale, după cum trupul le are pe ale sale. Acestea din urmă constituie temeliile societății, celelalte — agrementul ei. În timp ce guvernămîntul și legile se îngrijesc de securitatea și bunăstarea oamenilor adunați laolaltă, științele, literele și artele, mai puțin despotice și poate mai puternice, așază ghirlande de flori peste lanțurile de fier ce-i încătușează, înăbușă în ei simțămîntul libertății căreia îi erau destinați, îi fac să-și iubească sclavia, transformîndu-i în ceea ce numim popoare civilizate. Necesitatea a înălțat tronurile, științele și artele le-au consolidat. Voi, suverani ai lumii, prețuiți talentele și ocrotiți-i pe cei care le cultivă [1]. Voi, popoare civilizate, cultivați-le : sclavi preafericiți, lor le datorați gustul rafinat și ales cu care vă mîndriți, blîndețea caracterului și eleganța moravurilor ce fac relațiile

[1] Suveranii sînt totdeauna bucuroși cînd supușii lor prind gust pentru artele desfătătoare și lucrurile de prisos, dacă asemenea înclinații nu duc la exportul de bani : deoarece ei știu prea bine nu numai că în acest fel pot întreține micimea sufletească, atît de prielnică înrobirii, ci și că toate nevoile pe care poporul și le creează sînt tot atîtea lanțuri cu care el se leagă. Alexandru, vrînd să-i țină pe ichtyofagi în stăpînirea sa, i-a obligat să renunțe la pescuit și să se hrănească cu alimente obișnuite altor popoare ; sălbaticii din America, care umblă goi și trăiesc numai din vînat, n-au putut fi niciodată subjugați : ce jug să pui unor oameni care n-au nevoie de nimic ? (n. a.).

dintre voi atît de mlădioase şi de plăcute, într-un cuvînt — simulacrele tuturor virtuţilor, deşi nu aveţi nici una.

Printr-un asemenea rafinament, cu atît mai atrăgător cu cît se preface a fi mai discret, s-au distins odinioară Atena şi Roma, în zilele mult lăudate ale măririi şi strălucirii lor ; prin el, secolul şi poporul nostru vor întrece, de bună seamă, toate epocile şi popoarele. Un ton filosofic lipsit de pedanterie, maniere fireşti şi totuşi prevenitoare, străine deopotrivă simplicităţii teutone şi pantomimei italieneşti — iată roadele gustului dobîndit prin studii înalte şi adus la desăvîrşire în contactul cu lumea.

Ce plăcut ar fi să trăieşti în societatea noastră dacă atitudinea exterioară ar fi oglinda pornirilor sufleteşti, dacă buna-cuviinţă ar fi virtute, dacă maximele ne-ar sluji drept reguli, dacă filosofia adevărată ar fi nedespărţită de titlul de filosof ! Dar rareori atîtea calităţi se află laolaltă şi niciodată virtutea nu se înfăţişează cu un asemenea alai. Omul avut se cunoaşte după bogăţia hainei, omul de gust — după eleganţa ei. Omul sănătos şi puternic se recunoaşte după alte semne : forţa şi vigoarea trupului sînt de găsit sub veşmîntul simplu al plugarului, nu sub cel aurit al curteanului. Podoabele sînt la fel de străine virtuţii, care e forţa şi vigoarea sufletului. Omul integru e un atlet căruia îi place să lupte gol. El dispreţuieşte zorzoanele inutile ce i-ar stingheri desfăşurarea forţei şi dintre care cele mai multe au fost născocite doar spre a ascunde o diformitate sau alta.

Cînd arta nu ne şlefuise încă manierele şi nu ne deprinsese să ne exprimăm simţămintele într-un limbaj afectat, aveam moravuri simple, dar naturale ; deosebirea dintre purtări vestea de la întîia privire deosebirea dintre caractere. Firea omenească nu era în fond mai bună, însă oamenii se simţeau mai în siguranţă datorită uşu-

rinței de a se cunoaște unii pe alții ; și privilegiul acesta, a cărui valoare n-o mai simțim, îi cruța de multe vicii.

Azi, cînd preocupări mai subtile și un gust mai rafinat au transformat arta de a plăcea într-o sumă de principii, asupra moravurilor noastre domnește o uniformitate respingătoare și mincinoasă, toate spiritele par a fi fost croite după același tipar : mereu politețea impune, bunăcuviința poruncește ; mereu respecți uzanțele, niciodată îndemnul minții tale. Nu mai îndrăznești să pari ceea ce ești ; într-o constrîngere permanentă, oamenii ce alcătuiesc turma numită societate, puși în aceleași situații, vor face cu toții aceleași lucruri, dacă îndemnuri mai puternice nu-i vor împiedica. Așadar, niciodată nu vei ști prea bine cu cine ai de-a face : ca să-ți cunoști prietenul, va trebui să aștepți marile împrejurări, cu alte cuvinte să aștepți clipa cînd va fi prea tîrziu, deoarece tocmai în vederea unor asemenea împrejurări era important să-l cunoști.

Și ce cortegiu de vicii însoțește această nesiguranță ! S-au dus prieteniile sincere, respectul adevărat, încrederea întemeiată ! Bănuielile, suspiciunile, temerile, răceala, rezerva, ura, trădarea se ascund mereu sub vălul neted și înșelător al politeții, sub mult lăudata bunăcuviință datorată luminilor veacului nostru. Numele Creatorului nu mai e profanat prin înjurături, în schimb e pîngărit prin blasfemii, fără ca urechile noastre gingașe să se simtă jignite. Nu ne mai lăudăm meritul personal, în schimb îl micșorăm pe cel al semenului. Nu ne mai defăimăm grosolan dușmanul, în schimb îl calomniem cu iscusință. Ura dintre națiuni se stinge, dar odată cu ea se stinge și dragostea de patrie. Disprețuitei ignoranțe îi ia locul un pirrhonism primejdios. Există unele excese interzise, unele vicii rușinoase, în schimb altora li se face cinstea de a fi numite virtuți ; ori le ai, ori trebuie să te prefaci că le ai. Laude cine vrea austeritatea înțelepților

de azi ; eu unul o socotesc o viclenie a necumpătării, la fel de nedemnă de elogiul meu ca şi prefăcuta lor simplitate [1].

Iată puritatea pe care au dobîndit-o moravurile noastre ; iată cum am devenit noi virtuoşi. Literele, ştiinţele şi artelor sînt îndreptăţite să-şi revendice partea ce li se cuvine într-o atît de binefăcătoare înfăptuire. Voi mai adăuga o remarcă : dacă un locuitor dintr-un ţinut îndepărtat ar încerca să-şi facă o idee despre moravurile europene judecîndu-le după starea ştiinţelor şi desăvîrşirea artelor noastre, după ţinuta spectacolelor, eleganţa manierelor, cordialitatea discuţiilor, după neîncetatele dovezi de bunăvoinţă, după zelul tumultuos al oamenilor de toate vîrstele şi condiţiile, ce par grăbiţi de dimineaţă pînă seara să se îndatoreze reciproc, acest străin, zic eu, şi-ar imagina moravurile noastre tocmai invers de cum sînt.

Acolo unde nu există nici un efect, nu e de căutat o cauză : aici efectul este însă neîndoielnic, depravarea reală, iar sufletele ni s-au corupt pe măsură ce ştiinţele şi artele s-au apropiat de perfecţiune. Să considerăm că e un rău specific epocii noastre ? Nu, domnilor, relele pricinuite de o curiozitate deşartă există de cînd lumea. Creşterea şi retragerea zilnică a apelor oceanului au fost la fel de riguros corelate cursei astrului ce ne luminează în timpul nopţii, precum soarta moravurilor şi probităţii — progresului ştiinţei şi artelor. Pe măsură ce lumina

[1] „Îmi place, spune Montaigne, să schimb vorbe şi să am întîmpinare, dar cu puţini oameni şi pe seama mea : căci a se arăta în slujba măririlor şi a se lua la întrecere grozăvindu-se cu pliscul şi cu duhul, eu găsesc a fi meserie necuvenită unei feţe cinstite" *. E meseria tuturor literaţilor noştri, cu excepţia unuia singur ** (n. a.).

* Montaigne, *Eseuri*, cartea a III-a, cap. 8, Editura Ştiinţifică, 1971, trad. de Mariella Seulescu.

** Acesta nu putea fi decît Diderot, singurul om de litere cu care Rousseau era pe atunci în relaţii strînse (n. ed. fr.).

acestora se înalță la orizont, am văzut virtutea îndepărtîndu-se, și același fenomen s-a observat în toate timpurile și în toate locurile.

Priviți Egiptul, prima școală a universului, acel ținut atît de roditor sub cerul lui de bronz, țara vestită de unde a plecat odinioară Sesostris pentru a cuceri lumea. Egiptul devine mama filosofiei și artelor, și curînd după aceea o pradă pentru Cambise, apoi pentru greci, romani, arabi și în cele din urmă pentru turci.

Priviți Grecia, populată altădată de eroi care au învins Asia de două ori : o dată la porțile Troiei, a doua oară în propriile lor vetre. Literatura, abia ivită, nu adusese încă în suflete corupția, dar progresul artelor, depravarea moravurilor și jugul Macedoniei se succedară la răstimpuri scurte ; și Grecia, pururi savantă, pururi voluptuoasă și pururi aservită, nu a mai cunoscut în revoluțiile sale decît schimbări de stăpîni. Întreaga elocință a lui Demostene nu a izbutit să reînvie un trup pe care luxul și artele îl vlăguiseră.

Întemeiată de un păstor și înălțată de agricultori, Roma începe să decadă în vremea unor Ennius și Terențiu. Iar după Ovidiu, Catul, Martial și mulțimea autorilor obsceni ale căror nume, singure, ne fac să roșim, Roma, altădată templul virtuții, devine arena crimei, oprobriul națiunilor și jucăria barbarilor. Capitala lumii cade pînă la urmă sub jugul pe care îl pusese atîtor popoare, dar ziua prăbușirii ei a fost ajunul celei în care unul dintre cetățeni [1] a primit titlul de arbitru al bunului gust.

Ce să mai spun despre metropola imperiului de răsărit care, datorită poziției sale, părea a lumii întregi, de acel refugiu al științelor și artelor proscrise în restul Europei, poate mai degrabă din înțelepciune decît din barbarie ? Desfrîul cel mai rușinos, corupția cea mai abjectă, tră-

[1] *Arbiter elegantiarum.* Titlu dat lui Caius Petronius de către Nero (n. ed. fr.).

dările cele mai cumplite, asasinatele și otrăvirile cele mai atroce — iată izvorul curat unde își au obîrșia luminile cu care se fălește secolul nostru.

Dar de ce am căuta în vremi apuse dovezile unui adevăr ale cărui mărturii dăinuie sub ochii noștri ? În Asia există o țară imensă, unde consacrarea în domeniul literelor duce la cele mai înalte demnități în stat. Dacă științele ar îndrepta moravurile, dacă i-ar învăța pe oameni să-și verse sîngele pentru patrie, dacă ar stimula curajul, popoarele Chinei ar trebui să fie înțelepte, libere și invincibile. Cum sînt însă stăpînite de toate viciile, dedate tuturor crimelor, cum nici luminile miniștrilor, nici pretinsa înțelepciune a legilor, nici mulțimea locuitorilor întinsului imperiu nu le-au putut feri de jugul tătarilor ignoranți și necioplți, la ce i-au slujit savanții ? Ce rod a cules de pe urma onorurilor cu care îi copleșește, dacă nu pe acela de a se fi umplut de sclavi și răufăcători ?

Să opunem unor asemenea imagini pe cea a moravurilor cîtorva popoare care, ferite de contagiunea cunoștințelor vane, și-au făurit prin virtuțile lor fericirea și au dat o pildă celorlalte națiuni. Așa au fost vechii perși : națiune fără pereche, unde virtutea se învăța așa cum se învață știința la noi ; care a subjugat cu neînchipuită ușurință Asia și care, singura, a avut cinstea ca istoria instituțiilor sale să fie considerată un roman filosofic. Așa au fost sciții, despre care ne-au rămas atît de strălucite elogii. La fel germanii : o pană istovită de a înfățișa doar crimele și nelegiuirile unui popor instruit, bogat și voluptuos, se odihnea zugrăvindu-le simplitatea, inocența și virtutea. Tot așa fusese însăși Roma, în vremea sărăciei și ignoranței sale. În sfîrșit, așa a rămas pînă în zilele noastre acea națiune simplă, mult lăudată pentru curajul pe care potrivniciile n-au izbutit să-l su-

pună și pentru devotamentul pe care nici o pildă n-a izbutit să-l clintească [1].

Nu din prostie au ales aceste națiuni altfel de îndeletniciri decît cele ale minții. Știau prea bine că prin alte locuri oameni leneși își iroseau viața polemizînd despre binele suprem, despre viciu și virtute, și că niște gînditori orgolioși, acoperindu-se singuri de cele mai înalte elogii, puneau de-a valma toate celelalte popoare sub aroganta denumire de barbari ; ele le-au cercetat însă moravurile și au învățat să le disprețuiască doctrina [2].

Și cum să uit că în chiar inima Greciei s-a înălțat o cetate vestită deopotrivă prin fericita-i neștiință și înțelepciunea legilor ei, republică a semizeilor mai degrabă decît a oamenilor, într-atît virtuțile lor păreau mai presus de omenesc ? O, Sparta, veșnic oprobriu al vanelor doctrine, în vreme ce viciile călăuzite de arte pătrundeau în Atena, în vreme ce acolo un tiran aduna cu sîrg operele prințului poeților [3], tu alungai în afara zidurilor cetății artele și artiștii, științele și savanții !

---

[1] Nu îndrăznesc să vorbesc de națiunile fericite ce nu cunosc nici măcar numele viciilor pe care noi ne străduim din greu a le reprima, de sălbaticii din America, ale căror rînduieli simple și naturale sînt, după părerea lui Montaigne, mai bune nu numai decît legile lui Platon, ci decît tot ce va putea filosofia să imagineze mai desăvîrșit pentru cîrmuirea popoarelor. El citează o sumedenie de exemple impresionante, pentru care ar trebui să-i admirăm : „...dar, zice, ce să facem ? Nu poartă nădragi“ (n. a.).

[2] Să mi se spună, mă rog, ce părere trebuie să fi avut atenienii înșiși despre elocință cînd s-au îngrijit s-o izgonească din tribunalul dreptății, la sentințele căruia nu se opuneau nici zeii ? Ce gîndeau romanii despre medicină cînd au alungat-o din republică ? Iar cînd o umbră de omenie i-a determinat pe spanioli să interzică slujitorilor legii accesul în America, ce idee să fi avut ei despre jurisprudență ? Nu s-ar zice oare că prin acest singur act au crezut că pot repara toate relele pe care le pricinuiseră sărmanilor indieni ? (n. a.).

[3] Tiranul Pisistrate (612—527 î.e.n.) a inițiat culegerea cîntecelor homerice.

Ceea ce urmă pecetlui deosebirea. Atena deveni lăcașul rafinamentului și bunului gust, patria oratorilor și filosofilor : eleganța construcțiilor era pe măsura eleganței limbajului ; pretutindeni, marmura și pînza prindeau viață în mîinile celor mai iscusiți maeștri ; la Atena s-au născut acele opere uimitoare ce aveau să slujească drept model în toate epocile corupte. Imaginea Lacedemoniei este mai puțin strălucitoare. *Acolo,* spuneau celelalte națiuni, *oamenii se nasc virtuoși și parcă însuși aerul țării insuflă virtutea.* De la locuitorii ei nu ne-a rămas decît amintirea unor fapte eroice. Să prețuiască asemenea monumente mai puțin decît originalele marmure pe care ni le-a lăsat Atena ?

E drept, cîțiva înțelepți au rezistat torentului general și s-au ferit de viciu chiar în lăcașul muzelor. Dar să ascultăm ce crede primul și cel mai nefericit dintre ei despre savanții și artiștii vremii sale : „I-am cercetat, zice el, pe poeți și mi-am dat seama că ei se prețuiesc și sînt prețuiți de ceilalți pentru talentul pe care îl au, că se cred și că sînt socotiți înțelepți fără a fi deloc astfel.

De la poeți, continuă Socrate, m-am dus la artiști. Nimeni nu cunoștea artele mai puțin decît mine și nimeni nu era mai sigur că artiștii dețineau taine minunate. Totuși, mi-am dat seama că starea lor nu e mai bună decît a poeților și că atît unii, cît și ceilalți fac aceeași greșeală. Cei mai pricepuți dintre ei, îndeplinindu-și cum nu se poate mai bine meșteșugul, se cred mai înțelepți decît toți ceilalți oameni. Această nesocotință le-a întunecat cu totul măiestria în ochii mei, astfel încît, punîndu-mă în locul oracolului și întrebîndu-mă cum aș vrea mai degrabă să fiu : cum sînt eu sau cum sînt ei, și ce aș vrea să știu : ce au învățat ei sau să nu știu nimic, mi-am răspuns mie însumi și zeului : Vreau să rămîn așa cum sînt.

Nici sofiștii, nici poeții, nici oratorii, nici artiștii, nici eu nu știm ce este adevărul, binele și frumosul. Deo-

sebirea dintre noi e că, deşi toţi aceşti oameni nu ştiu nimic, cred cu toţii că ştiu ceva, pe cînd eu, neştiind nimic, cel puţin nu mă îndoiesc de acest lucru. Aşa încît superioritatea înţelepciunii mele de care a vorbit oracolul nu e altceva decît siguranţa de a şti că nu ştiu."

Iată-l aşadar pe cel mai înţelept dintre oameni, după judecata zeilor, şi pe cel mai învăţat dintre atenieni, după credinţa întregii Grecii, iată-l pe Socrate făcînd elogiul ignoranţei ! Vă închipuiţi oare că dac-ar reapărea printre noi, savanţii şi artiştii de azi l-ar face să-şi schimbe convingerea ? Nu, domnilor : omul acesta cinstit ar dispreţui ştiinţele noastre vane ; n-ar ajuta la sporirea mulţimii de cărţi ce ne potopesc din toate părţile şi, precum a făcut, ar lăsa drept unic precept discipolilor lui şi urmaşilor noştri pilda şi amintirea virtuţii sale. Aşa se cade să-i instruieşti pe oameni.

La Atena, Socrate deschisese atacul, continuat la Roma de Cato cel Bătrîn, împotriva acelor greci artificioşi şi subtili ce corupeau virtutea şi moleşeau curajul concetăţenilor. Dar din nou ştiinţele, artele şi dialectica se dovediră mai tari : Roma se umplu de filosofi şi de oratori ; disciplina militară începu să fie nesocotită, agricultura — dispreţuită, sectele cîştigară adepţi şi patria fu dată uitării. Cuvinte sacre, precum libertate, devotament, supunere în faţa legii, fură înlocuite de numele lui Epicur, Zenon, Arcesilaos. *De cînd au apărut cei docţi, au dispărut cei buni* [1] — spuneau chiar filosofii lor. Pînă atunci romanii se mulţumiseră să practice virtutea ; totul fu pierdut cînd se apucară să o studieze.

O, Fabricius [2] !, ce-ar fi simţit sufletul tău mare dacă, rechemat la viaţă, ai fi avut nenorocul să vezi faţa pompoasă a aceleiaşi Rome salvate cîndva de braţul tău şi

[1] *Postquam docti prodierunt, boni desunt.* Seneca, *Ep.* XCV (n. ed. fr.).

[2] Caius Fabricius (sec. III î.e.n.), consul şi general roman, exemplu de modestie şi incoruptibilitate.

căreia cinstitu-ţi nume i-a adus mai multă glorie decît toate cuceririle ei ? „O, zei !, ai fi spus, unde sînt acoperişurile de paie şi vetrele sărace care adăposteau cumpătarea şi virtutea ? Ce măreţie blestemată a înlocuit simplitatea romană ? Ce grai străin se vorbeşte ? De unde vin aceste moravuri moleşite ? Ce înseamnă aceste statui, tablouri, edificii ? Ce aţi făcut, smintiţilor ? Voi, stăpînii naţiunilor, aţi ajuns sclavii oamenilor uşuratici pe care i-aţi învins ! Vă cîrmuiesc retorii ! Aţi udat cu sîngele vostru Grecia şi Asia ca să sporiţi avuţiile arhitecţilor, pictorilor, sculptorilor şi histrionilor ! Vestigiile Cartaginei înfrînte sînt la cheremul unui flautist ! Romani, dărîmaţi cît mai repede aceste amfiteatre, daţi jos aceste statui, ardeţi aceste tablouri, alungaţi-i pe sclavii ce vă subjugă şi vă corup cu artele lor blestemate. Lăsaţi altor mîini gloria talentelor fără folos. Singurul talent vrednic de Roma e acela de a cuceri lumea şi de a instaura în ea domnia virtuţii. Cînd Cyneas [1] a luat senatul nostru drept o adunare de regi, el n-a fost orbit nici de un fast deşart, nici de o eleganţă trufaşă, şi nici n-a auzit acea elocinţă goală — obiect al grijii şi desfătării oamenilor de nimic. Atunci ce văzut-a Cyneas atît de măreţ ? O, cetăţeni, el a văzut un spectacol pe care nici bogăţiile, nici artele voastre nu-l vor putea oferi vreodată ; cel mai frumos spectacol din cîte s-au ivit sub cer : adunarea a două sute de bărbaţi virtuoşi, demni să conducă Roma şi să guverneze lumea."

Dar să trecem de locuri şi timpuri îndepărtate şi să vedem ce s-a petrecut pe meleagurile noastre şi sub ochii noştri ; ori mai bine să nu ne oprim la nişte imagini îngrozitoare ce ne-ar răni simţirea şi să ne scutim de osteneala de a repeta aceleaşi lucruri cu alte cuvinte.

[1] Consiiler al regelui Pyrrhus al Epirului (sec. III—IV î.e.n.) ; a încercat să-l împiedice pe rege să declare război romanilor.

N-am invocat de pomană spiritul lui Fabricius ; dintre vorbele pe care i le-am atribuit, există vreuna pe care să n-o fi putut pune în gura lui Ludovic al XII-lea sau a lui Henric al IV-lea ? Azi, Socrate n-ar mai fi băut cucută, e drept, dar ar fi băut dintr-o cupă cu mult mai amară batjocura insultătoare și disprețul, mai rău de o sută de ori decît moartea.

Iată cum luxul, corupția și sclavia au fost întotdeauna pedeapsa strădaniilor noastre orgolioase de a ieși din fericita ignoranță în care ne lăsase Înțelepciunea eternă. Vălul sub care și-a ascuns făptuirile era destul de gros pentru a ne face să înțelegem că nu unor căutări zadarnice ne menise. Dar există măcar o lecție de-a ei de care să ne fi știut sluji ? Ori pe care s-o fi nesocotit fără a fi pedepsiți ? Popoare, înțelegeți că natura a vrut să vă ferească de știință, așa cum o mamă smulge o armă primejdioasă din mîinile copilului ; că secretele pe care vi le ascunde sînt tot atîtea rele de care vă apără și că piedicile pe care vi le pune în calea cunoașterii nu sînt cele mai neînsemnate binefaceri ale ei. Oamenii sînt perverși ; ar fi mai perverși dac-ar fi avut ghinionul să se nască savanți.

Umilitoare reflecții pentru umanitate ! Mult trebuie să ne mai chinuie ele orgoliul ! Cum ? ! Probitatea să fie fiica ignoranței ? Știința și virtutea să fie incompatibile ? Și la ce consecințe nu duc asemenea prejudecăți ! Spre a împăca însă contradicțiile aparente e de-ajuns să examinăm îndeaproape vanitatea și neantul titlurilor pretențioase ce ne iau ochii și pe care le dăm fără nici un temei cunoștințelor omenești. Să cercetăm, așadar, științele și artele în ele însele : să vedem unde duce în mod necesar progresul lor și să nu șovăim în a cădea de acord asupra tuturor punctelor în care raționamentele noastre vor fi în concordanță cu inducțiile istorice.

O veche legendă, luată de greci de la egipteni, spunea că născocitorul științelor [1] era un zeu ce dușmănea liniștea oamenilor. Nu e greu să-nțelegem de aici ce părere aveau despre științe egiptenii înșiși, care le-au văzut născîndu-se. Și asta tocmai pentru că le vedeau de aproape izvoarele. Într-adevăr, fie că răsfoim analele lumii, fie că trecem de la cronici nesigure la cercetări filosofice, nu vom găsi cunoștințelor omenești originea pe care ne place să credem că o au. Astronomia s-a născut din superstiție ; elocința — din ambiție, ură, lingușire, minciună ; geometria — din avariție ; fizica — dintr-o curiozitate vană ; toate, chiar și morala, din orgoliul omenesc. Prin urmare, datorăm apariția științelor și artelor viciilor noastre ; ne-am îndoi mai puțin de foloasele lor dacă am datora-o virtuților.

Cusurul originii lor ne este cu prisosință amintit de obiectul lor. La ce ne-ar sluji artele fără luxul care le întreține ? Fără nedreptățile oamenilor, la ce-ar folosi jurisprudența ? Ce s-ar întîmpla cu istoria dacă n-ar exista nici tirani, nici războaie, nici conspiratori ? Într-un cuvînt, cine ar vrea să-și irosească viața în meditații sterile, dacă fiecare, ascultînd doar de îndatoririle omenești și de nevoile firii, și-ar dărui timpul numai patriei, celor oropsiți și prietenilor ? Nu cumva ne e dat să murim agățați de ghizdurile fîntînii unde s-a ascuns adevărul ? Chiar și numai acest gînd ar trebui să descurajeze încă de la primii pași pe oricine încearcă în mod serios să se instruiască prin studierea filosofiei.

[1] Deslușim cu ușurință alegoria din legenda lui Prometeu, și se pare că grecii, care l-au țintuit pe muntele Caucaz, nu-l priviseră cu mai multă bunăvoință decît egiptenii pe al lor Teuthus. „Satirul, spune o legendă străveche, cînd văzu întîia oară focul vru să-l îmbrățișeze și să-l sărute ; dar Prometeu îi strigă : Satirule, vei plînge după bărbița ta, căci focul te arde cînd îl atingi" (n. a.).

Cîte capcane, cîte căi greştie ascunde investigarea în ştiinţe ! Prin cîte erori, a căror primejdie depăşeşte de mii de ori folosul pe care-l aduce adevărul, nu trebuie să treci înainte de-a ajunge la el ! Dificultatea este evidentă : neadevărul suportă o infinitate de combinaţii, pe cînd adevărul are un singur mod de a fi. Dar cine-l caută cu deplină sinceritate ? Şi, chiar bine intenţionat fiind, după ce semne poţi fi sigur că l-ai găsit ? În mulţimea concepţiilor diferite, care va fi criteriul dreptei judecăţi [1] ? Şi, iată lucrul cel mai greu, dacă din fericire pînă la urmă îl găsim, cine dintre noi va şti să-l folosească aşa cum se cuvine ?

Dacă ştiinţele noastre sînt zadarnice prin scopul pe care şi-l propun, ele sînt primejdioase prin efectele pe care le produc. Născute din inactivitate, o întreţin la rîndul lor ; irosirea ireparabilă a timpului e cel dintîi prejudiciu pe care îl aduc în chip fatal societăţii. În politică, ca şi în morală, a nu face binele înseamnă a face răul ; şi fiecare cetăţean inutil poate fi considerat un ins dăunător. Răspundeţi-mi dar, filosofi iluştri, voi de la care am aflat de ce se atrag corpurile în vid ; care sînt, în revoluţia planetelor, raporturile spaţiilor parcurse în intervale de timp egale ; ce curbe formează punctele conjugate, punctele de declinaţie şi de flexiune ; cum omul vede totul în Dumnezeu ; cum sufletul şi trupul îşi corespund fără să comunice, precum două ceasornice ; ce aştri pot fi locuiţi ; ce insecte se reproduc într-un mod neobişnuit — răspundeţi-mi, zic, voi care ne-aţi împărtăşit atîtea cunoştinţe sublime : dacă nu ne-aţi fi învăţat nimic din toate astea, am fi noi oare mai puţin nu-

[1] Cu cît ştii mai puţin, cu atît crezi că ştii mai mult. Se îndoiau peripateticienii de ceva ? N-a construit Descartes universul din cuburi şi vîrteje ? Şi există, astăzi chiar, în Europa, fizician oricît de mărunt care să nu explice cu îndrăzneală marele mister al electricităţii, ce va rămîne poate în veci un motiv de deznădejde pentru filosofii adevăraţi ? (n. a.).

meroşi, mai prost cîrmuiţi, mai puţin puternici, mai puţin prosperi ori mai corupţi ? Reexaminaţi dar însemnătatea producţiilor voastre ; şi dacă lucrările celor mai luminaţi savanţi şi celor mai destoinici cetăţeni ne aduc un folos atît de mic, spuneţi-ne ce să credem despre liota scriitorilor obscuri şi literaţilor leneşi, care se-nfruptă pe degeaba din bunul statului ?

Ce spun eu leneşi ? Bine era să fi fost aşa ! Moravurile ar fi rămas mai sănătoase şi societatea mai tihnită. Dar aceşti declamatori înfumuraţi şi uşuratici mişună pretutindeni, înarmaţi cu paradoxurile lor blestemate, subminînd temeliile credinţei şi ruinînd virtutea. Zîmbesc dispreţuitor la auzul străbunelor cuvinte : patrie şi religie, şi îşi folosesc talentele şi filosofia spre a distruge şi înjosi tot ce e mai sfînt în om. Şi nu fiindcă ar urî cu-adevărat virtutea sau credinţa noastră, ci fiindcă sînt inamicii opiniei publice : spre a fi readuşi în faţa altarelor ar fi de-ajuns a-i surghiuni printre atei. Mari sînt puterile tale, o !, patimă a singularizării !

Irosirea timpului e un mare rău. Altele, şi mai păgubitoare, sînt de asemenea consecinţele literelor şi artelor. De pildă luxul, născut ca şi ele din lenea şi vanitatea omenească. Rar se lipseşte luxul de tovărăşia ştiinţelor şi artelor, iar ele nu se lipsesc niciodată de tovărăşia lui. Ştiu că filosofia noastră, totdeauna fecundă în maxime bizare, susţine, în ciuda experienţei seculare, că luxul e semnul măreţiei statelor : dar, după ce a uitat necesitatea legilor somptuoase, va avea oare şi îndrăzneala să nege faptul că bunele moravuri sînt hotărîtoare pentru dăinuirea imperiilor şi că luxul e cu totul potrivnic bunelor moravuri ? Chiar dacă luxul este dovada neîndoielnică a bogăţiilor unui stat, chiar dacă slujeşte la sporirea lor, ce concluzie trebuie să tragem din acest paradox, demn a se fi născut în zilele noastre ? Şi ce se va alege de virtute, dacă trebuie să ne îmbogăţim cu orice preţ ?

Oamenii politici din vechime vorbeau întruna despre moralitate și virtute ; ai noștri vorbesc numai despre comerț și bani. Unul vă va spune că în nu știu ce ținut un om valorează suma în schimbul căreia poate fi vîndut în Alger ; altul, ducînd mai departe aceeași socoteală, va găsi țări unde un om nu valorează nimic și altele unde valorează chiar mai puțin decît nimic. Ei evaluează oamenii ca pe o turmă de vite. După părerea lor, un om prețuiește pentru un stat exact atît cît consumă ; deci un sibarit ar fi valorat pe puțin cît treizeci de lacedemonieni. Rămîne să ghiciți care dintre cele două republici, Sparta sau Sibaris, a fost subjugată de o mînă de țărani și care dintre ele a făcut să se cutremure Asia.

Monarhia lui Cyrus a fost cucerită, cu treizeci de mii de oameni, de către un principe mai sărac decît cel din urmă satrap persan, iar sciții, cel mai nevoiaș popor din toate, au ținut piept celor mai puternici monarhi ai lumii. Două republici vestite și-au disputat stăpînirea lumii : una era foarte bogată, cealaltă nu poseda nici o avuție și tocmai ea a învins-o pe prima. La rîndul său, imperiul roman, după ce înghițise toate bogățiile lumii, a căzut pradă unor oameni care nici măcar nu știau ce înseamnă bogăția. Francii au cucerit Galia, saxonii Anglia, fără a dispune de alte comori decît bravura și sărăcia. O ceată de munteni sărmani, ce rîvneau doar cîteva piei de oaie, a îngenuncheat semeția Austriei și a nimicit apoi bogata și temuta casă de Burgundia în fața căreia tremurau potentații Europei. În sfîrșit, și forța și înțelepciunea moștenitorului lui Carol Quintul, susținute de toate bogățiile Indiei, s-au năruit în fața unor pescuitori de heringi. Politicienii noștri ar face bine să-și lase deoparte calculele spre a reflecta la aceste pilde și a înțelege odată pentru totdeauna că prin bani dobîndești orice, afară de moralitate și cetățeni.

Ce este deci esențial în această problemă a luxului ? Esențial e să știm ce are însemnătate pentru națiuni, să

fie strălucitoare și vremelnice, ori virtuoase și durabile. Spun strălucitoare, dar despre ce fel de strălucire e vorba ? Gustul fastului nu se împacă într-unul și același suflet cu dragostea de virtute. Nu, nu este cu putință ca niște minți stricate de o sumedenie de preocupări ușuratice să se înalțe vreodată la ceva măreț ; chiar de-ar avea puterea s-o facă, le-ar lipsi îndrăzneala.

Oricărui artist îi place să fie aplaudat. Laudele contemporanilor sînt partea cea mai prețioasă a răsplății sale. Ce va face însă pentru a le dobîndi dacă a avut nenorocul să se nască într-o țară și într-o epocă în care savanții zilei au îngăduit unui tineret flușturatic să dea tonul ; în care bărbații și-au sacrificat gusturile de dragul tiranilor ce le-au răpit libertatea [1] ; în care, unul dintre sexe neîndrăznind să accepte decît ceea ce este pe măsura bicisniciei celuilalt, capodopere de poezie dramatică sînt sortite eșecului și minuni de armonie sînt de-a dreptul nesocotite ? Ce va face el, domnilor ? Își va coborî geniul la nivelul veacului și va prefera să compună opere mediocre admirate în timpul vieții sale, în loc să creeze capodopere, ce ar fi admirate abia tîrziu, după moartea lui. Mărturisește-ne, ilustre Arouet, cîte frumuseți robuste și bărbătești ai sacrificat de dragul falsei noastre gingășii, și cîte idei mari ți-a răpit spiritul galant, atît de rodnic în nimicuri ? !

[1] Departe de mine gîndul că ascendentul femeilor ar fi un rău în sine. E un dar cu care le-a înzestrat natura spre fericirea speței umane ; îndrumat mai bine, ar putea ajunge pe atît de folositor, pe cît de dăunător este astăzi. Nu ne dăm seama îndeajuns de avantajele pe care le-ar aduce societății mai buna educare a acestei jumătăți a speței umane, care o conduce pe cealaltă. Bărbații vor voi întotdeauna să placă femeilor : deci, dacă doriți ca ei să fie plini de măreție și de virtute, învățați-le pe femei ce înseamnă măreția sufletească și virtutea. Reflecțiile suscitate de acest subiect, și pe care le-a făcut odinioară Platon, ar merita cu prisosință să fie dezvoltate de o pană vrednică de a scrie după un asemenea maestru și de a apăra o cauză atît de nobilă (n. a.).

Aşadar, decăderea moravurilor, consecinţă obligatorie a luxului, duce la coruperea gustului. Dacă printre oamenii înzestraţi cu talente excepţionale se află din întîmplare unul cu o conştiinţă de neclintit, care refuză să se împace cu spiritul veacului şi să se înjosească prin producţii uşuratice, vai lui ! Va muri în mizerie şi uitare. Din păcate, pronosticul meu e în acelaşi timp împărtăşirea unei experienţe ! Carle, Pierre [1], sosit-a clipa să lăsaţi penelul să vă cadă din mîini ori să-i daţi voie să se prostitueze, împodobind cu imagini lascive spătarele canapelelor, penelul, a cărui menire era să sporească măreţia catedralelor noastre cu imagini sublime şi sfinte ! Şi tu, rival al unui Praxiteles şi al unui Fidias, a cărui daltă cei vechi ar fi folosit-o spre a plăsmui zei în stare să le scuze în faţa noastră idolatria, tu, inimitabile Pigalle, îţi vei sili mîna să cizeleze pîntecele unei pocitanii, ori, de nu, va trebui să stea degeaba.

E cu neputinţă să cugeţi asupra moravurilor fără să te laşi furat de plăcerea de a visa la imaginea simplităţii primelor epoci, la ţărmul acela minunat, împodobit doar de mîna naturii, spre care ne întoarcem mereu privirea şi de care, cu părere de rău, ne simţim atît de departe ! Pe vremea cînd oamenii, inocenţi şi virtuoşi, doreau să-i aibă pe zei drept martori ai faptelor lor, trăiau laolaltă cu ei sub aceleaşi acoperişe ; dar, neîntîrziind să devină răi, s-au simţit stingheriţi de incomozii spectatori şi i-au izgonit în temple măreţe. În cele din urmă i-au alungat şi de-acolo, spre a se instala ei înşişi în ele sau, în orice caz, templele zeilor nu s-au mai deosebit prin nimic de casele cetăţenilor. Atunci a fost atinsă culmea corupţiei, iar viciile n-au fost niciodată împinse atît de departe ca pe vremea cînd erau, ca să spun aşa, susţinute de coloane de marmură şi gravate pe capiteluri corintiene la intrarea în palatele celor mari.

[1] Carle şi Pierre Van Loo, pictori.

Pe măsură ce creşte confortul, pe măsură ce se perfecţionează artele şi se răspîndeşte luxul, curajul adevărat îşi pierde puterea, virtuţile militare pălesc. Vina o poartă tot ştiinţele, precum şi toate artele ce rămîn în umbra încăperilor retrase. Cînd goţii au pustiit Grecia, bibliotecile au fost salvate de la foc numai pentru că unul dintre ei avu părerea că trebuia lăsată neatinsă acea ambianţă care avea să-i abată pe duşmani de la exerciţiile militare şi avea să-i atragă către îndeletniciri leneşe şi sedentare. Aproape fără să fi scos spada, Carol al VIII-lea s-a pomenit stăpîn peste Toscana şi regatul Neapole, şi întreaga lui curte a pus neaşteptata uşurinţă a victoriei pe seama faptului că principii şi nobilii italieni se îngrijeau mai mult de agerimea minţii şi de învăţătură decît de exerciţiile menite a-i face puternici şi viteji. Într-adevăr, spune înţeleptul povestitor [1] al acestor două întîmplări, toate pildele ne arată că în acest stat militar, şi în toate cele asemeni lui, studierea ştiinţelor duce mai degrabă la moleşirea şi pierderea vitejiei, decît la călirea şi întărirea ei.

Romanii au recunoscut că vitejia lor militară s-a stins pe măsură ce deveneau mai pricepuţi în arta picturii, gravurii, orfevreriei, pe măsură ce cultivau artele frumoase ; apoi, ca şi cum menirea acestei ţări vestite era să fie mereu o pildă pentru celelalte popoare, ascensiunea Medicilor şi progresul literelor au dus la o nouă decădere, poate definitivă, a faimei ostăşeşti pe care se părea că Italia o recîştigase în urmă cu cîteva secole.

Republicile vechii Grecii, cu înţelepciunea ce strălucea în mai toate instituţiile lor, interziseseră cetăţenilor să se îndeletnicească cu meşteşugurile tihnite şi sedentare, deoarece acestea, slăbind şi nărăvind trupul, vlăguiesc iute şi puterea sufletului. Într-adevăr, cum să fie în stare să înfrunte foamea, setea, osteneala, primejdia

[1] Montaigne, *Eseuri*, c. I, cap. XXIV (n. ed. fr.).

morții, oameni pe care cea mai neînsemnată privațiune îi copleșește și cea mai mică piedică îi descurajează ? Unde să găsească soldații tăria de a suporta exerciții istovitoare, cînd n-au fost deloc deprinși cu ele ? Ce avînt să-i însufleţească în marșurile forțate, sub comanda unor ofițeri care nici călare nu țin la drum ? Să nu mi se invoce drept argument meritele recunoscute ale ostașilor moderni, atît de savant instruiți ! Aud lăudîndu-li-se eroismul dovedit într-o zi sau alta de luptă, dar nu mi se spune cum fac față muncilor istovitoare, cum îndură asprimea anotimpurilor și intemperiilor. E de-ajuns să dea o arșiță sau o ninsoare, e de-ajuns să se suprime cîteva fleacuri pentru a dizolva și nimici în numai cîteva zile cea mai bună armată a noastră. Bravi ostași, priviți în față adevărul pe care vă e dat atît de rar să-l auziți ! Sînteți viteji, o știu ; ați fi învins cu Hannibal la Cannae și la Trasimene, alături de voi Cezar ar fi trecut Rubiconul și și-ar fi aservit țara ; dar cu voi, nici cel dintîi n-ar fi putut străbate Alpii, și nici celălalt nu v-ar fi învins strămoșii.

Soarta războiului n-o hotărăsc întotdeauna bătăliile, iar iscusința generalilor nu se reduce la cîștigarea luptelor. Unul poate înfrunta vitejește focul, deși e un foarte prost ofițer. Chiar și soldatului i-ar fi poate mai folositor un spor de forță și de vigoare decît eroismul nemăsurat care nu-l ferește de moarte. Dar ce-i pasă statului dacă armatele sale pier de frig și de friguri ori de gloanțele inamicului ?

Dăunătoare calităților ostășești, cultivarea științelor este și mai dăunătoare calităților morale. Încă din primii ani ai vieții, o educație nesăbuită ne înzorzonează mintea și ne strică judecata. Văd peste tot instituții uriașe, unde se cheltuiește mult pentru ca tinerii să afle totul, afară de îndatoririle lor. Copiii voștri nu-și vor cunoaște propria limbă, în schimb vor vorbi altele, ieșite pretutindeni din uz ; se vor pricepe să compună versuri, pe care cu

greu le vor înțelege ei înșiși ; neștiind să deosebească adevărul de eroare, vor avea măiestria de a le face de nerecunoscut și pentru ceilalți prin argumente înșelătoare ; cuvintele generozitate, echitate, temperanță, omenie, curaj le vor rămîne însă neînțelese ; dulcele cuvînt patrie nu le va ajunge niciodată la urechi, iar dacă li se va vorbi despre Dumnezeu, nu va fi pentru a li se insufla evlavie, ci teamă [1]. Aș găsi mai folositor, zicea un înțelept, ca elevul meu să-și petreacă timpul jucîndu-se cu mingea : în felul acesta, măcar trupul i-ar deveni mai sprinten. Știu că trebuie să le dai copiilor o ocupație, că primejdia cea mai de temut pentru ei este lenevia. Ce trebuie, deci, să învețe ? Iată fără îndoială o întrebare admirabilă ! Să învețe ceea ce vor trebui să facă maturi fiind [2], și nu ceea ce vor trebui să uite.

Grădinile noastre sînt împodobite cu statui, muzeele — cu tablouri. Ce credeți că înfățișează capodoperele de artă expuse admirației publice ? Pe cei care și-au apărat patria ? Sau pe cetățenii încă și mai iluștri care au îmbogățit-o cu virtuțile lor ? Nicidecum. Toate sînt

---

[1] *Pensées philosophiques* (n. a.). *

* *Cugetări filosofice*, scriere a lui Diderot, publicată în 1746 și arsă în același an din ordinul Parlamentului.

[2] O asemenea educație primeau spartanii, după mărturia celui mai mare rege al lor. „Treaba vrednică de luat în seamă, spune Montaigne, mi-a părut deosebita legiuire a lui Licurg, cu adevărat uluitoare, și desăvîrșita întocmire că se punea preț pe îngrijirea hranei copiilor mai presus de orice și însuși în locașul muzelor, puțin se pomenește de doctrină ; cea mai vajnică tinerețe pare că nesocotea orice altă supunere decît a virtuții și ar urma să li se fi dat, în loc de dascăli pentru științe, dascăli pentru vitejie, priveghere și dreptate."

Să vedem acum ce spune același autor despre vechii perși : „Platon spune că primul născut, moștenitor la domnie, era crescut după cum urmează : nu era lăsat femeilor, ci dat eunucilor, care aveau mai mare trecere pe lîngă regi, din cauza virtuții lor ; aceștia îl luau în grijă să-l crească frumos și sănătos, iar la șapte ani îl deprindeau cu vînătoarea și călăria, la paisprezece ani îl dădeau pe seama a patru oameni : omul cel mai cuminte, omul

imagini ale rătăcirii inimii şi minţii, scoase cu rîvnă din mitologia antică şi prezentate de timpuriu curozităţii copiilor, de bună seamă în scopul de a vedea cu ochii lor pildele unor fapte ruşinoase, înainte chiar de-a fi învăţat să citească.

De unde se nasc toate aceste abuzuri, dacă nu din inegalitatea nefastă instaurată printre oameni odată cu cinstirea talentelor şi înjosirea virtuţilor? Iată efectul cel mai vădit al învăţăturii noastre şi cea mai primejdioasă consecinţă a ei. Omului nu i se mai cere să fie cinstit, ci să fie talentat; nici cărţii să fie folositoare, ci bine scrisă. Răsplăţile îi copleşesc pe literaţi, în timp ce virtutea rămîne neonorată. Există o mulţime de premii pentru discursurile frumoase, nici unul pentru faptele frumoase. Să mi se spună însă dacă gloria ce va încununa cel mai bun discurs din cîte va premia această academie se compară cu meritul celui care a instituit premiul.

Înţeleptul nu aleargă după bogăţie, dar nu rămîne nepăsător la glorie, şi cînd o vede atît de strîmb împărţită, virtutea lui, pe care un dram de emulaţie ar fi în-

---

cel mai drept, omul cel mai cumpătat şi omul cel mai viteaz din naţie. Cel dintîi îl învăţa religia, al doilea să aibă mereu chipul adevărului în faţă, al treilea să fie stăpîn pe poftele sale, al patrulea să fie neînfricat în toate." Toţi, aş adăuga, urmărind să-l facă bun, nici unul savant.

„Astyage, în Xenofon, cere lui Cyrus să-i dea seamă despre cea din urmă învăţătură ce primise. În şcoala noastră, spuse Cyrus, un băiat mare, care purta o hlamidă strîmtă, o dăduse unui ortac al său, mai mărunt la stat, şi luase hlamida aceluia care era mai mare. Dascălul nostru mă făcu judecătorul neînţelegerii lor; eu judecai că lucrurile trebuiau lăsate cum erau, căci pare a fi mai potrivit pentru amîndoi. El mă mustră, căci mă oprisem a privi potriveala înainte să iau în cătare dreptatea, care vrea ca nimeni să nu fie silit în cele ce sînt ale sale. Şi spuse că fu bătut pentru aceasta cum noi sîntem bătuţi la vatra noastră cînd uităm «eu bat». Îndrumătorul meu ar trebui să-mi ţie un frumos logos *in genere demonstrativo*, înainte de a mă încredinţa că şcoala lui face cît cealaltă." (n. a.)

* *Op. cit.*, vol. I, pp. 134-135.

sufletit-o şi ar fi pus-o în folosul societăţii, se ofileşte şi se stinge în mizerie şi uitare. Aici va duce pînă la urmă peste tot preferinţa pentru talentele desfătătoare, în dauna celor utile, fapt pe care experienţa l-a confirmat cu prisosinţă de la renaşterea ştiinţelor şi artelor. Avem fizicieni, geometri, chimişti, astronomi, poeţi, muzicieni, pictori ; nu mai avem cetăţeni sau, cîţi vor mai fi, sînt risipiţi prin sate părăsite, unde pier săraci şi dispreţuiţi. Iată în ce stare au ajuns, iată cu ce sentimente îi răsplătim noi pe aceia care ne dau pîine şi lapte pentru copiii noştri.

Recunosc, răul nu este totuşi atît de mare pe cît ar fi putut deveni. Providenţa, care pune alături de felurite plante dăunătoare ierburi de leac şi în corpul multor animale veninoase remediul împotriva vătămărilor provocate de ele, i-a învăţat pe suverani, slujitorii ei pe pămînt, să-i urmeze pilda. După exemplul ei, în chiar inima ştiinţelor şi artelor, izvoare a mii de neorînduieli, un mare monarh, a cărui glorie va dobîndi din veac în veac o nouă strălucire, a pus temelia unor societăţi celebre, menite să păstreze tezaurul primejdios al cunoştinţelor omeneşti şi tezaurul sacru al moralităţii, prin grija lor de a-şi păstra nepătate moravurile şi de a pretinde acelaşi lucru noilor primiţi.

Aceste înţelepte instituţii, consolidate de augustul său urmaş şi imitate de toţi regii Europei, pot sluji cel puţin drept frînă pentru oamenii de litere care, aspirînd cu toţii la cinstea de a fi primiţi în academii, îşi vor supraveghea comportarea şi se vor strădui să ajungă demni de ele prin opere folositoare şi prin moravuri desăvîrşite. Dacă în vederea acordării de premii care să răsplătească meritele literare, aceste societăţi vor alege subiecte capabile să reînvie în inimile cetăţenilor dragostea de virtute, se vor dovedi ele însele animate de aceeaşi dragoste şi vor dărui astfel popoarelor bucuria atît de preţioasă şi rară de a

vedea că instituţiile savante revarsă asupra omenirii nu numai cunoştinţe plăcute, ci şi învăţături salutare.

Să nu mi se aducă deci o obiecţie care n-ar fi decît o nouă dovadă în sprijinul meu. Atîtea măsuri de prevedere nu fac decît să dovedească necesitatea de a le lua, căci pentru boli inexistente nu se caută remedii. De ce e nevoie ca acestea, insuficiente fiind, să se bucure de calitatea de remedii curente ? Atît de numeroase, instituţiile create în folosul savanţilor sînt cu atît mai capabile să confere prestigiu ştiinţelor şi să îndrume spiritele spre cultivarea lor. Judecînd după precauţiile luate, s-ar părea că avem prea mulţi agricultori şi că ne îngrijorează lipsa filosofilor. Nu vreau să risc aici o comparaţie între agricultură şi filosofie : ar fi de nesuportat. Voi întreba doar : Ce este filosofia ? Ce conţin scrierile celor mai vestiţi filosofi ? Ce lecţii ne dau aceşti prieteni ai înţelepciunii ? Oare, ascultîndu-i, n-ai fi îndemnat să-i socoţi o şleahtă de şarlatani ce umplu cu strigătele lor piaţa publică, ţinînd-o fiecare pe-a lui : La mine, la mine, numai eu nu vă-nşel ? Unul susţine că nu există corpuri şi că totul e reprezentare ; altul — că nu există altă substanţă decît materia, nici alt Dumnezeu decît lumea. Altul, că nu există nici virtuţi, nici vicii, că binele şi răul moral sînt închipuiri ; altul — că oamenii sînt lupi şi se pot sfîşia între ei cu conştiinţa împăcată O, mari filosofi, de ce nu păstraţi asemenea folositoare lecţii doar pentru amicii şi pentru copiii voştri ? N-aţi întîrzia să culegeţi roadele, iar în ce ne priveşte ne-aţi scuti de teama că vom găsi printre noi vreun adept al domniilor voastre.

Iată-i deci pe oamenii excepţionali cărora în timpul vieţii li s-a dăruit din belşug stima contemporanilor, iar după moarte li s-a rezervat nemurirea ! Iată principiile înţelepte pe care le-am primit de la ei şi pe care le transmitem din generaţie în generaţie urmaşilor ! Păgînismul, pradă tuturor rătăcirilor raţiunii umane, lăsat-a oare posterităţii ceva comparabil cu ruşinoasele monumente pe

care, sub domnia *Evangheliei*, avea să i le păstreze tiparul ? Scrierile nelegiuite ale unui Leucip sau Diagoras au pierit odată cu ei ; nu se inventase încă arta de a imortaliza nesăbuinţele minţii omeneşti ; dar mulţumită caracterele tipografice [1] şi modului nostru de a le folosi, meditaţiile primejdioase ale lui Hobbes sau Spinoza vor dăinui în veci. Porniţi la drum, scrieri celebre, de care ignoranţa şi simplitatea strămbunilor n-ar fi fost în stare ; însoţiţi în faţa urmaşilor noştri operele cu mult mai primejdioase ce exală corupţia moravurilor acestui veac, şi transmiteţi, împreună cu ele, secolelor viitoare adevărata istorie a progresului şi binefacerilor ştiinţei şi artei ! Dacă vă vor citi, le veţi spulbera orice îndoială asupra chestiunii dezbătute astăzi, iar de nu vor fi cumva şi mai smintiţi decît noi, vor înălţa braţele către cer şi vor spune, cu inima îndurerată : „Doamne atotputernice, tu care stăpîneşti cugetele, izbăveşte-ne de învăţătură şi de artele răufăcătoare ale strămoşilor ; redă-ne neştiinţa, nevinovăţia şi sărăcia, singurele bunuri ce ne pot face fericiţi şi au preţ înaintea ochilor tăi."

[1] Dacă ţinem seama de perturbaţiile cumplite pe care le-a pricinuit pînă acum tiparul în Europa şi dacă judecăm viitorul după progresul pe care răul îl face de la o zi la alta, putem lesne prevedea că suveranii nu vor întîrzia să proscrie în statele lor nefastul meşteşug cu acelaşi zel cu care l-au introdus. Sultanul Ahmet, cedînd stăruinţelor unor pretinşi oameni de gust, acceptase să se înfiinţeze o tiparniţă la Constantinopol. Dar abia apucă maşina de tipărit să lucreze, că se primi porunca de a fi distrusă, iar piesele — aruncate într-un puţ. Se spune că întrebat ce trebuia făcut cu biblioteca din Alexandria, califul Omar ar fi răspuns cu următoarele cuvinte : Dacă volumele din bibliotecă cuprind idei potrivnice *Coranului*, ele sînt primejdioase şi trebuie arse ; dacă nu cuprind decît învăţătura *Coranului*, ardeţi-le de asemenea : sînt de prisos. Învăţaţii noştri au citat acest raţionament ca pe o culme a absurdităţii. Totuşi, imaginaţi-vă că în locul lui Omar s-ar fi aflat Grigore cel Mare, iar în locul *Coranului* — *Evangheliа* : biblioteca ar fi fost de asemenea dată flăcărilor, ceea ce ar fi constituit poate cea mai frumoasă faptă din viaţa ilustrului pontif (n. a.).

Dar dacă progresul ştiinţelor şi artelor nu a contribuit cu nimic la adevărata noastră fericire, dacă a corupt moravurile şi corupţia moravurilor a stricat puritatea gustului, ce să mai spunem despre mulţimea autorilor mediocri care au înlăturat din templul muzelor piedicile ce nu îngăduiau orişicui să pătrundă în el şi pe care natura le semănase anume pentru a pune la încercare forţele celor atraşi de cunoaştere ? Ce să mai spunem despre compilatorii care au forţat fără ruşine poarta ştiinţelor şi au lăsat să intre în sanctuarul lor o gloată nedemnă de el, în loc ca toţi cei incapabili de a ajunge departe în cariera literelor să fi fost opriţi încă de la început, spre a se putea dedica unor meşteşuguri utile societăţii ? Un ins care va rămîne toată viaţa un versificator prost sau un geometru de mîna a doua ar fi ajuns poate un excelent ţesător. Cei meniţi a face discipoli n-au avut nevoie de dascăli. Un Verulam, un Descartes, un Newton, preceptori ai omenirii, n-au avut preceptori şi, într-adevăr, ce îndrumători i-ar fi putut călăuzi pînă acolo unde i-a dus marele lor geniu ? Dascălii obişnuiţi n-ar fi izbutit decît să le chircească judecata spre a o sili să încapă în strîmtoarea minţii lor. Căci tocmai primele obstacole i-au învăţat să facă eforturi şi i-au pregătit pentru parcurgerea nesfîrşitei întinderi pe care au străbătut-o. Iar dacă totuşi e necesar ca unora să li se îngăduie a se consacra ştiinţelor şi artelor, ei să nu fie decît aceia ce se vor simţi în stare să păşească singuri pe urmele predecesorilor şi să-i întreacă ; acestui mic număr îi revine misiunea de a înălţa monumente întru gloria raţiunii umane. Dacă vrem însă ca nimic să nu le îngrădească geniul, trebuie ca nimic să nu le îngrădească năzuinţele : e singura încurajare de care au nevoie. Spiritul ia pe nesimţite proporţiile obiectelor care îl preocupă şi numai prilejurile mari nasc oameni mari. Regele elocinţei a fost

consul la Roma [1], iar cel mai mare, poate, dintre filosofi, cancelar al Angliei [2]. Oare dacă primul n-ar fi ocupat decît o catedră într-o universitate, iar celălalat n-ar fi obținut decît o pensie modestă de la academie, oare, întreb, condiția socială nu le-ar fi înrîurit operele ? Regii să nu mai șovăie, deci, a primi în consilii pe cei în stare să le dea sfaturi bune ; să se lepede de vechea prejudecată, născocită de orgoliul suveranilor, că arta de a conduce popoarele este mai grea decît arta de a le lumina, ca și cum ar fi mai ușor să-i convingi pe oameni să facă binele din propria voință, decît să-i constrîngi prin forță ; savanții de prim rang să găsească un loc de cinste la curțile regale și să obțină acolo singura răsplată demnă de ei, aceea de a contribui, prin influența ce o vor exercita, la fericirea popoarelor pe care le vor fi învățat să fie înțelepte : abia atunci se va vedea ce pot face virtutea, știința și autoritatea, însuflețite de o nobilă emulație și conlucrînd pentru fericirea speței umane. Atîta vreme însă cît autoritatea va fi, singură, de o parte, iar luminile și înțelepciunea, singure, de cealaltă, savanții vor avea rareori idei mari, principii vor săvîrși încă și mai rar fapte frumoase, iar popoarele vor continua să fie nevolnice, corupte și nefericite.

Cît despre noi, oameni obișnuiți, cărora cerul nu le-a dăruit talente prea mari și pe care nu-i hărăzește unei glorii deosebite, să rămînem în umbră. Să nu alergăm după o faimă cu neputință de atins și care, în actuala stare de lucruri, n-ar răscumpăra niciodată prețul cu care am plătit-o, chiar de-am avea întreaga îndreptățire s-o dobîndim. La ce bun ne-am căuta fericirea în opinia celorlalți, dacă o putem găsi în noi înșine ? Să lăsăm altora grija de a arăta popoarelor ce îndatoriri au, iar noi să

[1] Cicero a fost consul la Roma în anul 63 î.e.n.
[2] Francis Bacon a fost cancelar al Angliei în 1618.

ne mărginim a ni le îndeplini cît mai bine pe ale noastre. Nu avem nevoie să ştim mai mult.

O, virtute, ştiinţă înălţătoare a sufletelor simple, să fie deci nevoie de atîta osteneală şi ceremonie spre a te lăsa cunoscută ? Nu sînt oare principiile tale înscrise în toate inimile ? Şi, spre a-ţi învăţa legile, nu e oare de-ajuns ca fiecare să se întoarcă în sine şi să-şi asculte glasul conştiinţei cînd patimile tac ? Iată filosofia adevărată, să învăţăm să ne mulţumim cu ea ; şi, fără a pizmui gloria oamenilor vestiţi, care îşi cuceresc nemurirea în republica literelor, să încercăm a statornici între ei şi noi faimoasa deosebire observată odinioară între două mari popoare : anume, că unul se pricepea să vorbească, celălalt să făptuiască.

PREFAȚĂ LA NARCIS SAU ÎNDRĂGOSTITUL DE SINE ÎNSUȘI

PREFAȚĂ LA NARCIS SAU ÎNDRĂGOSTITUL DE SINE ÎNSUȘI

Am scris această comedie la vîrsta de optsprezece ani și m-am ferit s-o scot la iveală atîta vreme cît țineam cît de cît la reputația de autor. În sfîrșit, acum am avut curajul s-o public, niciodată nu-l voi avea însă pe acela de a nu mă explica. Deci nu despre piesa mea, ci despre mine însumi este vorba aici.

Trebuie să vorbesc despre mine, deși îmi este silă s-o fac ; trebuie să accept învinuirile ce mi se aduc ori să mă justific. Armele nu vor fi egale, îmi dau seama, căci voi fi atacat cu ironii și nu mă voi apăra decît cu argumente : îmi este însă de-ajuns să-mi demasc adversarii, țin prea puțin să-i conving. Străduindu-mă să merit propria-mi stimă, am învățat să mă lipsesc de a celorlalți, după cum cei mai mulți dintre ei se lipsesc foarte ușor de a mea. Dar, deși nu-mi pasă deloc dacă se cred lucruri bune sau rele despre mine, țin ca nimeni să nu fie *îndreptățit* a crede lucruri rele, iar adevărul pe care l-am susținut are nevoie ca apărătorului său să nu i se aducă tocmai învinuirea de a-l fi slujit doar din toană ori înfumurare, fără a-l iubi și fără a-l cunoaște.

Poziția pe care am luat-o în chestiunea examinată acum cîțiva ani a izbutit să-mi atragă o mulțime de ad-

versari [1], mai preocupați poate de interesele literaților decît de onoarea literaturii. Prevăzusem că așa va fi și mă așteptam ca purtarea lor în această împrejurare să aducă în favoarea mea o mărturie mai grăitoare decît toate discursurile mele. În adevăr, nu și-au ascuns nici surpriza, nici supărarea că o academie demonstrase o atît de inoportună unanimitate. N-au scutit-o nici de invec-

[1] Mi se spune că multora nu le place că îi numesc pe adversarii mei adversarii mei, ceea ce mi se pare destul de verosimil într-un secol în care lipsește curajul de a zice vreunui lucru pe nume. Aflu de asemenea că fiecare dintre adversarii mei se plînge, cînd răspund altor obiecții decît ale sale, că îmi pierd timpul luptîndu-mă cu himere, fapt care îmi adeverește o veche bănuială și anume că ei nu și-l pierd deloc citindu-se ori ascultîndu-se unii pe alții. În ceea ce mă privește, am socotit că este o osteneală pe care trebuia să mi-o dau și am citit numeroasele scrieri publicate împotriva mea, de la primul răspuns cu care am fost onorat pînă la cele patru predici germane, dintre care una începe cam așa: „Frați ai mei, dacă Socrate s-ar întoarce printre noi și-ar vedea starea înfloritoare a științelor în Europa, dar de ce spun în Europa?, în Germania, dar de ce spun în Germania?, în Saxonia, dar de ce spun în Saxonia?, la Leipzig, dar de ce spun la Leipzig?, chiar în această universitate, atunci, cuprins de uimire și pătruns de respect, Socrate s-ar așeza modest printre elevii noștri și, ascultîndu-ne smerit lecțiile, ar ieși curînd, datorită nouă, din ignoranța de care se plîngea pe bună dreptate". Le-am citit pe toate, am răspuns doar cîtorva: poate și așa am făcut prea mult; sînt însă foarte încîntat că acești domni au găsit răspunsurile atît de plăcute, încît preferințele mele le-au trezit gelozia. Cît despre cei șocați de cuvîntul *adversari*, eu accept bucuros să renunț la el în cazul că vor binevoi să-mi indice un altul prin care să-i pot desemna nu doar pe aceia care mi-au combătut opiniile, fie în scris, fie, mai prudent și mai comod pentru ei, în cercurile doamnelor și pedanților, unde erau siguri că nu mă voi duce să mă apăr, ci și pe aceia care se prefac azi a fi convinși că nu am adversari, deși la început socoteau răspunsurile adversarilor mei fără replică; apoi, cînd am replicat, mi-au reproșat că am făcut-o, întrucît, după ei, nu fusesem atacat. Pînă atunci, să-mi îngăduie a-i numi în continuare pe adversarii mei adversarii mei, căci, în ciuda politeții veacului, eu am rămas la fel de necioplit ca macedonenii din vremea lui Filip (n. a.).

tive, nici chiar de falsuri [1], pentru a încerca să micşoreze valoarea aprecierii sale. Declamaţiile lor nu m-au omis nici pe mine. Mulţi au încercat să mă combată deschis : oamenii cu judecată şi-au putut da seama cu cîtă îndreptăţire, şi publicul — cu cît succes au făcut-o. Alţii, mai abili, cunoscînd primejdia luptei făţişe împotriva adevărurilor demonstrate, au îndreptat cu iscusinţă către persoana mea o atenţie ce nu trebuia acordată decît argumentelor mele, iar cercetarea culpelor de care mă acuzau ei a făcut să fie date uitării culpele mai grave de care îi acuzam eu. Acestora deci va trebui să li se răspundă odată.

Ei pretind că eu nu cred o iotă din adevărurile pe care le-am susţinut, că una demonstram şi alta gîndeam. Cu alte cuvinte, am argumentat idei atît de nesăbuite, încît se poate afirma că le-am susţinut numai ca să mă joc. Iată minunatul omagiu pe care domniile lor îl aduc pe această cale tocmai acelei ştiinţe care stă la temelia tuturor celorlalte ! Căci, cine ar mai putea crede că arta argumentării slujeşte la descoperirea adevărului cînd o vede folosită cu succes la demonstrarea unor năzbîtii ! ?

Ei pretind că eu nu cred o iotă din adevărurile pe care le-am susţinut, ceea ce este, desigur, un nou şi lesnicios mod de a replica unor argumente fără replică, de a combate înseşi demonstraţiile lui Euclid şi tot ce este dovedit în univers. Mie mi se pare că tocmai cei care-mi aduc cu atîta îndrăzneală învinuirea că vorbesc împotriva cugetului meu nu se sfiesc să vorbească împotriva cugetului lor, deoarece e sigur că nu au găsit nici în scrierile mele, nici în comportarea mea nimic care să le insufle o asemenea opinie, după cum voi dovedi îndată ; apoi, sînt datori să ştie că ori de cîte ori un om vorbeşte serios nu trebuie să i se pună la îndoială buna-credinţă, dacă

[1] În *Mercure*, din august 1752, se poate vedea dezminţirea Academiei din Dijon cu privire la o scriere fals atribuită de către autor unuia dintre membrii numitei academii (n. a.).

faptele ori spusele nu-l dezmint : dar chiar nici asta nu e totdeauna o dovadă suficientă că el n-ar crede nimic din ceea ce spune.

Aşadar, n-au decît să strige cît vor pofti că, declarîndu-mă împotriva ştiinţelor, am vorbit împotriva convingerii mele. Unei aserţiuni cu totul neîntemeiate, pe cît de nedovedită pe atît de neadevărată, nu-i pot da decît un singur răspuns : e scurt şi răspicat şi îi rog să considere că l-au şi auzit.

Ei mai pretind că purtarea mea este în contradicţie cu principiile mele şi nu încape îndoială că recurg la a doua învinuire pentru a o întemeia pe prima, căci nu puţini se pricep să găsească dovezi pentru fapte inexistente. În consecinţă, vor afirma că nu am dreptul să desconsider artele frumoase cînd eu însumi compun muzică şi versuri, şi că literatura pe care mă prefac a o disprețui, oferă o mie de ocupaţii mai lăudabile decît scrierea unor comedii. Şi acestei acuzaţii trebuie să i se răspundă.

În primul rînd, chiar acceptată în toată gravitatea ei, învinuirea ar dovedi, susţin eu, că purtarea mea este regretabilă, nu că spusele mele sînt nesincere. Dacă acţiunile oamenilor ar putea constitui dovada convingerilor lor, am constata, vrînd-nevrînd, că dragostea de dreptate a fost izgonită din toate inimile şi că nu mai există pe lume nici un creştin adevărat. Să mi se arate oameni care acţionează totdeauna potrivit maximelor lor şi voi recunoaşte că ale mele nu sînt bune. Aceasta e soarta umanităţii : raţiunea ne arată ţinta, patimile ne abat de la ea. Prin urmare, chiar de-ar fi adevărat că acţiunile îmi contrazic principiile, învinuirea că vorbesc împotriva cugetului meu ar rămîne nedreaptă, ca şi acuzaţia de ipocrizie adusă principiilor mele.

Dacă însă aş vrea să-mi recunosc vina în această privinţă, n-aş avea decît să compar perioadele spre a împăca lucrurile. Din nefericire, nu totdeauna am gîndit la fel. Amăgit vreme-ndelungată de prejudecăţile veacu-

lui meu, socoteam că învățătura e singura îndeletnicire demnă de un om înțelept, științele îmi inspirau respect, iar savanții — admirație [1]. Nu-mi dădeam seama că te poți rătăci arătînd altora calea, nici că poți greși vorbind despre înțelepciune. Doar după ce am văzut lucrurile de aproape am învățat a le prețui la dreapta lor valoare și, cu toate că în căutările mele găseam *satis loquentiae, sapientiae parum* [2], am avut nevoie de multă gîndire, de multă experiență și de multă vreme pentru a-mi spulbera iluziile asupra deșertăciunii solemne a științei. Nu e de mirare că în acea epocă de rătăciri și prejudecăți, cînd prețuiam într-atît calitatea de autor, am aspirat uneori s-o dobîndesc eu însumi. Atunci au fost compuse versurile și cea mai mare parte a scrierilor ieșite din pana mea, printre care și această comedioară. Ar fi poate prea aspru să mi se reproșeze astăzi asemenea jocuri de tinerețe și în orice caz ar fi nedrept să fiu învinuit că am contrazis prin ele principii pe care încă nu le aveam. De mult nu mai nutresc în privința acestor lucrări nici un fel de ambiție, iar a îndrăzni să le înfățișez publicului în împrejurările actuale, după ce am avut atîta vreme prudența de-a nu le arăta, înseamnă a dovedi cu prisosință că laudele și criticile pe care le vor stîrni mă dezinteresează deopotrivă, deoarece nu mai gîndesc asemeni autorului ce le-a creat. Ele sînt copii nelegitimi, pe care încă îi mai mîngîi cu plăcere, roșind că le ești tată, cărora le spui un ultim bun rămas și-i trimiți să-și caute norocul, fără să-ți pese prea mult de soarta lor.

---

[1] De cîte ori mă gîndesc la naivitatea mea de altădată, nu-mi pot stăpîni rîsul. Orice carte de morală sau de filosofie aș fi citit, eram convins că găsesc acolo sufletul și principiile autorului. Pe toți scriitorii importanți îi credeam oameni modești, înțelepți, virtuoși, fără cusur. Despre relațiile dintre ei aveam idei îngerești și de casa oricăruia m-aș fi apropiat ca de un sanctuar. În sfîrșit, i-am văzut, prejudecata puerilă s-a risipit și aceasta a fost singura eroare de care m-au vindecat (n. a.).

[2] Multă elocință, puțină înțelepciune (lat.).

Niște presupuneri himerice nu merită însă atîtea comentarii. Dacă sînt acuzat fără temei că mă ocup cu literatura, pe care o desconsider, mă apăr fără să fie nevoie deoarece, chiar așa fiind, n-ar exista aici nici o inconsecvență : iată ce îmi rămîne să dovedesc.

Voi recurge în acest scop, potrivit obiceiului meu, la o metodă simplă și ușoară, prielnică adevărului. Voi stabili din nou datele problemei, îmi voi expune din nou opinia și voi aștepta să se binevoiască a mi se arăta, pornind de la expunerea mea, prin ce anume faptele îmi dezmint vorbele. La rîndul lor, adversarii mei nu vor întîrzia să-mi răspundă, cu miraculosul lor talent de a dezbate pentru și contra în tot soiul de subiecte. Vor începe, potrivit obiceiului lor, prin a enunța o altă problemă, după cum le va dicta fantezia, îmi vor atribui rezolvarea care le va conveni : ca să mă poată ataca mai ușor, îmi vor pune în seamă o argumentație întocmită după judecata lor, nu după a mea, vor abate cu dibăcie privirea cititorului de la obiectul principal, pentru a o îndrepta spre dreapta sau spre stînga, vor combate o fantomă și vor pretinde că m-au învins. Eu voi fi făcut însă ce trebuia să fac, drept care încep.

„Știința nu folosește la nimic, e totdeauna dăunătoare, fiind nefastă prin însăși natura ei. E la fel de inseparabilă de viciu ca și ignoranța de virtute. Toate popoarele instruite au fost corupte, toate popoarele ignorante au fost virtuoase : pe scurt, numai învățații au vicii și numai neștiutorii sînt virtuoși. Dispunem deci de un mijloc de a redeveni oameni de bine : acela de a proscrie cît mai degrabă știința și savanții, de a arde bibliotecile, de a închide academiile, colegiile, universitățile și de a ne recufunda în barbaria primelor epoci."

Iată ce au combătut magistral adversarii mei : eu însă n-am spus și n-am gîndit niciodată măcar un cuvînt din toate acestea și ar fi cu neputință de imaginat ceva mai opus sistemului meu decît doctrina absurdă pe care bine-

voiesc să mi-o atribuie. Iată însă ce am spus şi ce nu a fost defel combătut.

Trebuia cercetat dacă progresul ştiinţelor şi artelor a contribuit la purificarea moravurilor noastre.

Demonstrînd, aşa cum am făcut, că moravurile nu se purificaseră cîtuşi de puţin [1], chestiunea era aproape rezolvată.

Dar ea conţinea implicit alta, mai generală şi mai însemnată, privind influenţa pe care cultivarea ştiinţelor o exercită negreşit şi cu orice prilej asupra moralităţii popoarelor. Pe aceasta, prima nefiind decît consecinţa ei, mi-am propus să o examinez în amănunt.

---

[1] Cînd am spus că moravurile noastre căzuseră pradă corupţiei, n-am vrut să afirm prin aceasta că moravurile strămoşilor ar fi fost bune, ci doar că ale noastre erau şi mai rele. În societatea omenească, există nenumărate izvoare de corupţie; deşi poate cel mai abundent şi mai năvalnic, ştiinţele sînt departe de a fi singurul. Căderea imperiului roman, invazia hoardelor barbare au dus la amestecul tuturor popoarelor, ceea ce a dăunat moravurilor şi obiceiurilor fiecăruia dintre ele. Cruciadele, comerţul, descoperirea Indiei, navigaţia, călătoriile îndepărtate, precum şi alte cauze pe care nu vreau să le numesc, au întreţinut şi sporit dezordinea. Tot ce înlesneşte contactul între naţiuni aduce în sînul unora fărădelegile celorlalte, nu virtuţile lor, şi viciază, la toate, moravurile potrivite climatului şi formei lor de guvernămînt. Nu ştiinţele au făcut deci întregul rău, ci doar au contribuit în mare parte la el; ştiinţele sînt cele care au dat viciilor o culoare plăcută, o anume aparenţă morală care ne împiedică să ne îngrozim de ele. Îmi amintesc că prima oară cînd s-a reprezentat comedia *Le Méchant, (Omul cel rău)* *, lumea a considerat că titlul nu se potriveşte cu personajul principal. Cleon părea un om obişnuit; era, s-a spus, un om ca toţi oamenii. Acest scelerat dezgustător, a cărui fire, atît de bine zugrăvită, ar fi trebuit să-i facă să se îngrozească de ei înşişi pe toţi cei ce au nefericirea să-i semene, a părut un caracter neizbutit, iar mîrşăviile lui au trecut drept drăgălăşenii, pentru că toţi cei ce se considerau perfect cinstiţi se recunoşteau în el trăsătură cu trăsătură (n. a.).

* Comedie de Jean-Baptiste-Louis Gresset (1709—1777).

Am început cu faptele şi am arătat că moravurile au degenerat la toate popoarele lumii pe măsură ce interesul pentru studiu şi litere s-a răspîndit în sînul lor.

Nu era însă destul, deoarece, deşi nu se putea nega că aceste lucruri au mers totdeauna mînă în mînă, s-ar fi putut nega că unul l-a determinat pe celălalt. Am încercat deci să dovedesc legătura necesară dintre ele. Am arătat că, în această privinţă, greşelile noastre decurg din faptul că nu facem cuvenita deosebire între cunoştinţele deşarte, înşelătoare, şi inteligenţa atotputernică, capabilă să discearnă, dintr-o singură privire, adevărul în toate lucrurile. Ştiinţa, considerată abstract, merită întreaga noastră admiraţie. Pedanteria neghioabă a oamenilor nu merită decît batjocură şi dispreţ.

Pasiunea pentru litere anunţă totdeauna la un popor începutul corupţiei, pe care aceeaşi pasiune o accelerează, căci ea nu se poate naşte într-o întreagă naţiune decît din izvoare primejdioase, pe care studiul le menţine şi le alimentează la rîndu-i : lenevia şi dorinţa de afirmare. Într-un stat bine orînduit, fiecare cetăţean îşi are îndatoririle sale, iar aceste griji însemnate îi sînt prea scumpe pentru a-şi mai pierde vremea cu speculaţii vane. Într-un stat bine orînduit, toţi cetăţenii sînt pe deplin egali, aşa încît nici unul dintre ei nu poate fi preferat celorlalţi, pentru că e cel mai învăţat ori chiar cel mai iscusit, ci doar pentru că e cel mai bun : pînă şi această ultimă deosebire se dovedeşte însă adesea primejdioasă, întrucît îi face pe oameni şireţi şi făţarnici.

Pasiunea pentru litere, născută din dorinţa de afirmare, produce în mod necesar neajunsuri, a căror acţiune păgubitoare întrece cu mult foloasele învăţăturii, şi asta deoarece toţi cei ce li se consacră devin pînă la urmă foarte puţin scrupuloşi în privinţa mijloacelor de a reuşi. Primii filosofi şi-au dobîndit o mare faimă învăţîndu-i pe oameni cum să-şi îndeplinească îndatoririle şi care sînt principiile virtuţii. Dar curînd, aceste precepte devenind

comune, cei ce doreau să se afirme fură nevoiți să-și croiască drumuri contrare. Iată originea unor sisteme absurde, de felul celor ale lui Leucip, Diogene, Pirrhon, Protagoras, Lucreţiu. În vremurile noastre, un Hobbes, un Mandeville și mulți alții au încercat să se distingă folosind aceleași mijloace, iar primejdioasele lor doctrine au dat roade atît de bogate, încît, deși mai avem încă filosofi adevărați, doritori să ne readucă în suflet legile omeniei și virtuții, te înspăimînți văzînd cît de departe a fost în stare veacul nostru savant să împingă, în preceptele sale, disprețul față de datoriile omului și cetățeanului.

Pasiunea pentru litere, filosofie și arte frumoase stinge în noi interesul pentru îndatoririle de căpetenie și pentru gloria adevărată. După ce talentele au acaparat onorurile cuvenite virtuții, fiecare om vrea să devină plăcut și nici unul nu-și dă osteneala să fie integru. De aici decurge o altă contradicție, anume că oamenii sînt răsplătiți numai pentru calități independente de ei, căci talentele le avem din născare, doar virtuțile le dobîndim prin noi înșine.

Primele și aproape singurele preocupări consacrate azi educației sînt fructele și semințele acestor prejudecăți absurde. Sărmana tinerețe ne e pusă la cazne numai spre a fi inițiați în domeniul literelor : știm toate regulile gramaticii înainte de a auzi ceva despre îndatoririle omului ; știm tot ce s-a înfăptuit pînă astăzi, înainte de a ni se fi spus o vorbă despre ce se cade a înfăptui noi, iar dacă învățăm să dăm din gură, nimănui nu-i pasă dacă știm ori nu să acționăm sau să gîndim. Într-un cuvînt, ni se cere să cunoaștem doar ceea ce nu ne poate folosi la nimic ; copiii noștri sînt crescuți precum în vechime atleții jocurilor publice, care își puneau membrele puternice în slujba unui exercițiu inutil, dar aveau grijă să nu le folosească niciodată la vreun lucru de ispravă.

Pasiunea pentru litere, filosofie și arte frumoase amorțește trupurile și sufletele, studiul îi face pe oameni

șubrezi, le moleșește firea, și anevoie își păstrează sufletul vigoarea cînd trupul și-a pierdut-o. Învățătura uzează organismul, istovește mintea, distruge forța, slăbește curajul, și toate acestea dovedesc îndeajuns că nu ne este prielnică; așa devii nevolnic și laș, incapabil să ții piept greutăților sau patimilor. Oricine știe cît de nepricepuți sînt orășenii la îndeletnicirile ostășești, iar faima oamenilor de litere în materie de bravură [1] ne e prea bine cunoscută. Or, pe drept cuvînt, nimic nu e mai îndoielnic ca onoarea unui poltron.

Prea multele reflecții asupra slăbiciunii firii noastre nu fac adesea decît să ne abată de la fapte generoase. Tot meditînd la mizeriile omenești, închipuirea ne copleșește cu povara lor; prevederea excesivă, năruindu-ne siguranța, ne ucide curajul. Zadarnic pretindem că ne înarmăm împotriva accidentelor neprevăzute, „dacă știința, încercînd să ne ofere noi arme de apărare împotriva forțelor naturii, prin argumentele și subtilitățile ei deșarte nu a făcut decît să ne imprime și mai adînc în imaginație puterea și însemnătatea lor, în loc să ne apere de ele".

Pasiunea pentru filosofie slăbește legăturile sociale întemeiate pe stimă și bunăvoință, și acesta e poate răul cel mai primejdios căruia îi dă naștere. Desfătarea studiului nu întîrzie a înăbuși în noi gustul pentru orice altă îndeletnicire. Mai mult chiar, tot cugetînd asupra oamenilor, tot observîndu-i, filosoful învață să-i prețuiască după valoarea lor și nu-i ușor să iubești ceea ce disprețuiești. Curînd, el concentrează asupra persoanei sale întregul interes pe care oamenii virtuoși îl mani-

[1] Iată un exemplu modern pentru aceia care îmi reproșează că nu recurg decît la cei vechi. Republica genovezilor, vrînd să-i subjuge mai ușor pe corsicani, n-a găsit alt mijloc mai sigur decît să înființeze la ei o academie. Nu mi-ar fi greu să extind nota, dar ar însemna să jignesc inteligența singurilor cititori de care îmi pasă (n. a.).

festă față de semenii lor : disprețul față de ceilalți se transformă în justificare a orgoliului său, amorul propriu îi crește direct proporțional cu indiferența față de restul universului. Familie, patrie devin pentru el vorbe goale : nu mai e nici părinte, nici cetățean, nici om ; e filosof.

Dar în timp ce cultivarea științelor însingurează într-un fel inima filosofului, ea împinge în plină vîltoare inima omului de litere — din motive diferite, dar cu prejudicii tot atît de mari pentru virtute. Orice om consacrat talentelor menite desfătării vrea să placă, să fie admirat și îndeosebi să fie mai admirat decît alții. Aplauzele publicului i se cuvin numai lui. Aș spune că face totul pentru a le obține, dacă n-ar face încă mai mult pentru a-și priva concurenții de ele. De aici provin, pe de o parte, subtilitățile de gust și comportare, lingușirea josnică și mîrșavă, atențiile perfide, insidioase, puerile, care, cu timpul, înjosesc sufletul și pervertesc inima ; iar, pe de altă parte, invidiile, rivalitățile, binecunoscutele dușmănii între artiști, calomnia vicleană, înșelătoria, trădarea, tot ce viciul are mai ticălos și mai înfiorător. Dacă filosoful îi disprețuiește pe oameni, artistul ajunge curînd să merite disprețul lui, și în cele din urmă amîndoi colaborează spre a-i face pe toți vrednici de dispreț.

Și încă n-am spus totul, căci dintre adevărurile pe care le-am supus judecății înțelepților, iată-l pe cel mai uimitor și mai crud : scriitorii noștri consideră cu toții drept suprema înfăptuire a politicii acestui secol științele, artele, luxul, comerțul, legile, tot ceea ce, legîndu-i social-mente pe oameni pe temeiul interesului personal [1], îi aduce într-o stare de dependență mutuală, îi face să aibă

[1] Mă plîng că filosofia slăbește relațiile sociale întemeiate pe stimă și bunăvoință reciprocă ; mă plîng că științele, artele și toate celelalte mijloace de acest soi strîng relațiile umane prin interesul personal. Și este așa fiindcă, într-adevăr, strîngîndu-le pe unele, celelalte slăbesc neapărat în egală măsură. Așadar, aici nu e nici o contradicție (n. a.).

nevoi reciproce şi interese comune, obligîndu-l pe fiecare să contribuie la fericirea celorlalţi spre a şi-o dobîndi pe a sa. Ideile sînt frumoase, fără îndoială, şi înfăţişate într-o lumină atrăgătoare ; cercetîndu-le însă cu luare-aminte şi fără părtinire, găsim că foloasele pe care păreau a le prezenta la început sînt în realitate cu mult mai mici.

E într-adevăr un miracol să-i fi adus pe oameni în imposibilitatea de a trăi laolaltă altfel decît concurîndu-se, discreditîndu-se, înşelîndu-se, trădîndu-se şi nimicindu-se reciproc ! Aşa că trebuie să ai grijă să nu te arăţi niciodată aşa cum eşti : căci acolo unde există doi oameni cu interese comune, sînt poate o sută de mii care au interese opuse. Nu poţi izbuti altfel decît înşelîndu-i sau distrugîndu-i pe toţi ceilalţi. Iată izvorul nefast al violenţelor, trădărilor, perfidiilor, al tuturor ororilor, inevitabile într-o stare de lucruri în care fiecare, prefăcîndu-se a contribui la fericirea sau buna reputaţie a celorlalţi, nu încearcă decît s-o înalţe pe a sa deasupra şi în dauna lor.

Cu ce ne-am ales din toate astea ? Cu multă vorbărie, cu bogătaşi şi cu flecari, deci cu inamici ai virtuţii şi bunului simţ. Ne-am pierdut în schimb inocenţa şi bunele moravuri. Mulţimea se tîrăşte în mizerie, toţi sînt sclavii viciului. Crimele nesăvîrşite dospesc de pe acum în adîncul inimilor, şi pentru comiterea lor nu e nevoie decît de siguranţa impunităţii.

Stranie şi înspăimîntătoare e orînduirea în care bogăţiile odată acumulate înlesnesc acumularea altora şi mai mari, în care celui ce nu posedă nimic îi e cu neputinţă să dobîndească ceva, în care omul cinstit nu are nici un mijloc de a ieşi din mizerie, în care cei mai mari şarlatani se bucură de cel mai mare respect şi în care numai renunţînd la virtute poţi deveni demn de stimă ! Ştiu că palavragiii au spus de o sută de ori toate astea, dar ei le-au spus de dragul de-a le spune, eu le spun aducînd argumente, ei au constatat răul, eu îi arăt cauzele şi, în-

deosebi, susţin o idee liniştitoare şi foarte utilă, de vreme ce dovedesc că toate aceste vicii nu aparţin atît omului, cît omului rău cîrmuit [1].

Acestea sînt adevărurile pe care le-am înfăţişat şi pe care am încercat să le demonstrez în diversele mele scrieri asupra acestei teme. Iată acum concluziile la care am ajuns.

Ştiinţa nu este destinată omului considerat în general. Studiind-o, el se rătăceşte la tot pasul, iar dacă uneori şi-o însuşeşte, aproape totdeauna e în dauna lui. Menirea omului e să acţioneze şi să gîndească, nu să mediteze. Meditaţia îl face mai nefericit, nicidecum mai bun ori mai înţelept; îi trezeşte regretul după ceea ce a fost frumoş în trecut şi îl împiedică să se bucure de prezent; îi înfăţişează bucuriile viitoare, spre a-i încînta fantezia şi a-i

[1] Observ că astăzi sînt la modă în lume o mulţime de maxime lipsite de noimă, care îi cuceresc pe naivi printr-o înşelătoare aparenţă filosofică şi care, pe deasupra, sînt şi foarte comode pentru a încheia disputele pe un ton grav şi solemn, fără a mai fi nevoie să examinezi chestiunea. Aşa e de pildă următoarea: „Pretutindeni oamenii au aceleaşi pasiuni, pretutindeni sînt conduşi de orgoliu şi interes, prin urmare sînt pretutindeni la fel". Cînd geometrii pornesc de la o ipoteză care, din raţionament în raţionament, îi conduce la o absurditate, ei fac drumul înapoi şi demonstrează astfel falsitatea ipotezei. Aceeaşi metodă, aplicată maximei în cauză, i-ar dovedi lesne absurditatea. Dar să judecăm în alt chip. Sălbaticul e om şi europeanul e tot om. Semifilosoful trage imediat concluzia că primul nu e mai bun decît celălalt. Dar filosoful spune: în Europa, orînduirea, legile, obiceiurile, interesul, totul îi determină obligatoriu pe indivizi să se înşele reciproc şi neîncetat; totul le impune viciul ca pe o datorie; numai fiind răi devin înţelepţi, căci nu există nerozie mai mare decît să-i fericeşti pe pungaşi nefericindu-te pe tine. La sălbatici, interesul personal dictează cu aceeaşi autoritate ca şi la noi, dar nu spune aceleaşi lucruri: dragostea faţă de comunitate şi grija de a o apăra sînt singurele relaţii ce îi unesc. Cuvîntul *proprietate*, plătit cu nenumărate crime de către oamenii cinstiţi de la noi, nu are aproape nici un înţeles pentru ei, disputele pornite de la interese care să-i dezbine le sînt necunoscute. Nimic nu-i îndeamnă să se înşele unul pe altul. Stima pu-

aţiţa dorinţele, şi nenorocirile viitoare — spre a-l face să fie dinainte mîhnit. Studiul îi corupe bunele moravuri, îi şubrezeşte sănătatea, îi distruge echilibrul şi adesea îi strică judecata : chiar dacă l-ar învăţa cîte ceva, eu tot în pagubă l-aş socoti.

Recunosc că există cîteva minţi superioare care pot vedea dincolo de vălurile sub care se ascunde adevărul, cîteva suflete privilegiate, în stare să reziste vanităţii prosteşti, invidiei josnice şi altor patimi născute din pasiunea pentru ştiinţe. Micul număr al celor ce au fericirea să înmănucheze asemenea calităţi reprezintă lumina şi mîndria umanităţii. Doar ei sînt îndreptăţiţi să se consacre studiului spre folosul tuturor şi tocmai această excepţie confirmă regula, căci dacă toţi oamenii ar fi ca Socrate, ştiinţa nu le-ar dăuna, însă ei n-ar avea nevoie de ea.

---

blică este singurul bun la care aspiră fiecare şi pe care îl merită toţi. Se poate întîmpla ca un sălbatic să comită o faptă rea, dar nu e cu putinţă să se deprindă a săvîrşi răul, deoarece nu i-ar folosi la nimic. Cred că putem face o dreaptă apreciere a moravurilor pornind de la multitudinea intereselor care îi leagă pe oameni : cu cît au mai mult de-a face unii cu alţii, cu cît îşi admiră mai tare iscusinţa şi talentele, cu atît mai cuviincios şi mai abil se trag reciproc pe sfoară şi cu atît mai demni de dispreţ devin. O spun cu părere de rău. Un om de bine nu are nevoie să înşele pe nimeni, şi sălbaticul este un asemenea om.

Illum non populi fasces, non purpura Regum
Flexit, et infidos agitans discordia fratres ;
Non res Romanae, perituraque regna, Neque ille
Aut doluit miserans inopem, aut invidit habenti. *
(n. a.)

* *Acela / Pacea inimii nu-şi lasă niciodată tulburată / Nici de purpura regală, nici de-a consulilor fascii, / Nici de-aţiţătoarea vrajbă dintre fraţi fără credinţă / ... / Nici de frămîntarea Romei sau domniile sortite / Prăbuşirii şi pieirii. Niciodată, de asemeni, / N-are cum să jeluiască pe săraci, cuprins de milă, / Nici pe cei avuţi, zavistnic, să îi pizmuiesc.* (Vergiliu, *Georgice*, II, trad. de Lascăr Sebastian în volumul *Virgiliu, Horaţiu, Iuvenal, Pagini alese*, E.L.U., Bucureşti, 1969.

Orice popor care își păstrează bunele moravuri și care deci își respectă legile și nu vrea să-și șlefuiască obiceiurile străvechi trebuie să se ferească de științe și îndeosebi de savanți, ale căror maxime sentențioase și dogmatice l-ar învăța iute să-și disprețuiască datinile și legile, ceea ce nici o națiune nu poate face fără să cadă pradă corupției. Cea mai mică schimbare a obiceiurilor, fie ea chiar folositoare în anumite privințe, se întoarce negreșit împotriva bunelor moravuri. Căci obiceiurile sînt morala poporului și din clipa cînd încetează să le respecte nu mai are altă regulă decît patimile, nici altă frînă decît legile, care îi îngrădesc uneori pe cei răi, dar niciodată nu-i pot face buni. Dealtfel, cînd filosofia a învățat un popor să-și disprețuiască tradițiile, acesta găsește curînd mijlocul de a-și nesocoti legile. Spun, așadar, că moralitatea unui popor reprezintă, ca și onoarea unui om, o comoară ce trebuie păstrată, fiindcă odată pierdută nu se redobîndește [1].

Cînd însă un popor a ajuns la un anume stadiu al corupției, indiferent dacă științele au contribuit sau nu la această, trebuie oare să le proscriem ori să-l ferim de ele în scopul de a-l face mai bun ori de a-l împiedica să devină mai rău ? Iată o altă întrebare căreia i-am răspuns

[1] Găsesc în istorie un exemplu unic, dar izbitor, care pare a contrazice această maximă, anume cel al întemeierii Romei, înfăptuită de o ceată de bandiți ai căror descendenți au ajuns în cîteva generații cel mai virtuos popor din cîte au existat vreodată. Nu mi-ar fi greu să explic faptul, dacă aci ar fi locul nimerit ; mă voi mulțumi să remarc că întemeietorii Romei erau mai degrabă oameni cu moravuri încă neformate, decît oameni cu moravuri corupte. Ei nu nesocoteau virtutea, ci nu o cunoșteau încă, termenii *vertus* și *vices* fiind noțiuni colective, ce nu apar decît datorită vieții în comun a oamenilor. Dealtfel, această obiecțiune n-ar putea fi interpretată în favoarea științelor, căci dintre primii doi regi ai Romei, care au dat o formă republicii și i-au instituit obiceiurile și moravurile, unul s-a îngrijit numai de războaie, iar celălalt de riturile sacre : două lucruri mai străine filosofiei decît oricare altele (n. a.).

categoric prin negație. În primul rînd, cum un popor vicios nu se întoarce niciodată la virtute, nu poate fi vorba de a-i face buni pe cei care nu mai sînt astfel, ci de a-i păstra ca atare pe cei care au fericirea să fie. În al doilea rînd, aceleași cauze ce au provocat corupția popoarelor împiedică uneori o corupție și mai mare ; după cum omul care și-a distrus sănătatea prin folosirea necumpătată a medicamentelor este silit să recurgă în continuare la medici pentru a se menține în viață, la fel artele și științele, după ce au dus la înflorirea viciilor, sînt necesare pentru a le împiedica să se transforme în crime. Măcar ele acoperă viciile cu un lustru care nu lasă emanațiile otrăvii să se răspîndească prea liber ; ele nimicesc virtutea, dar îi păstrează simulacrul public [1], ceea ce nu e deloc un lucru rău. Datorită lor, politețea și convenințele iau locul virtuții și frica de a părea ridicol se substituie fricii de a părea netrebnic.

Prin urmare, opinia mea, și mi-am exprimat-o nu o dată, e că trebuie să menținem și chiar să încurajăm academiile, colegiile, universitățile, bibliotecile, spectacolele și toate agrementele care îi pot distrage întrucîtva pe oameni de la fapte rele, împiedicîndu-i să-și omoare timpul cu lucruri și mai primejdioase. Căci dacă într-o țară nici n-ar mai putea fi vorba de oameni cinstiți și de moravuri sănătoase, cine n-ar prefera totuși să trăiască printre coțcari și nu printre bandiți ?

Întreb acum ce e contradictoriu în faptul că eu însumi contribui la dezvoltarea unor preocupări cu care nu sînt de acord ? Popoarele nu mai pot fi călăuzite pe dru-

[1] Acest simulacru înseamnă o anume eleganță a moravurilor, care uneori ține loc de puritate, o anume aparență de ordine, care preîntîmpină dezorganizarea înfiorătoare, o anume admirație pentru lucrurile frumoase, datorită căreia cele bune nu sînt cu desăvîrșire uitate. Viciul își pune masca virtuții, dar nu din fățărnicie, nu ca să înșele și să trădeze, ci ca să-și alunge, sub o frumoasă și venerabilă imagine, groaza pe care și-o inspiră lui însuși cînd se vede așa cum este (n. a.).

mul binelui, ele nu trebuie decît abătute de la săvîrşirea răului ; trebuie să li se cîştige interesul pentru fleacuri, spre a fi distrase de la fapte rele, trebuie să li se ofere distracţii, nu predici. Dacă scrierile mele au adus o lumină micului număr al celor buni, le voi fi făcut întregul bine de care eram în stare şi poate că tot spre folosul lor e să li se ofere şi celorlalţi obiecte de divertisment prin care să îndepărtăm de cei buni uneltirile celor răi. M-aş considera pe deplin fericit dacă aş da în fiecare zi publicului o piesă care să fie fluierată şi dacă aş putea, cu preţul ăsta, să întrerup măcar vreme de două ceasuri urzelile ticăloase ale unui singur spectator, să salvez onoarea fiicei sau soţiei prietenului său, secretul celui ce i s-a destăinuit sau averea creditorului. Cînd bunele moravuri au dispărut, se cuvine să ne gîndim doar la menţinerea ordinii, or, ştim prea bine, muzica şi spectacolele pot contribui la aceasta.

Dacă mi-e totuşi greu să mă justific pînă la capăt în faţa cuiva, acesta nu e nici publicul, nici vreunul dintre adversarii mei, ci eu însumi : căci numai cercetîndu-mă pe mine îmi voi da seama dacă trebuie să mă includ printre puţinii aleşi şi dacă sufletul meu e în stare să suporte povara îndeletnicirilor literare. Nu o dată le-am simţit primejdia, nu o dată le-am părăsit, cu dorinţa de a nu mă mai întoarce la ele ; renunţînd la ispititorul lor farmec, am sacrificat pentru liniştea inimii mele singurele plăceri ce o puteau mîngîia. Dacă în deznădejdea ce mă copleşeşte, dacă la capătul unei vieţi triste şi grele, am cutezat să le reiau cîteva clipe spre a-mi alina suferinţele, sper totuşi să n-o fi făcut nici cu atîta pasiune, nici cu atîta ambiţie, încît să merit eu însumi acuzaţiile întemeiate pe care le-am adus literaţilor.

Pentru a mă cunoaşte pînă la capăt, aveam nevoie de o încercare şi n-am şovăit să o fac. După ce îmi examinasem starea sufletească în urma succeselor literare, îmi rămînea s-o verific în situaţia contrară. Acum o cunosc

și mă simt în stare să dezamăgesc publicul. Piesa mea a avut soarta pe care o merita și pe care o prevăzusem ; dar, în ciuda plictiselii pe care mi-a provocat-o, am plecat de la teatru mult mai mulțumit de mine, și pe bună dreptate, decît dacă s-ar fi bucurat de succes.

Îi sfătuiesc, așadar, pe cei atît de zeloși în a-mi aduce imputări să binevoiască a-mi analiza mai atent principiile și a-mi observa mai atent comportarea înainte de a mă invinui că sînt contradictoriu și inconsecvent. Dacă vor vedea vreodată că încep să vînez sufragiile publicului, ori că sînt mîndru pentru că am compus cîntece frumoase, ori că roșesc pentru că am scris piese proaste, ori că încerc să sap gloria concurenților mei, ori că îi vorbesc dinadins de rău pe marii oameni ai veacului spre a încerca să mă ridic la nivelul lor, coborîndu-i pe ei la al meu, ori că aspir la fotolii academice, ori că fac curte femeilor care dau tonul, ori că ridic în slăvi prostia celor suspuși, ori că, încetînd a mai dori să trăiesc din munca mîinilor mele, disprețuiesc meseria pe care mi-am ales-o și caut să mă îmbogățesc, dacă, într-un cuvînt, vor observa că dragostea de glorie m-a făcut să uit dragostea de virtute, îi rog să mă prevină, chiar în mod public, și le făgăduiesc că îmi voi arunca neîntîrziat scrierile și cărțile în foc și voi recunoaște toate greșelile pe care vor binevoi a mi le reproșa.

Pînă atunci voi scrie cărți, voi compune versuri și muzică, dacă talentul, timpul, puterea și îndemnul nu-mi vor lipsi ; voi continua să spun deschis toate lucrurile rele pe care le cred despre litere și cei ce le cultivă [1], și

[1] Îmi place cît de tare s-au păcălit de astă dată cei mai mulți dintre oamenii de litere. Văzînd că științele și artele sînt atacate, s-au simțit personal vizați, cînd, fără a se dezminți pe ei înșiși, puteau considera cu toții, asemeni mie, că în ciuda răului pe care acestea l-au făcut societății, trebuie neapărat să ne slujim astăzi de ele ca de niște leacuri tocmai împotriva neajunsurilor pe care le-au pricinuit, după cum animalele vătămătoare trebuie uneori strivite

nădăjduiesc că integritatea nu-mi va fi cu nimic știrbită prin asta. E drept că se va putea spune cîndva : acest dușman înverșunat al științelor și artelor a scris totuși și a publicat piese de teatru ; cuvinte care vor fi, recunosc, o satiră foarte amară, dar nu la adresa mea, ci la adresa veacului meu.

---

chiar pe locul mușcăturii. Pe scurt, nu există om de litere care, putînd susține prin conduita sa examenul din alineatul precedent, să nu poată spune în apărarea sa tot ce spun eu în a mea ; mod de a judeca ce îmi pare a le conveni cu atît mai mult cu cît, între noi fie vorba, tot ce îi interesează cu privire la științe e să păstreze savanților un loc de cinste. Ei sînt aidoma preoților păgîni care rămîneau fideli religiei lor doar atîta vreme cît le asigura respectul celorlalți (n. a.).

SCRISOARE DESPRE MUZICA FRANCEZA

SCRISOARE DESPRE MUZICA FRANCEZĂ

AVERTISMENT

Cum cearta iscată anul trecut la Operă nu a dus decît la injurii, proferate de către o parte cu mult spirit şi de către cealaltă cu multă înverşunare, n-am vrut să mă alătur niciuneia, căci o asemenea luptă îmi era străină din toate punctele de vedere şi-mi dădeam seama că nu era momentul să intervii doar cu argumente. Acum, cînd bufonii au fost sau se află pe punctul de a fi alungaţi, deci cînd nu mai poate fi vorba de intrigi, cred că pot încerca să-mi spun opinia ; o voi rosti cu sinceritatea mea obişnuită, fără să mă tem că jignesc pe cineva : ba chiar mi se pare că într-un asemenea subiect orice precauţie ar fi o insultă pentru cititori, deoarece, mărturisesc, aş avea o părere foarte proastă despre un popor[1] care ar da cîntecelor o importanţă ridicol de mare, care s-ar lăuda mai mult cu muzicienii decît cu filosofii săi şi căruia ar trebui să-i vorbeşti despre muzică mai circumspect decît despre cele mai serioase subiecte de morală.

[1] Ca nu cumva cititorii mei să interpreteze ultimele rînduri ale alineatului ca pe o ironie adăugată ulterior, sînt dator să-i informez că sînt extrase întocmai din prima ediţie a scrisorii ; tot ce urmează a fost adăugat în a doua (n. a.).

Iată pentru ce, deşi unii mă acuză, din cîte aud, că în prima ediţie a scrierii mele am fost nerespectuos faţă de muzica franceză, respectul cu mult mai adînc şi stima faţă de naţiune mă împiedică să fac în această privinţă vreo modificare în cuprinsul celei de faţă.

Un lucru aproape de necrezut, dacă ar ţinti împotriva oricui afară de mine, este îndrăzneala acuzaţiei că aş vorbi dispreţuitor despre limbă într-o lucrare unde ea nu poate fi considerată decît în raport cu muzica. În sensul amintit, n-am schimbat nici un cuvînt în această ediţie, aşa încît cititorul, parcurgînd-o cu sînge rece, va putea vedea dacă învinuirea are vreun temei. E adevărat că, deşi am avut poeţi excelenţi şi chiar cîţiva compozitori cărora nu le lipsea geniul, consider limba noastră puţin prielnică poeziei şi cu totul neprielnică muzicii. În sprijinul celor afirmate, nu mă tem să recurg la judecata poeţilor înşişi ; cît despre muzicieni, ştie oricine că e de prisos să le ceri opinia în chestiuni de raţionament. În schimb, limba franceză îmi pare a fi limba filosofilor şi înţelepţilor : e parcă anume făcută pentru a da glas adevărului şi raţiunii. Vai celui ce le nesocoteşte în scrieri care o pocesc ! Cît despre mine, cred că omagiul cel mai preţios pe care i-l pot aduce acestei frumoase şi înţelepte limbi, de care am fericirea să mă slujesc, e să încerc a nu o înjosi.

Deşi nu vreau şi nici nu trebuie să-mi schimb tonul faţă de public, deşi nu aştept nimic de la el, deşi mă sinchisesc tot atît de puţin de satirele cît şi de elogiile sale, cred că îl respect mult mai mult decît gloata de scriitori mercenari şi primejdioşi, care îl măgulesc din interes. Un asemenea respect nu constă, e drept, din menajamente inutile, care trădează neîncrederea autorului în discernămîntul cititorilor, ci din omagiul pe care îl aduci judecăţii lor, sprijinindu-ţi opinia ce le-o propui

pe argumente temeinice : iată ce m-am străduit să fac totdeauna. Aşadar, din orice punct de vedere am vrea să privim lucrurile, examinînd fără părtinire toate protestele stîrnite de această scrisoare, mă tem ca, pînă la urmă, vina mea cea mai mare să nu fie aceea de a fi avut dreptate, căci ştiu prea bine că asta nu mi se va ierta niciodată.

SCRISOARE DESPRE MUZICA FRANCEZĂ

Sunt verba et voces, praetereaque nihil.[1]

Vă amintiţi, domnule, de povestea copilului din Silezia despre care vorbeşte domnul de Fontenelle şi care se născuse cu un dinte de aur ? Toţi doctorii din Germania s-au istovit la început în dizertaţii savante pentru a arăta cum era cu putinţă să te naşti cu un dinte de aur : ultimul lucru care le-a trecut prin minte a fost să verifice faptul şi astfel s-a descoperit că dintele nu era de aur. Pentru a evita un asemenea inconvenient, înainte de a vorbi despre perfecţiunea muzicii noastre, ar fi poate nimerit să ne convingem de existenţa ei şi să cercetăm mai întîi nu dacă este de aur, ci dacă o avem.

Germanii, spaniolii şi englezii au pretins multă vreme că posedă o muzică potrivită limbii lor : într-adevăr, ei aveau opere naţionale pe care le admirau foarte sincer şi socoteau că ar fi un atentat la propria lor glorie interzicerea reprezentării acestor capodopere insuportabile pentru toate urechile afară de ale lor. Pînă la urmă, plăcerea a învins la ei vanitatea sau, cel puţin, au ajuns la o mai bună înţelegere a celei din urmă, sacrificînd gustului şi

[1] Sînt vorbe şi sunete, nimic altceva (lat.).

raţiunii prejudecăţi care duc adesea naţiunile la ridicol, datorită tocmai cinstei pe care le-o acordă.

În Franţa, stăruie încă, în privinţa muzicii noastre, aceleaşi opinii pe care ei le aveau altădată despre a lor : cine ne va putea asigura însă că, prin faptul de a fi fost mai perseverenţi, încăpăţînarea noastră ar fi mai întemeiată ? Nu ştim noi oare cît de puternic ne pot fi subjugate simţurile de cele mai proaste lucruri, după ce ne-am obişnuit cu ele [1], şi cît de necesare sînt judecata şi reflecţia pentru a corecta, în artele frumoase, adeziunea greşit înţeleasă pe care poporul o dă adesea unor pro-

[1] Cei interesaţi vor fi poate bucuroşi să găsească aici pasajul următor, extras dintr-un vechi partizan al acelui *Colţ al reginei* *, şi pe care, din motive bine întemeiate, mă abţin să-l traduc :

„Et reversus est rex piissimus Carolus, et celebravit Romae pascha cum domno apostolico. Ecce orta est contentio per dies festos paschae inter cantores Romanorum et Gallorum : dicebant se Galli melius cantare et pulchrius quam Romani : dicebant se Romani doctissime cantilenas ecclesiasticas proferre, sicut docti fuerant a sancto Gregorio papa ; Gallos corrupte cantare, et cantilenam sanam destruendo dilacerare. Quae contentio ante domnum regem Carolum pervenit. Galli vero, propter securitatem domni regis Caroli, valde exprobrabant cantoribus Romanis. Romani vero, propter auctoritatem magnae doctrinae, eos stultos, rusticos, et indoctos, velut bruta animalia, affirmabant, et doctrinam sancti Gregorii praeferebant rusticitati eorum. Et qum altercatio de neutra parte finiret, ait domnus piissimus rex Carolus ad sous cantores : «Dicite palam, Quis purior est, et quis melior, aut fons vivus, aut rivuli ejus longe decurrentes ?» Responderunt omnes una voce, fontem, velut caput et originem, puriorem esse, rivolos autem ejus quanto longius a fonte recesserint, tanto turbulentos et sordibus ac immunditiis corruptos. Et ait domnus rex Carolus : «Revertimini vos ad fontem sancti Gregorii, quia manifeste corrupistis cantilenam ecclesiasticam.» Mox petiit domnus rex

* În urma spectacolelor jucate la Operă de trupa bufonilor italieni, publicul parizian se împărţise în două tabere : susţinătorii muzicii italiene, care se adunau sub loja reginei, şi cei ai muzicii franceze, care ocupau cu precădere locurile aflate sub loja regelui, de unde denumirile celor două grupări : *Colţul reginei* şi *Colţul regelui.*

ducţii de cel mai vădit prost gust, precum şi pentru a spulbera încîntarea înşelătoare ce i-o trezesc ? Aşadar, spre a judeca drept muzica franceză, independent de ceea ce gîndeşte despre ea vulgul din toate ţările, n-ar fi oare potrivit să încercăm a o trece măcar o dată prin creuzetul raţiunii şi să vedem dacă rezistă încercării ? „Concedo ipse hoc multis, spunea Platon, voluptate musicam judi-

---

Carolus ab Adriano papa cantores qui Franciam corrigerent de cantu. At ille dedit ei Theodorum et Benedictum, doctissimos cantores, qui a sancto Gregorio eruditi fuerant, tribuitque Antiphonarios sancti Gregorii, quos ipse notaverat nota Romana. Domnus vero rex Carolus revertens in Franciam misit unum cantorem in Metis civitate, alterum in Suessonis civitate, praecipiens de omnibus civitatibus Franciae magistros scholae Antiphonarios eis ad corrigendum tradere, et ab eis discere cantare. Correcti sunt ergo Antiphonarii Francorum, quos unus quis que pro suo arbitrio vitiaverat, addens vel minuens, et omnes Franciae cantores didicerunt notam Romanam. Quam nunc vocant notam Franciscam, excepto quod *tremulas* et *vinnulas*, sive collisibiles vel secabiles voces in cantu non poterant perfecte exprimere Franci, naturali voce barbarica frangentes in gutture voces, potius quam exprimentes. Majus autem magisterium cantandi in Metis remansit ; quantumque magisterium Romanum superat Metense in arte cantandi, tanto superat Metensis cantilena ceteras scholas Gallorum. Similiter erudierunt Romani cantores supra dictos cantores Francorum in arte organandi. Et domnus rex Carolus iterum a Roma artis grammaticae et computatoriae magistros secum adduxit in Franciam, et ubique studium litterarum expandere jussit. Ante ipsum enim domnum regem Carolum, in Gallia nullum studium fuerat liberalium artum" * (n. a.).

* După ce preacredinciosul rege Carol se întoarse la Roma pentru a celebra Paştele alături de sanctitatea sa, între cantorii romani şi cantorii francezi se iscă o ceartă chiar în timpul zilelor de sărbătoare. Francezii pretindeau a cînta mai bine şi mai frumos decît romanii ; romanii, socotindu-se a fi mai pricepuţi în cîntul bisericesc, pe care-l învăţaseră de la sfîntul papă Grigorie, îi învinuiau pe francezi că strică, stîlcesc şi desfigurează cîntul adevărat. Neînţelegerea lor ajunse la urechile regelui. Francezii, siguri de sprijinul măritului Carol, îi învinuiau din plin pe cantorii romani, iar romanii, siguri de autoritatea înaltei lor ştiinţe, comparau doctrina sfîntului Grigorie cu grosolănia francezilor şi spuneau că aceştia sînt proşti, neşlefuiţi, ignoranţi,

candam, sed illam ferme musicam esse dico pulcherrimam, quae optimos satisque eruditos delectet." [1]

Nu intenționez să adîncesc aici analiza: asta nu e treaba unei scrisori și poate nici a mea. Aș vrea doar să încerc a stabili cîteva principii pe temeiul cărora, pînă cînd se vor găsi altele mai bune, maeștrii artei ori mai degrabă filosofii să-și poată călăuzi cercetările, deoarece, spunea odinioară un înțelept, misiunea poetului e să facă poezie, și a muzicianului să facă muzică, dar numai filosoful are căderea să vorbească atît despre una, cît și despre cealaltă.

Orice muzică este alcătuită din următoarele trei părți: melodie sau cînt, armonie sau acompaniament, mișcare

---

adevărate dobitoace. Și fiindcă gîlceava nu se mai sfîrșea, preacredincioșul rege Carol vorbi cantorilor săi: „Spuneți-mi deschis ce apă e mai curată și mai bună, apa unui izvor proaspăt sau apa rîuletului care, din el, curge departe?" Cu toții răspunseră-ntr-un glas că apa de izvor e mai curată de vreme ce este începutul, originea, și că rîuletul e cu atît mai tulbure și mai murdar cu cît se află mai departe de izvor. „Întoarceți-vă dar, spuse măritul rege Carol, la izvorul sfîntului Grigorie, căci e lucru vădit că voi ați stricat cîntul bisericesc." Apoi, regele ceru papei Adrian cantori care să îndrepte cîntul francez, și papa îi dădu pe Theodor și Benedict, doi cantori foarte învățați și instruiți chiar de sfîntul Grigorie; îi dădu și cîteva antifonare ale sfîntului Grigorie, notate de el însuși în notare romană. Reîntors în Franța, măritul rege Carol trimise pe unul dintre cantori la Metz, iar pe celălalt la Soissons, poruncind ca toți maeștrii de cînt din orașele Franței să dea acestora antifonarele spre îndreptare și să învețe, de la ei, să cînte. Așa au fost corectate antifonarele franceze, pe care fiecare le stricase cum l-a tăiat capul prin fel de fel de adăugiri și suprimări, și așa toți cantorii din Franța au învățat cîntul roman pe care acum îl numesc cînt francez; cît despre sunetele

[1] „Sînt gata să accept părerea celor mulți, cum că muzica trebuie judecată după plăcerea pe care o produce; dar socot că muzica cea mai frumoasă este mai întotdeauna aceea care îi încîntă pe cei foarte buni și îndeajuns de învățați" * (n. a.).

* *Legile*, c. II. Rousseau transcrie aici traducerea lui Marsilio Ficino.

sau ritm [1]. Deşi cîntul îşi ia caracterul principal din ritm şi se naşte direct din armonie, supunînd totdeauna acompaniamentul desfăşurării sale, voi uni aceste două părţi într-un singur capitol; apoi voi vorbi aparte despre ritm.

Armonia, avîndu-şi principiul în natură, este aceeaşi pentru toate naţiunile, iar dacă prezintă unele deosebiri, ele se datoresc deosebirilor de melodie: prin urmare, numai melodia poate da caracter particular unei muzici naţionale, cu atît mai mult cu cît, acest caracter fiind imprimat cu precădere de limbă, cîntul va resimţi negreşit marea ei înrîurire.

Ne putem închipui limbi mai prielnice muzicii decît altele; ne putem închipui una cu totul neprielnică, de pildă o limbă compusă numai din diftongi, silabe mute, surde sau nazale, care ar avea puţine vocale sonore, multe consoane şi articulări, şi căreia i-ar mai lipsi şi alte condiţii esenţiale de care voi vorbi în capitolul despre ritm. Să vedem, de curiozitate, cum ar arăta o muzică corespunzătoare unei asemenea limbi.

În primul rînd, lipsa de rezonanţă a vocalelor ar determina creşterea considerabilă a rezonanţei notelor şi, limba fiind surdă, muzica ar fi stridentă. În al doilea

---

tremurate, dulci, aspre, frînte, francezii n-au putut niciodată să le exprime perfect în cînt din pricina vocii lor necultivate. Dealtfel, şcoala de la Metz a rămas cea mai însemnată; şi, aşa cum cîntul roman îl întrece pe cel din Metz, şi cîntul din Metz îl întrece pe al celorlalte şcoli franceze. Tot cantorii romani i-au învăţat pe cantorii francezi să se acompanieze cu instrumente. Şi apoi mărîtul rege Carol a adus tot de la Roma profesori de gramatică şi de socotit şi a poruncit să se răspîndească studiul literelor, căci înainte de suspomenitul rege Franţa nu cunoştea artele liberale" (lat.).

[1] Deşi prin *ritm* se înţelege determinarea numărului şi raportului timpilor, iar prin *mişcare* aceea a gradului de iuţeală, am socotit că îmi pot îngădui să le contopesc aci într-o reprezentare generală despre variaţiile duratei sau timpului (n. a.).

rînd, duritatea şi abundenţa consoanelor ar duce neapărat la excluderea multor cuvinte şi la folosirea celorlalte doar în intonaţii elementare ; muzica ar fi searbădă şi monotonă deoarece ar avea un tempo lent şi plicticos, iar dacă i s-ar accelera cît de cît mişcarea, iuţeala ei ar semăna cu a unui corp dur şi colţuros care se rostogoleşte pe caldarîm.

Fiindcă unei asemenea muzici i-ar lipsi orice melodie plăcută, s-ar încerca înlocuirea acesteia prin ornamente artificiale şi nefireşti. Ar fi încărcată de modulaţii regulate, dar reci, fără graţie şi fără expresie ; s-ar născoci triluri, cadenţe, portavoci şi alte podoabe nelalocul lor, care ar întesa cîntul, izbutind să-l facă şi mai caraghios, nu însă mai puţin insipid. Cu toată această ornamentare jalnică, muzica ar rămîne ştearsă şi nesugestivă, iar imaginile ei, lipsite de forţă şi dinamism, ar evoca puţine lucruri în multe note, asemeni manuscriselor gotice ale căror rînduri, alcătuite din semne şi litere împodobite, cuprind doar două-trei cuvinte, concentrînd pe un spaţiu mare foarte puţin înţeles.

Neputinţa de a inventa melodii frumoase i-ar sili pe compozitori să se îngrijească doar de armonie şi, în lipsa unor frumuseţi naturale, ar recurge la frumuseţi convenţionale, care n-ar avea aproape nici un alt merit decît de a-i fi scos din impas : în locul unei muzici bune ar născoci o muzică savantă ; pentru a suplini cîntul ar complica acompaniamentele ; le-ar veni mai uşor să îngrămădească multe părţi proaste decît să compună măcar una bună. Ca să alunge monotonia ar mări încîlceala ; ar crede că fac muzică şi n-ar face decît zgomot.

O altă consecinţa a insuficienţei melodice ar fi că muzicienii, avînd o concepţie greşită despre melodie, ar găsi pretutindeni cîte una pe gustul lor : neexistînd cînt autentic, ar înmulţi nestingheriţi părţile cîntului, deoarece ar îndrăzni să numească astfel ceea ce ar fi cu totul altceva, inclusiv basii continui, la unison, cu care i-ar pune

să recite pe bașii primi, acoperind totul printr-un așa-zis acompaniament a cărui pretinsă melodie n-ar avea nici o legătură cu aceea a părții vocale. Oriunde ar vedea note, ar crede că descoperă melodii, fiindcă într-adevăr melodiile lor n-ar fi altceva decît note, ... *voces, praetereaque nihil.*

Să trecem acum la ritm, de care depinde în mare măsură frumusețea și expresia cîntului. Ritmul este pentru melodie cam ceea ce este sintaxa pentru vorbire ; ea leagă cuvintele, diferențiază frazele și dă înțeles și coerență întregului. Orice muzică fără ritm sesizabil seamănă, dacă greșeala pornește de la executant, cu o scriere cifrată : trebuie neapărat să-i găsești cheia pentru a-i desluși sensul ; dacă însă muzica este cu adevărat lipsită de ritm, e ca o adunătură dezordonată de cuvinte, luate la întîmplare și scrise fără șir, unde cititorul nu găsește nici un înțeles, fiindcă autorul nu le-a dat nici unul.

Am spus că orice muzică națională își datorește caracterul principal limbii care îi este proprie și trebuie să adaug că în primul rînd prozodia limbii creează acest caracter. Cum muzica vocală a precedat cu mult muzica instrumentală, aceasta din urmă a preluat de la prima particularitățile cîntului și ritmul; iar diversele ritmuri ale muzicii vocale s-au născut din diversele modele posibile de a scanda vorbirea și de a plasa armonios în cuprinsul ei silabele scurte și lungi ; e tocmai ceea ce apare cu evidență în muzica greacă, ale cărei ritmuri nu reprezentau decît repetarea formulelor ritmice alcătuite din toate combinațiile de silabe lungi, silabe scurte și picioare de care limba și poezia erau susceptibile. Ca atare, deși în ritmul muzical se pot distinge măsura prozodiei, măsura versului și măsura cîntului, nu trebuie să ne îndoim că muzica în care cele trei măsuri se armonizează în chipul cel mai desăvîrșit este cea mai frumoasă sau, în orice caz, cea mai bine ritmată.

După aceste explicaţii, revin la ipoteza mea şi presupun că prozodia limbii de care am vorbit ar fi defectuoasă, vagă, lipsită de exactitate şi preciziune, că silabele lungi şi cele scurte n-ar avea între ele, ca durată şi număr, raporturi simple, capabile să creeze un ritm plăcut, exact, regulat; că printre silabele lungi ar exista unele mai lungi ori mai scurte decît altele, iar printre cele scurte — unele mai scurte sau mai puţin scurte, apoi silabe nici scurte, nici lungi, şi că deosebirile dintre ele ar fi indeterminate şi aproape incomensurabile: e limpede că muzica naţională, constrînsă să preia în ritmul ei iregularităţile prozodiei, ar avea un ritm cît se poate de vag, inegal şi foarte greu sesizabil; că îndeosebi recitativul ar suferi de pe urma acestei iregularităţi, că ar fi aproape imposibil de acordat durata notelor cu aceea a silabelor; că ritmul ar trebui întruna schimbat şi că rostirea versurilor într-un ritm cadenţat şi clar ar fi imposibilă; că pînă şi în ariile ritmate mişcărilor le-ar lipsi naturaleţea şi precizia; că o cît de mică încetinire, adăugată acestui cusur, ar şterge cu desăvîrşire din mintea cîntăreţului şi auditorului reprezentarea egalităţii timpilor; şi că, în sfîrşit, ritmul nemaifiind sesizabil, nici perioadele sale egale, ar fi lăsat în voia instrumentistului, care ar putea oricînd să-l accelereze sau să-l încetinească, după bunul său plac, astfel încît într-un concert ar trebui să existe negreşit cineva care să-l impună tuturor după fantezia sau comoditatea unuia singur.

Artiştii s-ar deprinde într-atîta să-şi subordoneze ritmul, încît i-am auzi deformîndu-l intenţionat, chiar şi în bucăţile unde compozitorul ar fi izbutit să-l facă sensibil. A marca ritmul ar deveni o greşeală de compoziţie, a-l respecta — o greşeală de interpretare: defectele ar fi considerate calităţi şi calităţile — defecte. Viciile ar deveni reguli; pentru a face muzică pe placul acestei naţiuni ar fi de-ajuns să nu te abaţi cu o iotă de la ceea ce displace tuturor celorlalte.

Așadar, în ciuda iscusinței prin care s-ar încerca ascunderea defectelor unei asemenea muzici, ar fi cu neputință ca ea să placă altor urechi decît celor ale băștinașilor țării unde ar fi în uz. În cele din urmă, pentru a nu fi învinuiți de prost gust, aceștia, auzind muzică adevărată într-o limbă mai propice, ar încerca s-o transforme pe a lor după modelul ei și n-ar izbuti decît să-i anuleze specificul și potrivirea cu limba pentru care fusese făcută. Dacă ar voi să modifice natura cîntului lor, l-ar face greoi, baroc și aproape de necîntat ; dacă s-ar mărgini să-l înfrumusețeze prin alte acompaniamente decît cele ce i se potrivesc, n-ar izbuti decît să-i scoată și mai mult în evidență platitudinea printr-un contrast inevitabil : răpind tuturor părților muzicii unitatea de caracter ce făcea din ea un întreg, ar răpi muzicii singura frumusețe de care era aptă ; și, deprinzînd auzul să disprețuiască partea vocală în favoarea părții simfonice, ar ajunge pînă la urmă să folosească vocile doar ca acompaniament al acompaniamentului.

Iată cum muzica unei asemenea națiuni s-ar împărți în muzică vocală și muzică instrumentală ; iată cum, dînd caractere deosebite acestor două specii, din ele ar rezulta un tot monstruos. Cum partea simfonică ar tinde să respecte ritmul, iar melodia n-ar suporta nici o constrîngere, am auzi adesea, în una și aceeași bucată, actorii și orchestra contrazicîndu-se și stingherindu-se reciproc : nesiguranța, precum și amestecul celor două caractere ar introduce în stilul acompaniamentului o răceală și o imprecizie ce ar deveni atît de obișnuite, încît instrumentiștii n-ar mai putea da expresie și dinamism muzicii, nici chiar celei bune. Executînd-o ca pe a lor, ar lipsi-o de forță și de energie ; ar executa *forte* pasajele *piano*, *piano* pe cele *forte*, fără a cunoaște nici una dintre nuanțele acestor cuvinte. Iar alți termeni, precum *rinforzando*,

dolce [1], *risoluto, con gusto, spiritoso, sostenuto, con brio*, n-ar avea nici măcar sinonime în limba lor, după cum cuvîntul *expresie* n-ar avea înţeles : le-ar înlocui cu o sumedenie de ornamente reci şi searbăde, dar foarte răsunătoare. Oricît de numeroasă, orchestra n-ar produce nici un efect sau ar produce unul foarte neplăcut. Cum execuţia ar fi dezlînată şi instrumentiştii ar prefera să cînte pur şi simplu decît să respecte ritmul, ei n-ar alcătui niciodată un ansamblu, n-ar izbuti să scoată măcar un sunet clar şi corect, nici să execute ceva în caracterul adecvat ; iar străinii ar fi tare miraţi văzînd cum, cu excepţia cîtorva instrumentişti, o orchestră lăudată ca prima din lume abia dac-ar fi demnă de estrada vreunei circiumioare [2]. Firește, asemenea instrumentişti ar ajunge să urască muzica bună, ce le-a dat în vileag nepriceperea şi curînd, îmbinînd reaua voinţă cu prostul gust, ar pune şi un gînd premeditat în execuţia lor ridicolă, pe care ar fi fost suficient s-o lase în seama nepriceperii.

Potrivit altei supoziţii, opusă celei anterioare, aş putea deduce lesne toate calităţile unei muzici autentice, menită să emoţioneze, să evoce, să placă şi să umple inima de cele mai dulci impresii trezite de armonie şi cînt. Cum însă ne-am îndepărta prea mult de subiect şi îndeosebi de noţiunile cunoscute, prefer să mă rezum la cîteva observaţii despre muzica italiană, care ne pot ajuta să o judecăm mai bine pe a noastră.

---

[1] Nu cred că există nici măcar patru muzicieni francezi care să cunoască deosebirea dintre *piano* şi *dolce* ; dealtfel, zadarnic ar cunoaşte-o, căci cine dintre ei ar fi în stare s-o redea ? (n. a.).

[2] Deoarece mi s-au adus asigurări că printre instrumentiştii de la Operă nu se află doar violonişti foarte buni, cum, recunosc, sînt aproape toţi dacă-i iei separat, dar şi oameni cu adevărat onești, care nu se coboară la cabalele confraţilor, urzite spre paguba urechilor publicului, mă grăbesc să inserez aici cuvenita deosebire, pentru a repara, pe cît mi-e cu putinţă, nedreptatea pe care poate le-am făcut-o celor ce meritau o distincţie (n. a.).

Dacă aș fi întrebat care este limba cu cea mai bună gramatică dintre toate, aș răspunde că o asemenea gramatică aparține poporului care cugetă cel mai bine ; dacă aș fi întrebat care este poporul a cărui muzică e mai bună dintre toate, aș spune că e acela care are limba cea mai priincioasă muzicii. Iată tocmai ceea ce am demonstrat mai sus și voi avea prilejul să confirm în continuarea scrisorii de față. Or, dacă există în Europa o limbă propice muzicii, ea e fără îndoială italiana, căci este dulce, sonoră, armonioasă și mai net accentuată decît oricare alta, patru calități cum nu se poate mai favorabile cîntului.

E dulce, fiindcă articulările ei nu sînt forțate, fiindcă alăturarea mai multor consoane e rară și lipsită de asprime și fiindcă numeroase silabe cuprinzînd numai vocale, eliziunile frecvente fac pronunțarea mai curgătoare ; e sonoră, fiindcă vocalele ei sînt în cea mai mare parte sonore, fiindcă nu are diftongi compuși, nici vocale nazale, sau are foarte puține, și fiindcă articulările rare și lesnicioase scot mai bine în evidență sunetul silabelor, care devine mai net și mai amplu. Cît despre armonie, care depinde de cadență și prozodie în aceeași măsură ca și de sunete, superioritatea limbii italiene este vădită, deoarece o limbă este armonioasă și cu adevărat colorată nu atît datorită forței reale a termenilor ei, cît distanței de la *dolce* la *forte* între sunetele folosite, precum și alegerii lor posibile în vederea imaginilor ce se cer zugrăvite. Date fiind toate acestea, cei ce cred că italiana este doar limba gingășiei și a blîndeții, n-au decît să compare următoarele două strofe din Tasso :

Teneri sdegni, e placide e tranquille
Repulse, e cari vezzi, e liete paci,
Sorrisi, parolette, e dolci stille
Di pianto, e sospir tronchi, e molli baci :
Fuse tai cose tutte, e poscia unille,

Ed al foco temprò di lente faci ;
E ne formò quel sì mirabil cinto
Di ch'ella aveva il bel fianco succinto.

Chiama gli abitator dell' ombre eterne
Il rauco suon della tartarea tromba :
Treman le spaziose atre caverne,
E l'aer cieco a quel romor rimbomba ;
Nè sì stridendo mai dalle superne
Region del cielo il folgor piomba,
Nè sì scossa giammai trema la terra
Quando i vapori in sen gravida serra. [1]

Și dacă își pierd speranța că vor izbuti să transpună în franceză armonia dulce a celei dintîi, să încerce să exprime duritatea celeilalte. Pentru a face o asemenea apreciere, nu e nevoie să înțelegi limba, e suficient să ai urechi și bună-credință. Dealtfel, veți observa că asprimea celei de-a doua strofe nu e deloc surdă, ci foarte sonoră, și că doar pentru auz e aspră, nu și pentru pronunție, căci limba articulează cu egală ușurință *r*-urile numeroase, care dau duritate celei de-a doua strofe, și *l*-urile care o fac atît de lină pe cea dintîi. Dimpotrivă, de cîte ori dorim să imprimăm o oarecare asprime armoniei limbii noastre, sîntem siliți să îngrămădim consoane de tot felul, articulările devenind dure și anevoioase, ceea ce frînează desfășurarea cîntului și constrînge adesea mu-

[1] *Gingașa ciudă, dulcea mîngîiere, / Un „nu" șoptit, atrăgător, — suspine ; / O blîndă tihnă, lacrimi de plăcere / Și galeșe priviri ; păreri de bine, / Surisul și-a săruturilor miere / Le-a strîns în trama țesăturii fine / Și le-a topit în plin de vrajă foc, / Făcîndu-și brîu subțirelui mijloc. ...Și, iată, urlă trîmbițe-n Tartar, / De unde bezna veșnică se cerne. / Văzduhuri negre sună și tresar, / Se clatină afundele caverne. / Nu zguduie atît de crîncen chiar / Un trăznet prăvălit din slăvi eterne. / Nici Terra scoarța groasă cînd și-o sparg, / Cu țîșnet, aburi strînși în pieptu-i larg.* (*Ierusalimul eliberat*, trad. de Aurel Covaci, E.P.L., 1969.)

zica la o încetinire, tocmai cînd sensul cuvintelor ar cere cea mai mare iuțeală.

Dacă aș intenționa să tratez pe larg subiectul, aș putea să vă demonstrez și că inversiunile din limba italiană sînt mult mai prielnice melodiei frumoase decît ordinea didactică din a noastră, precum și că o frază muzicală se dezvoltă într-un mod mai plăcut și mai atrăgător cînd sensul cuvintelor, mult timp suspendat, se lămurește prin verb odată cu cadența perfectă, decît atunci cînd se dezvăluie treptat, lăsînd interesul spiritului să slăbească ori satisfăcîndu-l puțin cîte puțin, în timp ce al auzului crește în raport invers pînă la sfîrșitul frazei. V-aș mai dovedi și că arta suspensiilor și a cuvintelor întretăiate, pe care fericita alcătuire a limbii o face atît de obișnuită în muzica italiană, este cu desăvîrșire necunoscută în a noastră, unde singurul mijloc de a o suplini îl constituie tăcerile, care nu cîntă niciodată, iar în asemenea împrejurări trădează mai degrabă sărăcia muzicii decît resursele muzicianului.

Ar rămîne să vorbesc despre accent, dar acest subiect important cere o cercetare foarte aprofundată, așa încît e mai înțelept să-l las în seama unor mîini mai pricepute : voi trece deci la lucruri mai esențiale pentru obiectul meu și voi încerca să examinez muzica noastră în ea însăși.

Italienii pretind că muzica noastră e plată și lipsită de melodie și toate națiunile [1] neutre le confirmă în unanimitate aprecierea în această privință ; cît despre noi, o acu-

---

[1] A fost o vreme, spune lordul Schaftesbury *, cînd obiceiul de a vorbi franțuzește a făcut să fie la modă la noi și muzica franceză. Curînd însă muzica italiană, arătîndu-ne natura mai de aproape, ne-a dezgustat de cealaltă și ne-a făcut s-o găsim greoaie, plată, plictisitoare, cum și este de fapt (n. a.).

* Anthony Ashely Cooper Schaftesbury (1671-1713), filosof, moralist și estetician englez.

zăm pe a lor că este bizară și barocă [1]. Eu prefer să cred că și unii, și alții se înșală, ca să nu fiu obligat să recunosc că acolo unde științele și toate artele au ajuns pe o treaptă atît de înaltă, muzica e singura ce urmează abia a se naște.

Cei mai puțin părtinitori dintre noi [2] se mulțumesc să spună că muzica italiană și cea franceză sînt bune amîndouă, fiecare în genul ei, fiecare pentru limba ei : lăsînd deoparte faptul că toate celelalte națiuni nu sînt de acord cu această egalitate, ar rămîne totuși să aflăm care dintre cele două limbi poate suporta genul optim de muzică în sine. Chestiune mult dezbătută în Franța, dar care niciodată nu va fi și în altă parte ; chestiune care nu poate fi judecată decît de o ureche cu desăvîrșire neutră și care, în consecință, devine pe zi ce trece mai greu de rezolvat în singura țară unde se pune. În acest sens, iată cîteva experiențe pe care oricine le poate verifica și care îmi par a sluji soluționării ei, cel puțin în ceea ce privește melodia, la care se reduce aproape întreaga dispută.

Am luat din ambele muzici arii la fel de prețuite, fiecare în genul ei și, privîndu-le pe unele de portavoci și de eternele cadențe, iar pe celelalte de notele subînțelese pe care compozitorul nu se mai obosește să le scrie, încrezîndu-se în discernămîntul cîntărețului [3], le-am solfegiat exact după note, fără nici un ornament și fără să

---

[1] Mi se pare că nu prea mai îndrăznim să aducem o asemenea învinuire melodiei italiene de cînd s-a făcut auzită la noi : așadar, această muzică minunată nu trebuie decît să se arate așa cum este pentru a scăpa de toate acuzațiile ce i se aduc (n. a.).

[2] Unii condamnă faptul că amatorii de muzică nici măcar nu iau în considerație muzica franceză. Aceși împăciuitori moderați sînt împotriva pasiunilor exclusive, ca și cum dragostea pentru lucrurile bune ar trebui să te facă să le iubești și pe cele rele (n. a.).

[3] A proceda astfel, înseamnă a acorda un mare avantaj muzicii franceze, deoarece notele subînțelese din cea italiană țin, ca și notele de pe hîrtie, de esența melodiei. Important nu este atît ceea ce se află scris, cît ceea ce trebuie cîntat, iar acest mod de

adaug nimic de la mine nici sensului, nici coerenței frazei. Nu vă voi spune care a fost după părerea mea rezultatul comparației, fiindcă eu am dreptul să vă propun argumentele mele, nu și exemplul meu : vă împărtășesc doar mijloacele pe care le-am folosit pentru a mă edifica, spre a le putea folosi la rîndul dumneavoastră, dacă le veți găsi bune. Trebuie să vă previn însă că această experiență cere mai multe condiții decît s-ar părea. Prima și cea mai grea dintre toate e să fii de bună-credință și să te dovedești nepărtinitor atît în alegere, cît și în judecată. A doua constă în faptul că, pentru a întreprinde acest examen, trebuie neapărat să cunoști la fel de bine ambele stiluri ; altminteri, cel ce ți-ar fi mai familiar s-ar înfățișa în fiece clipă spiritului în dauna celuilalt : această a doua condiție nu e deloc mai ușoară decît prima, căci dintre cei ce cunosc ambele muzici nu există nici unul care să ezite în alegere ; dealtfel, s-a putut vedea din mîzgălelile caraghioase ale celor porniți împotriva muzicii italiene ce cunoștințe aveau despre ea și despre artă în general.

Trebuie să adaug că este esențial să respecți cu strictețe ritmul ; prevăd însă că avertismentul, de prisos în orice altă țară, va fi zadarnic în a noastră, din această singură omisiune decurgînd în mod necesar incompetența judecății.

Aceste condiții odată îndeplinite, caracterul fiecărui gen nu întîrzie a se dezvălui și atunci e foarte greu să nu restitui frazelor ideile ce li se potrivesc și să nu adaugi, măcar în minte, întorsăturile și ornamentele de care cîntul le-a privat ; de asemenea, nu trebuie să te rezumi la o singură probă, deoarece o arie poate plăcea

---

notație trebuie considerat un sistem de abreviere ; pe cînd cadențele și portavocile cîntului francez corespund, dacă vreți, unei cerințe a gustului, dar nu alcătuiesc melodia și nu țin de esența ei ; sînt ca un fard ce îi acoperă urîțenia, fără s-o înlăture, făcînd-o și mai ridicolă pentru urechile sensibile (n. a.).

mai mult ca alta, fără ca faptul să fie hotărîtor pentru preferarea genului ; numai după un mare număr de încercări se poate ajunge la o apreciere justă. Dealtfel, necunoaşterea cuvintelor interzice cunoaşterea celei mai importante părţi a melodiei : expresia, căci vocea nu poate spune decît dacă modulaţia este bună şi dacă melodia are naturaleţe şi farmec. Toate acestea dovedesc cît de greu este să ne luăm suficiente măsuri împotriva prejudecăţilor şi cît de necesară este reflecţia cînd vrem să emitem judecăţi drepte în chestiuni de gust.

Am făcut o altă experienţă care nu cere atîtea condiţii şi care vi se va părea poate mai concludentă. Am dat unor italieni să cînte cele mai frumoase arii ale lui Lulli şi unor cîntăreţi francezi — arii de Leo şi Pergolesi ; am observat că deşi francezii erau foarte departe de a sesiza adevăratul stil al bucăţilor, le intuiau totuşi melodia şi scoteau, în maniera lor, fraze melodioase, plăcute şi bine ritmate. În schimb, italienii, solfegiind foarte exact ariile noastre cele mai patetice, n-au putut distinge nici fraze, nici melodii ; pentru ei, muzica aceea nu avea nici un sens, reprezenta doar şiruri de note, aşternute fără discernămînt, parcă la întîmplare ; le cîntau cum aţi citi dumneavoastră cuvinte arabe scrise cu litere franceze [1].

A treia experienţă. Am văzut la Veneţia un armean, om inteligent, care nu ascultase niciodată muzică şi în faţa căruia s-a executat, în acelaşi concert, un monolog francez care începe cu versul :

Temple sacré, séjour tranquille... [2]

---

[1] Muzicienii noştri pretind că deosebirea este net în favoarea lor. *„Noi executăm muzica italiană*, spun cu obişnuita lor mîndrie, *dar italienii n-o pot executa pe a noastră ; muzica noastră este deci mai valoroasă decît a lor.“* Ei nu-şi dau seama că s-ar cuveni să tragă concluzia contrară şi să spună : *„italienii au deci melodie, şi noi nu“* (n. a.).

[2] *Templu sfinţit, lăcaş de pace* (fr.).

și o arie de Galuppi, care începe cu următorul :

Voi che languite senza speranza... [1]

Amîndouă au fost cîntate — bucata franceză mediocru și cea italiană prost — de către un om obișnuit numai cu muzica franceză și foarte entuziamat pe atunci de cea a domnului Rameau. Cît a durat cîntecul francez, am observat la armean mai degrabă surprindere decît plăcere ; de la primele măsuri ale ariei italiene, toată lumea remarcă însă cum fața și ochii i se înseninau ; era fermecat, își lăsa sufletul în voia efectelor muzicii și, fără să înțeleagă bine limba, sunetele singure îi produceau o vădită încîntare. De atunci nu a mai putut fi silit să asculte nici o arie franceză.

Dar de ce am căuta exemple în altă parte ? Oare nu există chiar la noi persoane care atîta vreme cît cunoșteau doar opera noastră au crezut sincer că le displace muzica vocală, pînă cînd intermediile italiene le-au arătat că se înșelaseră ? Credeau că nu le place muzica tocmai pentru că le plăcea doar muzica adevărată.

Mărturisesc că atîtea fapte m-au făcut să pun la îndoială existența melodiei noastre, trezindu-mi bănuiala că s-ar putea să nu fie decît un cînt bisericesc modulat, fără nimic desfătător în sine, care place doar datorită unor ornamente arbitrare și numai acelora ce au convenit să le admire. Iată de ce muzica noastră, cînd e cîntată de voci mediocre ce nu știu să o pună în valoare, abia dacă este suportabilă pentru propriile noastre urechi. Trebuie să fii Fel [2] ori Jelyotte [3] ca să cînți muzică franceză ; în schimb, pentru cea italiană e bună orice voce, fiindcă

[1] *Voi ce tînjiți fără nădejde* (ital.).
[2] Celebră cîntăreață franceză din sec. XVIII.
[3] Pierre de Jelyotte, tenor la Opera din Paris.

frumusețile cîntului țin de muzica însăși, în vreme ce ale cîntului francez, dacă există, țin de arta cîntărețului [1].

Trei lucruri îmi par a contribui la perfecțiunea cîntului italian. Primul e dulceața limbii care, înlesnind toate modulațiile, lasă compozitorului libertatea de a face o alegere mai subtilă, de a varia într-o mare măsură combinațiile și de a da fiecărui actor un stil melodic specific, tot așa cum fiecare om are o mimică și un ton ce-i sînt caracteristice și îl deosebesc de alt om.

Al doilea e libertatea modulațiilor care, nefiind elaborate atît de servil precum ale noastre, sînt mai agreabile, deoarece sînt mai lesne de sesizat și, fără a înăspri cîntul, adaugă expresiei mult dinamism. Trecînd brusc de la un ton la altul sau de la o gamă la alta și suprimînd, cînd trebuie, tranzițiile scolastice, interpretul știe să exprime ezitările, pauzele, întreruperile ce alcătuiesc limbajul pasiunilor năvalnice, atît de des folosit de clocotitorul Metastasio, redat cu atîta strălucire de Porpora, Galuppi, Cocchi, Jommelli [2] Perez, Terradeglias [3], și pe care la noi poeții lirici îl cunosc la fel de puțin ca și compozitorii.

Al treilea avantaj și cel care dă melodiei efectul ei major este precizia ritmului, care se percepe în cele mai lente mișcări, precum și în cele mai vii, precizie prin

[1] Dealtfel, e greșit să se creadă că, în genere, cîntăreții italieni ar avea voci mai mici decît cei francezi. Dimpotrivă, ei au nevoie de un timbru mai puternic și mai armonios pentru a fi auziți de public în teatrele imense din Italia, fără să forțeze sunetele, căci ar ieși din caracterul muzicii italiene. Cîntul francez cere un efort total al plămînilor, întregul registru al vocii. Mai tare, ne îndeamnă maeștrii noștri ; scoateți sunete mai pline, deschideți gura mai larg, dați drumul întregii voci. Mai domol, spun maeștrii italieni ; nu forțați, cîntați firesc ; scoateți sunete neîncordate, mlădioase și line ; păstrați exploziile vocale pentru momentele rare, cînd trebuie să tulburați și să zguduiți auditoriul. Or, mie mi se pare că acela care se face auzit fără să țipe are o voce mai puternică (n. a.).

[2] Compozitori italieni din sec. XVIII.

[3] Compozitori spanioli din școala italiană.

care cîntul devine dinamic şi captivant, iar acompaniamentul — expresiv şi cadenţat ; ritmul diversifică realmente cînturile, scoţînd din una şi aceeaşi combinaţie de sunete atîtea melodii diferite cîte posibilităţi de a le scanda există ; el transmite inimii toate sentimentele, şi minţii toate imaginile ; el dă compozitorului putinţa de a transpune în muzică toate tipurile de text imaginabile, multe despre care noi nici măcar n-am auzit [1] ; şi tot el face ca toate mişcările să poată exprima toate caracterele [2] sau ca o singură mişcare să contrasteze ori să-şi schimbe caracterul, după voia compozitorului. Iată, cred, izvoarele frumuseţii şi forţei cîntului italian.

La primul contact cu melodia italiană îi descoperi graţia şi o crezi destinată doar exprimării sentimentelor plăcute ; dar e de-ajuns să cunoşti cît de cît caracterul ei patetic şi tragic ca să fii uimit de forţa pe care arta compozitorilor italieni reuşeşte s-o insufle marilor piese muzicale. Prin modulaţii iscusite, printr-o armonie simplă şi pură, prin acompaniamente pline de vioiciune şi de strălucire, melodiile acestea dumnezeeşti sfîşie sau vrăjesc sufletul, îl fac pe spectator să uite de sine şi îi smulg, în clipe de exaltare, exclamaţii ce n-au onorat niciodată placidele noastre opere.

---

[1] Ca să nu părăsim genul comic, singurul cunoscut la Paris, gîndiţi-vă la ariile : *Quando sciolto avrò il cantratto* etc. ; *Io ò un vespajo* etc. ; *O questo o quello t'ai a risolvere* etc. ; *A un gusto da stordire* etc. ; *Stizzoso mio, stizzoso* etc. ; *Io sono una donzella* etc. ; *Quanti maestri, quanti dottori* etc. ; *I sbirri gia Io aspettano* etc. ; *Ma dunque il testamento* etc. ; *Senti me, se brami stare, o che risa ! che piacere !* etc. ; toate tipuri de arii pentru care muzica franceză nu are nici măcar elementele de bază şi din care nu este capabilă să exprime nici un cuvînt (n. a.).

[2] Mă voi mulţumi să citez un singur, dar foarte grăitor exemplu : aria *Se pur d'un infelice* din *Finta cameriera*, arie patetică pe un ritm foarte viu, căruia nu i-au lipsit decît o voce care s-o cînte, o orchestră care s-o acompanieze, urechi care s-o asculte şi partea a doua, care nu trebuia suprimată (n. a.).

Cum reușește compozitorul să producă efecte atît de puternice ? Contrastînd mișcările, înmulțind acordurile, notele, părțile ? Îngrămădind motive peste motive și instrumente peste instrumente ? Toată această harababură, înlocuitor penibil al talentului, departe de a dinamiza cîntul, l-ar sufoca și, risipind atenția, ar spulbera interesul. În ciuda armoniei pe care ar putea s-o realizeze mai multe părți în ansamblu, chiar foarte melodioase, efectul melodiilor frumoase dispare în clipa cînd sînt auzite simultan, nerămînînd decît cel al unei suite de acorduri care, orice s-ar spune, este totdeauna rece dacă melodia n-o animă : pe măsură ce îngrămădești mai multe melodii fără potrivire între ele, muzica devine tot mai neplăcută și mai puțin melodioasă, căci auzul nu poate urmări mai multe melodii în același timp, și cum una șterge efectul celeilalte, ansamblul nu produce decît confuzie și zgomot. O muzică devine atrăgătoare și aduce în suflet sentimentele pe care dorim să le trezim în el numai dacă toate părțile ei contribuie la exprimarea cît mai sugestivă a temei principale ; numai dacă armonia slujește la reliefarea acesteia ; numai dacă acompaniamentul o înfrumusețează, fără s-o sufoce sau s-o desfigureze ; numai dacă basul, printr-o mișcare simplă și uniformă, orientează întrucîtva pe cel care cîntă și pe cel care ascultă, fără ca vreunul dintre ei să-și dea seama ; într-un cuvînt, în una și aceeași clipă, ansamblul trebuie să comunice auzului o singură melodie, și minții o singură idee.

Unitatea de melodie mi se pare o regulă indispensabilă și nu mai puțin importantă în muzică decît unitatea de acțiune în tragedie ; căci se întemeiază pe același principiu și e îndreptată spre același scop. Iată de ce toți compozitorii italieni buni i se conformează cu o rigoare ce degenerează uneori în pedanterie ; după o judecată oricît de sumară, înțelegem numaidecît că tocmai din ea își scoate muzica lor efectul principal. În această mare

regulă trebuie căutată cauza frecventelor acompaniamente la unison pe care le observăm în muzica italiană : întărind tema principală, ele catifelează totodată sunetele ariei, le îndulcesc și le fac să fie mai puțin obositoare pentru voce. Asemenea unisonuri nu se practică în muzica noastră, cu excepția cîtorva tipuri de arii, alese și adaptate în acest scop. Niciodată o arie franceză patetică n-ar fi suportabilă cu un astfel de acompaniament, deoarece muzica vocală și cea instrumentală au la noi caractere deosebite și deci este cu neputință să se folosească în prima procedee specifice celeilalte, fără a se prejudicia melodia și gustul ; în plus, ritmul fiind vag și nedeterminat, cu deosebire în ariile lente, instrumentele și vocea nu se vor putea niciodată acorda și împăca într-atît, încît să producă împreună un efect plăcut. O altă calitate ce rezultă din aceste unisonuri este expresia mai sensibilă pe care o dau melodiei, fie intensificînd brusc partea instrumentală în decursul unui pasaj, fie domolind-o, fie imprimîndu-i o forță și o strălucire pe care vocea nu le-ar putea atinge, dar pe care spectatorul, înșelat cu iscusință, i le atribuie fără ezitare, dacă orchestra știe să le realizeze la locul potrivit. De aici provine perfecta concordanță dintre partea instrumentală și cea vocală, concordanță datorită căreia toate trăsăturile admirate în prima nu sînt decît dezvoltări ale celeilalte, prin urmare în partea vocală trebuie căutat izvorul tuturor calităților acompaniamentului : într-atît acompaniamentul este una cu cîntul și într-atît de strict dependent este de text, încît adesea pare a determina jocul actorilor și a le dicta gestul cuvenit [1] ; iar dacă unui actor i-ar fi greu să joace rolul doar după text, îi va fi ușor să-l joace după

[1] Exemple numeroase găsim în intermediile ce ni s-au oferit în acest an, printre altele în aria *A un gusto da stordire* a profesorului de muzică, în *Son Patrone*, aria femeii trufașe, în *Vi sto ben*, aria lui Tracollo, în *Tu non pensi, no, signora*, aria țigăncii și în aproape toate care cer joc de scenă (n. a.).

sugestiile muzicii, deoarece ea își îndeplinește bine funcția de interpret.

Acompaniamentele italiene sînt totuși departe de a fi întotdeauna la unison cu vocea. Există două cazuri, destul de frecvente, cînd compozitorul le separă : primul, cînd vocea, rostogolindu-se sprintenă pe strune de armonie, solicită prea mult atenția pentru ca acompaniamentul s-o mai poată atrage ; dar chiar și atunci se imprimă atîta simplitate acompaniamentului, încît auzul, impresionat numai de acorduri plăcute, nu percepe nici un sunet ce ar putea să-l distragă. Expunerea celuilalt caz cere ceva mai multă osteneală.

„Dacă muzicianul își va cunoaște meseria, spune autorul [1] *Scrisorii despre surzi și muți*, părțile acompaniamentului vor conlucra pentru a întări expresia părții vocale sau pentru a adăuga noi idei cerute de subiect, pe care partea vocală nu le va fi putut exprima." Mi se pare că pasajul cuprinde un precept foarte util și iată cum cred că trebuie să-l înțelegem.

Dacă natura cîntului cere cîteva adaosuri sau, cum spuneau vechii noștri muzicieni, cîteva *diminuări* [2], care să-i accentueze expresia sau farmecul, fără a strica însă unitatea melodiei, așa încît auzul ce le-ar condamna, poate, dacă ar fi făcute de voce, să le accepte în acompaniament și să se lase vag impresionat de ele, rămînînd totuși la fel de atent la cînt, atunci un muzician priceput, dozîndu-le cum se cuvine și folosindu-le cu gust, își va înfrumuseța subiectul, făcîndu-l mai sugestiv, fără să-i știrbească unitatea ; chiar dacă acompaniamentul n-ar fi întru totul asemenea părții vocale, ambele vor alcătuit un singur cînt și o singură melodie. Dacă semnificația textului implică o idee accesorie pe care cîntul nu o va fi putut exprima, compozitorul o va reda cu ajuto-

[1] Diderot.

[2] Veți găsi cuvîntul *Diminution* în volumul patru al *Enciclopediei* (n. a.).

rul pauzelor sau lungirii sunetelor, spre a o înfăţişa auditorului fără să-l distragă de la tema principală a cîntului. Rezultatul va fi şi mai bun dacă tema accesorie se exprimă printr-un acompaniament reţinut şi continuu, alcătuind mai degrabă un murmur vag decît o melodie propriu-zisă, cum ar fi de pildă zgomotul unui rîu sau ciripitul păsărilor ; atunci compozitorul ar putea separa complet aria de acompaniament şi, dînd acestuia rolul de a exprima ideea accesorie, îşi va dispune cîntul în aşa fel, încît să ofere dese intrări orchestrei, ţinînd seama ca partea simfonică să fie permanent dominată de partea vocală, ceea ce depinde nu atît de execuţia instrumentală, cît de măiestria compozitorului : acest lucru cere însă o experienţă desăvîrşită pentru a se evita duplicitatea melodică.

Iată tot ce regula unităţii poate oferi gustului compozitorului spre a împodobi cîntul şi a-l face mai sugestiv, fie înfrumuseţînd tema principală, fie adăugîndu-i o alta, care să-i rămînă subordonată ; dar a pune să cînte separat : viorile de o parte, flautele de alta, şi fagoţii de alta, fiecare după o linie melodică particulară şi aproape fără nici o legătură între ele, şi a numi tot acest haos muzică, înseamnă a insulta atît auzul, cît şi discernămîntul auditorilor.

Nu mai puţin contrare regulii enunţate sînt fugile, imitaţiile, liniile melodice duble şi alte asemenea iscusinţe arbitrare şi pur convenţionale, cînd se abuzează de ele ori devin un obicei, căci n-au aproape nici un alt merit decît depăşirea impasului ; toate acestea au fost inventate la începuturile artei, pentru a face să strălucească ştiinţa pînă cînd avea să se ivească geniul. Nu spun că în cuprinsul unei fugi ar fi cu neputinţă să se păstreze unitatea de melodie dacă atenţia ascultătorului ar fi orientată cu abilitate de la o parte la alta, pe măsură ce dezvoltarea temei s-ar face prin asemenea treceri. Dar e o muncă atît de anevoioasă, încît aproape nimeni n-o

dovedește, și atît de neplăcută, încît reușita cu greu ar putea răscumpăra osteneala realizării. Toate astea, neizbutind să producă decît zgomot, precum cele mai numeroase dintre mult admiratele noastre coruri [1], sînt nedemne atît de pana unui om de talent, cît și de atenția unui om de gust. Cît despre contrafugi, fugi duble, fugi răsturnate, basi contrasi și alte năzbîtii complicate, pe care auzul nu le poate suporta, nici mintea înțelege, ele sînt în mod evident rămășițe de barbarie și de prost gust care, aidoma portalurilor din bisericile noastre gotice, nu dăinuie decît spre rușinea celor ce au avut răbdarea să le facă.

Italia a fost cîndva barbară : dar chiar după renașterea celorlalte arte, Europa datorîndu-i-le, pe toate, muzica, mai întîrziată, n-a dobîndit ușor puritatea stilului prin care o vedem strălucind astăzi ; și nu putem descrie în culori mai sumbre felul cum era ea pe-atunci decît spunînd că în Franța și în Italia [2] a existat vreme-ndelun-

---

[1] Nici italienii n-au scăpat cu totul de această prejudecată barbară. Mai sînt încă mîndri de zgomotoasa lor muzică bisericească. Au numeroase slujbe și motete cu patru coruri, fiecare cu o linie melodică aparte ; marii maeștri rîd însă de această harababură. Îmi amintesc că Terradeglias, vorbindu-mi despre cîteva motete din opera sa, unde introdusese coruri elaborate cu multă migală, se rușina că le făcuse atît de frumoase și se scuza, punîndu-le pe seama tinereții. Altădată, spunea el, îmi plăcea să fac zgomot ; acum încerc să fac muzică (n. a.).

[2] Abatele du Bos * să străduie din răsputeri să laude Țările de Jos, pentru că ar fi reînnoit muzica, lucru de înțeles dacă o înșiruire neîntreruptă de acorduri s-ar putea numi muzică ; dacă însă armonia constituie doar baza comună și numai melodia conferă caracterul, atunci nu numai că muzica modernă s-a născut în Italia, dar s-ar părea că, în toate limbile noastre vii, muzica italiană este singura ce poate exista cu adevărat. De pe vremea lui Orlando și Goudimel se făcea armonie, se făceau acorduri. Lulli le-a adăugat un oarecare ritm ; Corelli, Buononcini, Vinci și Pergolesi sînt primii care au făcut muzică (n. a.).

* Jean-Baptiste du Bos (1670-1742), istoric și estetician, a fost printre cei dintîi care au vorbit despre relativitatea gustului.

gată una şi aceeaşi muzică şi că muzicienii celor două ţări comunicau curent între ei, nu însă fără a se observa la ai noştri germenele invidiei ce însoţeşte totdeauna inferioritatea. Lulli însuşi, neliniştit de apariţia lui Corelli, s-a grăbit să-l alunge din Franţa, ceea ce i-a fost cu atît mai uşor cu cît Corelli, fiindu-i superior, era în consecinţă mai puţin servil. În vremea aceea, cînd muzica abia se năştea, ea avea în Italia ridicola emfază de ştiinţă armonică şi pretenţii pedante de doctrină, păstrate cu grijă la noi ; ele caracterizează muzica metodică de astăzi, măsurată cu compasul, dar lipsită de geniu, de invenţie şi de gust, numită la Paris *muzică scrisă* prin excelenţă, şi care într-adevăr poate fi doar scrisă, nicidecum executată.

Chiar după ce italienii au purificat, au simplificat armonia şi au acordat întreaga atenţie perfecţionării melodiei, nu neg că au mai stăruit la ei cîteva trăsături vagi ale fugilor şi liniilor gotice, precum şi, uneori, melodii duble şi triple ; în acest sens, aş putea da mai multe exemple din intermediile cunoscute nouă, între altele quatuonul neinspirat de la sfîrşitul operei *La Donna superba* [1]. Dar, lăsînd deoparte faptul că astfel de lucrări sînt excepţii ale genului, că în tragedii nu se întîlneşte nimic asemănător şi că judecarea operei italiene după asemenea farse ar fi la fel de nedreaptă ca judecarea teatrului francez după *l'Impromptu de campagne* [2] sau *Le Baron de la Crasse* [3], nu putem trece cu vederea măiestria cu care compozitorii au ocolit adesea în aceste intermedii capcanele întinse de către poeţi şi au întors în favoarea regulii situaţii ce păreau a-i obliga s-o încalce.

Dintre toate componentele operei muzicale, duetul este cel mai greu de elaborat fără abateri de la unitatea de melodie. Iată un subiect asupra căruia trebuie să ne

[1] *Femeia orgolioasă* (ital.).
[2] *Improvizaţie la ţară* (fr.).
[3] *Baronul de Crasse — la crasse (fr.)* : jeg, mizerie.

oprim un moment. Autorul scrisorii despre opera *Omphale*[1] a remarcat că duetele sînt nefireşti, căci nimic nu e mai lipsit de naturaleţe decît spectacolul oferit de două persoane ce-şi vorbesc simultan un timp, fie pentru a spune acelaşi lucru, fie pentru a se contrazice, fără să se asculte una pe alta şi fără să-şi răspundă. Chiar dacă în anume împrejurări lucrul ar putea fi acceptabil, el rămîne cu siguranţă de neconceput în tragedie, unde o asemenea necuviinţă nu se potriveşte nici cu rangul personajelor puse să vorbească, nici cu educaţia pe care se presupune că au primit-o. Or, cel mai bun mijloc de a scăpa de această absurditate este transformarea, pe cît e cu putinţă, a duetului în dialog, misiune ce revine în primul rînd poetului ; cît despre compozitor, el trebuie să găsească un cînt adecvat subiectului şi să-l distribuie în aşa fel, încît fiecare dintre interlocutori să vorbească pe rînd, întreaga înlănţuire a dialogului formînd o singură melodie care, fără să-şi schimbe tema sau, cel puţin, fără să modifice ritmul, să fie dezvoltată trecînd de la o parte la alta, dar rămînînd totuşi unitară şi armonioasă. Cînd cele două părţi se unesc, ceea ce e de dorit să se întîmple rar şi să dureze puţin, se impune găsirea unei melodii susceptibile de o dezvoltare în terţe sau sexte, în care partea a doua să-şi producă efectul fără să distragă auzul de la prima : duritatea disonanţelor, sunetele stridente şi intense, *fortissimo*-ul orchestrei trebuie păstrate pentru momentele de tulburare şi de exaltare, cînd actorii, uitînd parcă de ei înşişi, transmit tumultul lor sufletesc oricărui spectator sensibil şi îl fac să simtă puterea armoniei riguros respectate. Aceste momente se cade însă să fie rare şi introduse cu artă. Numai după ce o muzică dulce şi atrăgătoare va fi pregătit urechea şi inima să încerce emoţia, ele vor putea resimţi zguduirile violente ce trebuie să treacă cu iuţeala potrivită slăbiciu-

[1] Melchior de Grimm.

nii noastre, căci dacă zbuciumul e prea puternic nu poate dura şi nimic din ceea ce este nenatural nu impresionează.

Spunînd cum ar trebui să fie duetele am spus cum sînt ele în operele italiene. Cine a auzit pe o scenă italiană un duet tragic, cîntat de doi actori buni şi acompaniat de o orchestră adevărată, şi n-a fost mişcat, cine a putut privi cu ochi rece despărţirea dintre Mandane şi Arbaccio, acela e în stare, sînt sigur, să plîngă la cea dintre Lybia şi Epaphus.

Fără a insista asupra duetelor tragice, gen muzical cu desăvîrşire necunoscut la Paris, pot da drept pildă un duet comic cunoscut tuturor şi îl voi numi fără rezerve un model de cînt, unitate, melodie, dialog şi gust, căruia, după mine, dacă va fi bine executat, nu-i va lipsi decît auditoriul care să ştie să-l asculte : este cel din *Serva Padrona* [1], actul întîi — *Lo conosco à quegl' occhietti* etc. Recunosc că puţini muzicieni francezi sînt în stare să-i simtă frumuseţea, iar despre Pergolesi aş fi îndemnat să spun, precum Cicero despre Homer, că încîntarea pe care ţi-o produce nu e decît dovada progreselor pe care tu însuţi le-ai făcut în artă.

Sper, domnule, că îmi veţi ierta lungimea acestui capitol, ţinînd seama de noutatea lui şi de însemnătatea obiectului tratat : am crezut oportun să dau o ceva mai mare extindere unei reguli esenţiale, cum e unitatea de melodie, regulă despre care nici un teoretician, după cîte ştiu, n-a vorbit pînă azi, pe care doar compozitorii italieni au intuit-o şi au practicat-o, fără să fie siguri, poate, de existenţa ei, şi de care depinde dulceaţa cîntului, forţa expresiei şi aproape întregul farmec al muzicii bune. Înainte de a trece la alt subiect, rămîne să vă înfăţişez şi foloasele ce decurg din regula amintită pentru armonie, în detrimentul căreia părusem a acorda o superiori-

[1] *Slujnica stăpînă*, operă de Pergolesi, reprezentată cu succes la Paris în 1752.

tate totală melodiei, precum și că expresia cîntului o determină pe cea a acordurilor, obligînd compozitorul să nu abuzeze de ele.

Vă amintiți, domnule, că l-ați auzit de cîteva ori, cu prilejul intermediilor prezentate anul acesta, pe fiul antreprenorului italian, un copil de cel mult zece ani, executînd acompaniamente la Operă ? Încă din prima zi, am fost izbiți de efectul pe care îl producea, sub degetele lui mititele, acompaniamentul clavecinului. Și, după execuția precisă și strălucită, toată sala și-a dat seama că nu era acompaniatorul obișnuit. Am căutat numaidecît cauzele deosebirii, deoarece nu mă îndoiam că domnul Noblet era un bun armonist și acompania foarte exact. Mare mi-a fost surpriza cînd, observînd mîinile puștiului, am văzut că el nu acoperea acordurile, că suprima multe sunete și că nu folosea adesea decît două degete, dintre care unul apăsa aproape totdeauna pe octava basului ! Cum ? !, îmi spuneam în sinea mea, armonia completă produce un efect mai șters decît armonia mutilată, iar acompaniatorii noștri, executînd acordurile în plenitudinea lor, nu fac decît un zgomot confuz, în timp ce acesta, cu mai puține sunete, realizează o mai bună armonie sau, în tot cazul, un acompaniament mai sensibil și mai plăcut ? Problema mă neliniștea și i-am înțeles mai bine însemnătatea abia cînd, după alte observații, am văzut că toți italienii acompaniau aidoma puștiului și că, prin urmare, economia în acompaniament ținea de același principiu ca și cea din partiturile lor.

Îmi dădeam limpede seama că basul, ca bază a întregii armonii, trebuie să fie totdeauna dominant și că, de cîte ori celelalte părți îl sufocă sau îl acoperă, se produce o confuzie datorită căreia armonia riscă a deveni mai vagă. Am înțeles astfel de ce italienii, care în acompaniament folosesc cu atîta zgîrcenie mîna dreaptă, dublează de obicei la stînga octava basului, de ce pun atîția contrabași în orchestrele lor și de ce asociază atît de des

cvintele [1] cu basul, în loc să le rezerve o altă parte, cum fac francezii. Dar acest procedeu, capabil să explice claritatea acordurilor, nu le explica dinamismul, aşadar am înţeles curînd că trebuie să existe un principiu mai ascuns şi mai subtil al expresiei pe care o descoperisem în simplitatea armoniei italiene, în timp ce pe a noastră-o găseam atît de compozită, de rece şi anemică. Mi-am amintit atunci că citisem într-o lucrare a domnului Rameau că fiecare consonanţă are un caracter particular, adică un mod propriu de a mişca sufletul ; că efectul terţei nu este acelaşi cu al cvintei, nici efectul cvartei acelaşi cu al sextei : tot aşa, terţele şi sextele minore produc, bineînţeles, efecte diferite de cele ale terţelor şi sextelor majore. Acestea odată admise, reiese cu suficientă evidenţă faptul că disonanţele şi toate intervalele posibile se vor afla într-o situaţie identică ; experienţă confirmată de raţiune, căci, ori de cîte ori raporturile sînt diferite, impresia nu poate rămîne aceeaşi.

Or, îmi spuneam, judecînd după această supoziţie, două consonanţe alăturate în chip nepotrivit, deşi respectînd regulile acordurilor, vor putea, chiar sporind armonia, să-şi slăbească reciproc efectul, să-l anuleze sau să-l divizeze. Dacă pentru expresia de care am nevoie îmi este necesar întregul efect al unei cvinte, risc să slăbesc expresia printr-un al treilea sunet care, divizînd cvinta în două intervale, îi va modifica implicit efectul prin acela produs de cele două terţe în care am descompus-o ; şi chiar aceste terţe, deşi ansamblul alcătuieşte o foarte bună armonie, întrucît sînt de speţe diferite pot fi reciproc dăunătoare impresiei produse de fiecare din ele.

[1] Se poate observa că de cîte ori cîntă muzică italiană, orchestra Operei noastre nu execută cvintele dacă ele se află în octava basului. Poate că în asemenea împrejurări nimeni nu-şi dă nici măcar osteneala să le transcrie. Să nu ştie oare cei care conduc orchestra că armonia devine prea aridă din cauza lipsei de legătură dintre bas şi registrul înalt ? (n. a.).

La fel, dacă mi-ar fi necesar efectul simultan al cvintei și celor două terțe, aș slăbi și aș altera neoportun efectul suprimînd unul dintre cele trei sunete ce alcătuiesc acordul. Raționamentul devine încă mai clar dacă îl aplicăm la disonanță. Să presupunem că am nevoie de toată duritatea tritonului sau de toată sărbezeala cvintei false, opoziție, în treacăt fie spus, care dovedește în ce măsură diversele răsturnări ale acordurilor le pot modifica efectul : dacă într-o atare împrejurare, în loc să comunic auzului doar cele două sunete ale disonanței, umplu acordul cu toate sunetele care îi convin, atunci adaug tritonului secunda și sexta, iar cvintei false sexta și terța, ceea ce înseamnă că, introducînd în fiecare dintre aceste acorduri o nouă disonanță, introduc totodată trei consonanțe, care le vor diminua și estompa efectul, făcînd ca primul să fie mai fad și celălalt mai puțin aspru. E așadar un principiu cert, al cărui temei se află în natură, că orice muzică în care armonia este riguros respectată, orice acompaniament cu acorduri complete vor produce negreșit mult zgomot, fiind însă foarte puțin sugestive. Iată tocmai caracteristica muzicii franceze. E drept că, prin dozarea acordurilor și părților, alegerea devine grea și cere multă experiență, mult gust pentru a fi făcută în chip potrivit : dacă există însă o regulă care să-i arate compozitorului drumul cel bun într-o asemenea împrejurare, ea este cea a unității de melodie pe care am încercat s-o expun și care constituie caracteristica muzicii italiene, explicînd dulceața cîntului împletită cu forța expresiei ce îl guvernează.

Reiese deci că un compozitor, după ce a învățat bine regulile elementare de armonie, nu trebuie să se grăbească a o folosi fără noimă, nici să-și închipuie că e în stare să compună numai pentru că știe să înghesuie acorduri ; înainte de a se apuca de lucru, el trebuie să se consacre studiului mult mai îndelungat și mai anevoios al feluritelor efecte pe care consonanțele, disonanțele și

toate acordurile le produc asupra urechilor sensibile şi să-şi spună mereu lui însuşi că marea artă a compozitorului constă în a-şi da la fel de bine seama care sînt, potrivit împrejurării, sunetele ce trebuie suprimate şi cele ce trebuie folosite. Studiind şi răsfoind neîncetat capodoperele Italiei, va învăţa să facă această alegere subtilă, dacă natura i-a dăruit destul talent şi gust spre a-i simţi necesitatea. Căci dificultăţile artei nu se dezvăluie decît celor meniţi să le învingă : iar aceştia nu vor găsi de cuviinţă să numere dispreţuitor portativele goale ale unei partituri ; dîndu-şi seama cît de uşor i-ar fi fost pînă şi unui şcolar să le umple, vor intui şi vor căuta cauzele acelei simplităţi înşelătoare, minunată tocmai pentru că ascunde taine sub o neglijenţă aparentă şi pentru că *l'arte che tutto fa, nulla si scuopre* [1].

Iată, cred, cauza uimitoarelor efecte produse de armonia muzicii italiene, deşi ea este mult mai puţin încărcată decît a noastră, care produce atît de puţine. Ceea ce nu înseamnă că armonia trebuie în general neglijată, ci că trebuie folosită cu discernămînt. De asemenea, nu înseamnă că muzicianul este obligat să facă în vederea alegerii toate raţionamentele de mai sus, ci doar că trebuie să le intuiască rezultatul. Lui i se cere să aibă talent şi gust spre a găsi elementele de efect ; teoreticianului i se cere să descopere cauzele acestor elemente şi să explice de ce sînt de efect.

Dacă vă veţi arunca ochii peste compoziţiile noastre moderne şi îndeosebi dacă le veţi asculta, vă veţi da seama că muzicienii au înţeles atît de greşit toate astea, încît, străduindu-se să ajungă la aceeaşi ţintă, au apucat pe un drum cu desăvîrşire opus ; şi, dacă-mi este îngăduit să-mi spun deschis opinia, găsesc că muzica noastră, pe măsură ce se perfecţionează în aparenţă, se alterează în esenţă. Poate trebuia să ajungă aici pentru a ne de-

[1] Arta care le face pe toate nu se destăinuie niciodată (ital.).

prinde treptat urechile să renunțe la prejudecățile obișnuinței și să înceapă să guste și alte arii decît cele cu care ne adormeau dădacele noastre ; prevăd însă că, spre a o duce la mediocritatea calităților de care e aptă, mai devreme sau mai tîrziu va trebui să coborîm sau să urcăm din nou pînă acolo unde o lăsase Lulli. Să recunoaștem că armonia celebrului compozitor e mai pură și mai puțin răsturnată ; că basii lui au mai multă naturalețe și un ritm mai unitar ; că la el cîntul e mai bine înlănțuit ; că acompaniamentele sale, mai puțin încărcate, sînt într-o mai mare măsură dictate de subiect și se abat mai rar de la el ; că recitativul lui, fiind mai neafectat, este și mult mai bun decît al nostru, fapt confirmat de maniera interpretării, căci vechiul recitativ era rostit de actorii vremii cu totul altfel decît se rostește astăzi. Era mai viu și mai puțin tărăgănat ; rar îl cîntau, de cele mai mult ori îl declamau [1]. În al nostru, cadențele, portavocile, s-au înmulțit ; a devenit mereu mai molatec și nu se mai deosebește decît prea puțin de ceea ce numim *arie*.

Fiindcă a venit vorba de arii și recitative, îmi veți permite, domnule, să închei scrisoarea prin cîteva observații asupra celei dintîi și celui din urmă, observații ce vor fi poate îndrumări utile pentru soluționarea problemei discutate.

Concepția muzicienilor noștri despre alcătuirea unei opere poate fi judecată după ciudățenia nomenclaturii folosite de ei. Francezii numesc *ariete* acele mari bucăți ale admirabilei muzici italiene, acele capodopere geniale care storc lacrimi, care înfățișează imagini dintre cele mai zguduitoare, care zugrăvesc împrejurări dintre cele mai emoționante și tulbură sufletul prin pasiunile pe care le exprimă. Ei dau numele de arii cîntecelor insipide pe care

[1] Fapt dovedit de durata operelor lui Lulli, mult mai mare azi decît în epoca sa, după relatările tuturor celor care le-au văzut pe vremuri, iată de ce, cînd se rejoacă operele sale, sînt necesare suprimări considerabile (n. a.).

le presară în scenele de operă, iar pe cel de monologuri îl rezervă îndeosebi lamentațiilor monotone și plicticoase, la auzul cărora ar ațipi toți spectatorii, dac-ar fi cîntate corect și fără țipete.

În operele italiene, ariile sînt adecvate situației și fac parte din scene. În una, un tată disperat crede a vedea năluca fiului, ucis de el pe nedrept, reproșîndu-i cruzimea, în alta un prinț blînd, silit fiind să dea un exemplu de neîndurare, roagă zeii să-i ia imperiul ori să-i dea o inimă mai puțin sensibilă. Într-un loc, o mamă iubitoare varsă lacrimi regăsindu-și fiul pe care îl credea mort; în altul, se vorbește limbajul dragostei; dar fără anostul și puerilul amestec de *văpăi* și *lanțuri*, ci tragic, viu, clocotitor, întretăiat, cum cer pasiunile năvalnice. Pe asemenea texte nu e greu să desfășori toate bogățiile unei muzici pline de dinamism și expresie, întărind forța versurilor prin cea a armoniei și cîntului. Dimpotrivă, textul arietelor noastre, totdeauna desprinse de subiect, nu este decît un jargon jalnic și dulceag, pe care e mai bine să nu-l auzi, o colecție întocmită la întîmplare din puținele cuvinte sonore ale limbii noastre, sucite și răsucite în toate chipurile, cu excepția celui ce le-ar putea da un sens. Pe astfel de bîlbîieli nerușinate își irosesc compozitorii gustul și priceperea, actorii — gesturile și plămînii; după astfel de bucăți smintite se dau în vînt doamnele noastre. Dar cea mai grăitoare dovadă că muzica franceză nu știe nici să evoce, nici să exprime e faptul că nu poate să-și pună în evidență puținele calități de care e capabilă altfel decît pe texte lipsite de sens. Totuși, auzindu-i pe francezi vorbind despre muzică, ai crede că tocmai în operele lor ea înfățișează tablouri și pasiuni mărețe, în timp ce ale italienilor nu conțin decît ariete, cînd, de fapt, aceștia nu cunosc nici cuvîntul arietă, nici lucrul bizar pe care el îl desemnează. Grosolănia unor asemenea păreri nu trebuie să ne mire: chiar la noi, muzica italiană are dușmani numai în rîndul celor

care n-o cunosc. Toți francezii care au încercat s-o studieze, cu unicul scop de a o critica în cunoștință de cauză, au devenit curînd admiratorii ei cei mai zeloși [1].

După ariete, care reprezintă triumful gustului modern la Paris, vin faimoasele monoloage, unanim admirate, din operele noastre vechi; e locul să observăm că ariile noastre cele mai frumoase se află numai în cuprinsul monoloagelor, niciodată al scenelor, și asta deoarece actorii nu au joc de scenă, iar muzica nu sugerează nici un gest și nu evocă nici o situație, astfel încît cel care tace nu știe ce să facă cu propria-i persoană în timp ce partenerul său cîntă.

Caracterul tărăgănat al limbii, supleţea redusă a vocilor, tonul plîngăreț ce domină în opera noastră dau aproape tuturor monoloagelor franceze o mișcare lentă; și cum ritmul lipsește și cîntului, și basilor, și acompaniamentului, nimic mai tărăgănat, mai molatic, mai fad ca aceste frumoase monoloage, pe care toată lumea le admiră căscînd: s-ar fi vrut triste și nu sînt decît plicticoase; ar fi vrut să emoționeze inimile și nu izbutesc decît să chinuiască urechile.

Italienii sînt mai abili în adagiourile lor; de cîte ori cîntul, fiind prea lent, ar putea împiedica întrucîtva sesizarea ritmului, ei pun basii să execute note egale, marcînd mișcarea ritmică, pe care acompaniamentul o marchează, de asemenea, prin subdiviziuni de note care, menținînd ritmul atît pentru voce, cît și pentru auz, fac cîntul mai plăcut și, datorită preciziei, mai dinamic. Natura cîntului francez refuză însă compozitorilor noștri această resursă, căci dacă actorul ar fi obligat să respecte ritmul, n-ar mai putea să-și desfășoare vocea și jocul, nici să tărăgăneze melodia, să-i umfle sau să-i lungească

[1] Există o părere nefavorabilă muzicii franceze, anume că tocmai cei ce o cunosc mai bine o disprețuiesc mai tare, căci pe cît e de absurdă cînd o studiezi, pe atît de insuportabilă e cînd o asculți (n. a.).

sunetele, nici să răcnească cît îl ține gura și, în consecință, n-ar mai fi aplaudat.

Dar ceea ce ferește într-un mod și mai sigur tragediile italiene de monotonie și plictiseală e posibilitatea de a exprima toate sentimentele și de a zugrăvi toate caracterele în ritmul și tempo-ul dorite de compozitor. Melodia noastră, care nu spune nimic prin ea însăși, dobîndește întreaga expresie din tempo-ul ce i se dă. Este obligatoriu tristă într-un tempo lent, tumultuoasă ori veselă într-un tempo viu, gravă — într-un tempo moderat: cîntul nu are aproape nici un rol; doar ritmul sau, mai exact, gradul de iuțeală determină caracterul. Melodia italiană găsește însă în fiecare tempo expresii pentru toate caracterele, imagini pentru toate obiectele. După dorința compozitorului, poate fi tristă într-un tempo viu, veselă într-un tempo lent și, cum am mai spus, își poate schimba caracterul în cuprinsul unuia și aceluiași tempo, dacă așa vrea compozitorul, ceea ce îi dă ușurința contrastelor, care nu depind de poet și nu se transformă în contrasensuri.

Iată izvorul minunatei varietăți pe care marii maeștri ai Italiei știu să-l reverse în operele lor, fără a se abate de la natură: varietate ce previne monotonia, lîncezeala și plictiseala și pe care compozitorii francezi n-o pot imita deoarece la ei tempo-ul este dictat de sensul textului pe care sînt obligați să-l respecte dacă nu vor să cadă în contrasensuri ridicole.

În privința recitativului, de care îmi rămîne să vorbesc, cred că, pentru a-l aprecia cum se cuvine, ar trebui să stabilim o dată pentru totdeauna ce anume este, căci pînă acum, din cîte știu, nici unul dintre toți cei care și-au spus opinia despre el nu s-a gîndit să-l definească. Nu cunosc, domnule, înțelesul pe care îl dați dumneavoastră termenului; cît despre mine, numesc recitativ o declamație armonioasă, adică o declamație ale cărei modulații corespund, toate, intervalelor armonice:

de unde rezultă că, fiecare limbă avînd o declamație specifică, fiecare limbă trebuie să aibă recitativul ei particular, ceea ce nu ne răpește dreptul de a compara un recitativ cu altul, spre a vedea care dintre ele e mai bun sau mai adecvat scopului său.

În dramele lirice, recitativul este necesar : 1 pentru a lega acțiunea și a da unitate spectacolului ; 2 pentru a pune în valoare ariile a căror continuitate ar deveni insuportabilă ; 3 pentru a exprima o mulțime de lucruri ce nu pot ori nu trebuie să fie exprimate de partea cîntată și ritmată. Într-o operă lirică, simpla declamație nu poate răspunde tuturor acestora, trecerea de la vorbire la cînt și îndeosebi de la cînt la vorbire fiind prea bruscă pentru auz și dînd naștere unui contrast neplăcut care spulberă orice iluzie și, prin urmare, interesul : căci există o anume verosimilitate ce trebuie păstrată chiar și într-o operă, deoarece conferă discursului unitatea necesară pentru ca întregul să poată fi considerat cel puțin drept o limbă ipotetică. Adăugați la cele de mai sus faptul că acordurile accentuează forța declamației armonioase și răscumpără cu prisosință nefirescul intonației.

Este clar că, potrivit acestor idei, cel mai bun recitativ în orice limbă care îndeplinește, bineînțeles, condițiile necesare, va fi cel mai apropiat de vorbire ; dacă ar exista un recitativ care, păstrînd armonia adecvată, s-ar apropia într-atît de vorbire încît auzul sau mintea să le poată confunda, am fi obligați să recunoaștem fără ocol că el a atins culmea desăvîrșirii posibile a recitativului.

În lumina regulii de mai sus, să examinăm acum ce se înțelege în Franța prin recitativ ; spuneți-mi, vă rog, ce raport puteți stabili între acest recitativ și declamația noastră. Credeți oare că accentul limbii franceze, atît de monoton, de simplu, de modest, de puțin melodic, poate fi redat vreodată prin intonațiile zgomotoase ale recitativului ori că există o legătură între inflexiunile domoale

ale cuvintelor și sunetelor puternice, tunătoare ori mai bine spus eternele strigături de care această parte a muzicii noastre e mai împînzită decît ariile înseși ? Bunăoară, dați să recite cuiva, care știe să citească, primele patru versuri din celebrul monolog al Ifigeniei ; abia dacă veți observa cîteva ușoare variații ale vocii, cîteva slabe modulații într-o expunere calmă, fără nimic violent ori pasionat într-însa, fără nimic care s-o îndemne pe cea care-o rostește să ridice sau să coboare glasul. Dați apoi uneia dintre actrițele noastre să recite aceleași versuri după notele compozitorului și încercați să suportați, dacă puteți, țipetele bizare ce trec neîncetat de la grav la acut și de la acut la grav, parcurgînd fără rost întregul registru al vocii și întrerupînd povestirea pentru a *înșira* sunete frumoase pe silabe lipsite de orice semnificație, fără pauzele cerute de sens.

Să adăugăm trilurile, cadențele, portavocile, ce revin la tot pasul, și să mi se spună ce analogie poate exista între vorbire și toată această jalnică stridență, între declamație și acest pretins recitativ. Să mi se arate măcar o însușire cu care să se poată mîndri pe drept minunatul recitativ francez, a cărui invenție face gloria lui Lulli.

E destul de amuzant să auzim cum apărătorii muzicii franceze invocă spiritul limbii și cum îi atribuie acesteia defecte de care nu îndrăznesc să-și acuze idolul, cînd de fapt este evident că recitativul optim pentru limba franceză trebuie să fie aproape întru totul opus celui în uz ; că trebuie să se desfășoare între intervale foarte mici, fără urcări sau coborîri pronunțate ale vocii ; puține sunete lungite, niciodată explozii ale vocii ; țipete, și mai puține ; și, în special, nimic care să aducă a cînt ; inegalitate mică între durata ori valoarea notelor, ca și între tonurile lor. Pe scurt, recitativul francez autentic, dacă poate exista realmente unul, va fi găsit pe o cale cu desăvîrșire opusă celei a lui Lulli și urmașilor săi, pe o cale

nouă pe care, desigur, compozitorii francezi, atît de mîndri de falsa lor știință, deci atît de departe de a o înțelege și prețui pe cea adevărată, nu se vor gîndi prea curînd s-o caute și probabil n-o vor găsi niciodată.

Aici ar fi locul să vă arăt, prin exemplul recitativului italian, că toate condițiile pe care le-am presupus într-un recitativ bun pot fi cu adevărat întrunite, că recitativul poate avea întreaga vioiciune a declamației și totodată vigoarea armoniei ; că se poate desfășura cu iuțeala vorbirii, rămînînd la fel de melodios ca un cîntec propriu-zis ; că poate marca toate inflexiunile prin care cele mai năvalnice pasiuni însuflețesc discursul, fără să forțeze vocea cîntărețului ori să obosească auzul ascultătorilor. Aș putea să vă arăt cum, cu ajutorul unui ritm fundamental specific, se pot înmulți modulațiile recitativului într-o manieră care să i se potrivească și să-l ajute a se deosebi de arii, unde, pentru a păstra farmecul melodiei, tonul trebuie schimbat mai rar ; și, mai ales, cum poți, printr-o orchestrație bine dozată, să dai pasiunii timp să-și dezvăluie toate impulsurile, punînd orchestra să exprime prin melodii patetice și variate ceea ce actorul nu trebuie decît să recite : culme a artei compozitorului, prin care îmbină, într-un recitativ obligat [1], melodia cea mai emoționantă și impetuozitatea declamației, fără să le

[1] Sperasem că domnul Caffarelli ne va oferi, la concertul spiritual *, un exemplu de mare recitativ sau melodie patetică, pentru ca pretinșii cunoscători să audă odată ceea ce judecă de atîta vreme ; aflînd însă motivele care l-au silit să n-o facă, mi-am dat seama că aprecia mai drept decît mine puterea de înțelegere a auditorilor săi (n. a.).

* Înființat în 1725 de către Philidor, la Tuilleries, *Le Concert-Spirituel* a fost o organizație muzicală destinată inițial a da concerte religioase în zilele de sărbătoare, cînd Opera era închisă. Devine o instituție permanentă, își extinde repertoriul asupra muzicii profane, reperezentînd pînă la Revoluție una dintre cele mai importante instituții muzicale din Europa.

confunde nici o clipă ; aş putea să vă înşir nenumăratele frumuseţi ale acestui recitativ admirabil, despre care se scornesc în Franţa multe poveşti la fel de absurde ca şi judecăţile emise pe seama lui ; ca şi cum,s-ar putea pronunţa cineva asupra unui recitativ fără să cunoască bine limba în care e rostit ! Dar, pentru a intra în asemenea detalii, ar trebui să creez, ca să spun aşa, un nou dicţionar, să inventez mereu cîte un termen spre a înfăţişa cititorilor francezi noţiuni necunoscute de ei şi a le ţine discursuri ce li s-ar părea un adevărat galimatias. Pe scurt, ca să fiu înţeles, ar trebui să folosesc un limbaj pe care ei să-l priceapă, în consecinţă, n-aş .avea decît să vorbesc despre toate ştiinţele şi artele, afară de muzică. Nu voi intra deci în detalii aride, prin nimic utile instruirii cititorilor şi care i-ar putea face să creadă că datorez forţa evidentă a dovezilor mele doar ignoranţei lor în această materie.

Din acelaşi motiv, nu voi face nici paralela propusă în iarna aceasta, într-o scriere adresată micului Profet [1] şi adversarilor săi, între două opere muzicale, una italiană şi cealaltă franceză, indicate acolo. Teatrul italian, care se numără în Italia printre o mie de alte capodopere egale ori superioare, fiind puţin cunoscut la Paris, nu mulţi ar putea înţelege comparaţia şi s-ar zice că n-am vorbit decît pentru cei cîţiva care ştiau dinainte ce aveam de spus. Cît despre teatrul francez, îi voi schiţa bucuros analiza, cu atît mai multă plăcere cu cît el reprezintă în cadrul naţiunii domeniul consacrat prin cele mai unanime sufragii, aşadar n-am de ce mă teme de acuzaţia că am fost părtinitor în alegere sau că am vrut să scutesc judecata mea de cea a cititorilor, printr-un subiect puţin cunoscut.

Dealtfel, neputînd examina acest domeniu fără a-i accepta genul, măcar ipotetic, voi reda muzicii franceze

[1] Melchior de Grimm.

întregul avantaj pe care raţiunea m-a obligat să i-l refuz în cuprinsul scrisorii de faţă ; o voi judeca, adică, potrivit propriilor ei reguli : prin urmare, chiar dacă opera ar fi atît de desăvîrşită cum se pretinde, n-am putea trage decît o concluzie, şi anume că e vorba de muzică franceză făcută bine ; ceea ce, genul dovedindu-se prost, n-ar împiedica-o să fie muzică proastă în sine. Trebuie să vedem deci numai dacă o putem considera bună, cel puţin în genul ei.

În acest scop, voi încerca să analizeze pe scurt celebrul monolog al Armidei [1], *E sub puterea mea, în fine...*, socotit o capodoperă a declamaţiei, dat de maeştrii înşişi drept cel mai desăvîrşit model de recitativ francez autentic.

Menţionez în primul rînd că domnul Rameau l-a citat cu îndreptăţire ca exemplu de modulaţie exactă şi bine legată : dar elogiul adus bucăţii în chestiune devine o adevărată satiră, şi domnul Rameau însuşi ar fi evitat să merite o asemenea laudă într-o atare împrejurare, căci e imposibil să-ţi imaginezi ceva mai nepotrivit decît regularitatea scolastică, într-o scenă unde furia, dragostea şi contrastul sentimentelor opuse trezesc în artistă şi în spectatori o atît de puternică tulburare ! Mînioasa Armida vine să-şi înjunghie duşmanul. Văzîndu-l, şovăie, se înduioşează, pumnalul îi cade din mînă, uită toate planurile de răzbunare, dar nici o clipă nu uită modulaţia. Ezitările, rostirea întreruptă, schimbările sufleteşti pe care poetul le sugerează compozitorului n-au fost nici măcar o singură dată preluate de acesta. Eroina sfîrşeşte prin a-l adora pe bărbatul pe care voise să-l ucidă ; compozitorul sfîrşeşte în *E si mi*, cum începuse, fără să fi părăsit o clipă corzile analoge tonului fundamental, fără

[1] Din tragedia lirică *Armide*, de Lulli, pe libretul lui Quinault. Subiectul este luat din *Ierusalimul eliberat* de Tasso.

să fi introdus în declamația artistei nici cea mai mică inflexiune care să trădeze zbuciumul din sufletul ei, fără să fi dat nici cea mai palidă expresie armoniei. Și desfid că există cineva care să poată determina, numai după muzică — fie în ton, fie în melodie, fie în declamație, fie în acompaniament — o diferență sensibilă între începutul și sfîrșitul scenei, diferență prin care spectatorul să-și imagineze schimbarea miraculoasă petrecută în inima Armidei.

Observați basul continuu : cîte optimi !, cîte note scurte și fugitive spre a se obține o succesiune armonică ! Oare așa se comportă basul într-un recitativ bun, unde nu trebuie să se audă decît note întregi, la răstimpuri cît mai mari și numai pentru a împiedica vocea recitatorului și auzul spectatorului să piardă firul ? Dar să vedem cum sînt redate frumoasele versuri ale monologului ce poate fi într-adevăr socotit o capodoperă de poezie :

E sub puterea mea, în fine...

Iată un tril[1] și, ceea ce este mai grav, o pauză absolută încă de la primul vers, deși sensul se lămurește abia în al doilea. Recunosc că poetul ar fi făcut mai bine să renunțe la al doilea vers, lăsînd spectatorilor plăcerea să-i citească semnificația în sufletul artistei ; dar fiindcă l-a folosit, era de datoria compozitorului să-l redea.

Acest biruitor, acest dușman fatal.

I-aș ierta poate compozitorului că a schimbat tonul de la primul la al doilea vers, dacă și-ar fi luat libertatea ceva mai mare de a proceda așa oriunde era nevoie.

Chiar vraja somnului, să mă răzbun, mi-l ține.

---

[1] Sînt silit să francizez cuvîntul *, pentru a exprima vibrația glasului pe care italienii o numesc astfel, deoarece, fiind mereu obligat să folosesc cuvîntul *cadență* într-o altă accepție, nu puteam evita altfel desele echivocuri (n. a.).

* În original : *trille*.

Cuvintele *vrajă* și *somn* au fost pentru compozitor o capcană de neocolit ; a uitat de furia Armidei, ca să atipească pînă ce va fi trezit de cuvîntul *pumnal*. Dacă vă închipuiți cumva că a folosit întîmplător sunete domoale în primul hemistih, nu aveți decît să ascultați basul : Lulli nu era omul care să folosească de florile mărului acești diezi.

În inima-i voi împlînta pumnalul.

Cît de caraghioasă e cadența finală într-o mișcare atît de impetuoasă ! Cît de rece și neizbutit e acest tril ! Cît de rău stă el pe o silabă scurtă într-un recitativ ce ar fi trebuit să zboare și în plină răbufnire a furiei !

Captivii mei, prin el, au părăsit sclavia :
Îmi va simți mînia.

Se observă aici o ezitare ingenioasă a poetului. Armida, după ce spusese că va străpunge inima de neînvins a lui Renaud, simte în a sa primele licăriri ale milei ori mai degrabă ale iubirii ; caută motive de oțelire și tocmai schimbarea stării de spirit cere aceste două versuri care, fără ea, nu s-ar fi legat de precedentele și ar fi devenit o repetiție cu totul inutilă a celor cunoscute atît artistei, cît și spectatorilor.

Și acum să vedem cum a exprimat compozitorul schimbarea tainică din inima Armidei. El a înțeles bine că se impunea o pauză între aceste două versuri și precedentele și, tocmai în clipa cînd Armida avea de trăit și, în consecință, orchestra de exprimat, atîtea simțăminte, a recurs la o tăcere prin nimic tulburată. După această pauză, reia exact tonul, acordul și notele cu care încheiase, trece pe rînd prin toate sunetele acordului, în intervalul unei măsuri întregi și, în sfîrșit, într-un moment cînd era de prisos s-o mai facă, se decide cu greu

să părăsească tonul în jurul căruia s-a învîrtit atît de neoportun.

Ce tulburare-ncerc ? Şi preget. Cum ? De ce ?

Altă pauză, şi gata. Versul este în acelaşi ton şi aproape în acelaşi acord ca şi precedentul. Nici o modificare care să indice schimbarea uimitoare petrecută în inima şi vorbele Armidei. E drept, tonica devine dominantă printr-o modificare în linia basului. Dar, vai !, de tonică şi dominantă să fie vorba într-o clipă cînd orice legătură armonică trebuie ruptă, cînd totul trebuie să sugereze tulburare şi zbucium ? ! Dealtfel, uşoara modificare în linia basului poate da ceva mai mult relief inflexiunilor vocii, dar nu le poate nicidecum suplini. În acest vers, inima, ochii, fizionomia, gesturile Armidei, toate sînt schimbate, afară de voce : deşi vorbeşte mai încet, tonul rămîne acelaşi.

Ce gînduri, nedorite, de mila lui îmi vin ?
Lovesc.

Versul putînd fi luat în două sensuri diferite, nu vreau să-i găsesc nod în papură lui Lulli pentru că a preferat alt înţeles decît aş fi ales eu, deşi ar fi fost infinit mai sugestiv, mai viu, şi ar fi scos mai bine în evidenţă ceea ce urmează. După cum o pune Lulli să vorbească, Armida se înduioşează în continuare, întrebîndu-se asupra cauzei :

Ce gînduri, nedorite, de mila lui îmi vin ?

Apoi, dintr-o dată, redevine mînioasă printr-un singur cuvînt :

Lovesc.

Or, eu îmi imaginez că Armida, revoltată după ce pregetase, îşi alungă neîntîrziat mila lipsită de temei şi rosteşte răspicat, dintr-o suflare, ridicînd pumnalul :

Ce gînduri, nedorite, de mila lui îmi vin ?
Lovesc.

Poate Lulli însuși a înțeles astfel versul, deși l-a redat altfel : muzica lui determină însă atît de vag declamația, încît îi putem da, fără nici un risc, sensul pe care îl preferăm.

O, ceruri ! cine oare mă poate-mpiedica ?
De-ajuns... Vreau răzbunare... Fiori mă trec. Suspin.

Iată, fără îndoială, momentul cel mai intens al scenei ; acum se dă lupta cea mare în inima Armidei. Cine ar crede că muzicianul a lăsat să se consume tot zbuciumul în același ton, fără urmă de schimbare emoțională, fără urmă de abatere armonică, într-un chip atît de insipid, pe o melodie atît de neparticularizată și cu o stîngăcie uluitoare, astfel încît ultimului vers al poetului :

De-ajuns... Vreau răzbunare... Fiori mă trec. Suspin.

compozitorul i l-a substituit parcă pe acesta :

De-ajuns, de-ajuns. Vreau răzbunare, vreau răzbunare.

În special trilurile fac un efect de toată frumusețea pe asemenea cuvinte, și cît de potrivită e cadența perfectă pe cuvîntul *suspin !*

Mi-e dat să mă răzbun chiar azi, să nu-mi scape !
Mînia mi se stinge de el cînd sînt aproape.

Aceste două versuri ar fi fost declamate bine dacă intervalul dintre ele ar fi fost mai mare și dacă al doilea nu s-ar fi terminat printr-o cadență perfectă. Cadențele perfecte omoară totdeauna expresia, mai ales în recitativul francez, unde cad atît de greoi.

De-l văd mai mult, mi-e răzbunarea vană.

Cine va intui declamaţia exactă a versului va găsi că al doilea hemistih este în contrasens ; vocea trebuie să urce pe *răzbunare* şi să coboare lin pe *vană*.

Braţul meu şovăie, urii dojană.

Cadenţă perfectă cu atît mai nepotrivită cu cît este însoţită de un tril.

O, ce cruzime ziua să i-o curm !

Puneţi-o pe domnişoara Dumesnil [1] să declame versul şi veţi vedea cum cuvîntul *cruzime* va fi cel mai ridicat şi cum vocea va coborî treptat pînă la sfîrşitul versului. Dar cum să faci atunci să nu-i mijească *ziua !* Îl recunosc pe compozitor.

Pentru a scurta, trec peste restul scenei, care nu mai cuprinde nimic interesant ori remarcabil, doar contrasensurile obişnuite şi trilurile continue, şi închei cu versul ei final :

Fie, de-i cu putinţă, să-l urăsc.

Paranteza *de-i cu putinţă* constituie, cred, o încercare suficientă pentru talentul compozitorului : găsind-o pe acelaşi ton, pe aceleaşi note cu *să-l urăsc*, e greu să nu ne dăm seama de incapacitatea lui Lulli de a pune muzica pe textul marelui om de care se folosea.

Despre mica arie de cîrciumioară de la sfîrşitul monologului mă abţin să spun vreo vorbă, iar dacă printre iubitorii muzicii franceze se află unii care cunosc scena italiană comparată cu cea în chestiune, şi îndeosebi aria impetuoasă, patetică şi tragică de la sfîrşit, ei îmi vor fi negreşit recunoscători pentru această tăcere.

Ca să rezum în cîteva cuvinte opinia mea asupra celebrului monolog, voi spune că dacă îl iei drept o arie,

[1] Marie-Françoise Marchand, numită domnişoara Dumesnil (1713-1802), celebră tragediană franceză.

nu găseşti în el nici ritm, nici caracter, nici melodie ; iar dacă îl iei drept un recitativ, nu găseşti nici naturaleţe, nici expresie ; orice nume i-ai da, constaţi că e înţesat de sunete lungite, de triluri şi alte ornamente vocale, care aici se dovedesc şi mai ridicole decît sînt de obicei în muzica franceză. Modulaţia lui e corectă, şi tocmai de aceea puerilă, scolastică, lipsită de energie, de sentiment. Acompaniamentul se reduce la basul continuu într-o situaţie cînd se cereau desfăşurate toate forţele muzicii ; iar basul pare mai degrabă exerciţiul unui şcolar la lecţia lui de muzică, decît acompaniamentul unei agitate scene de operă, a cărei armonie trebuia aleasă şi folosită cu mult discernămînt pentru ca declamaţia să devină mai emoţionantă şi expresia mai vie. Pe scurt, dacă muzica acestei scene ar fi executată fără însoţirea cuvintelor, fără strigăte şi gesturi, ar fi cu neputinţă să descoperi în ea vreo analogie cu situaţia pe care îşi propune s-o înfăţişeze şi cu sentimentul pe care îşi propune să-l exprime, totul părînd o plictisitoare înlănţuire de sunete, modulată la întîmplare şi numai de dragul de a o lungi.

Totuşi, acest monolog a produs totdeauna, şi nu mă îndoiesc că mai produce încă, o puternică impresie în teatru, deoarece versurile sînt admirabile, iar situaţia vie şi interesantă. Sînt însă convins că fără gesturile şi jocul artistei, nimeni n-ar putea asculta recitativul şi că o asemenea muzică are mare nevoie de ajutorul ochilor pentru a fi suportată de urechi.

Sper să fi dovedit că în muzica franceză nu există nici ritm, nici melodie, limba neîngăduindu-le ; că la noi cîntul nu este decît un neîntrerupt lătrat, insuportabil pentru orice ureche nepărtinitoare ; că armonia e grosolană, lipsită de expresie, părînd totdeauna o compunere şcolărească ; că ariile franceze nu sînt arii ; că recitativul francez nu este recitativ. De unde trag concluzia că fran-

cezii nu au şi nu pot avea [1] muzică, ori că, dacă vor avea vreodată, va fi cu atit mai rău pentru ei.

Rămîn, etc.

[1] Prin a avea muzică nu înţeleg a o împrumuta din altă limbă cu scopul de a încerca s-o aplici limbii proprii. Aş prefera să ne păstrăm cîntul nostru plicticos şi absurd decît să îmbinăm în mod şi mai absurd melodia italiană şi limba franceză. Acest amestec detestabil, ce va constitui poate în viitor preocuparea compozitorilor noştri, e prea monstruos ca să poată fi acceptat, iar specificul limbii noastre nu-l va permite niciodată. Cel mult, unele piese comice vor căpăta o factură simfonică. Prezic însă fără şovăială că genul tragic nu va fi nici măcar încercat. În vara aceasta a fost aplaudată la Opera comică lucrarea unui om de talent ce părea a fi ascultat muzică bună cu o ureche bună şi care a transpus genul în franţuzeşte cît se putea de fidel : acompaniamentele sale sînt bine imitate, fără a fi copiate ; iar cînt nu a făcut pentru că nu e cu putinţă să se facă. Tineri muzicieni, dacă sînteţi încredinţaţi că aveţi talent, continuaţi să disprețuiţi în public muzica italiană, îmi dau seama că interesul vostru actual o cere ; în particular însă grăbiţi-vă să studiaţi limba şi muzica italiană, dacă vreţi să puteţi întoarce într-o zi împotriva confraţilor disprețul pe care îl arătaţi astăzi maeştrilor (n. a.).

SCRISOARE CĂTRE DL. D'ALEMBERT

J.-J. ROUSSEAU

Cetățean al Genevei,

CĂTRE domnul d'Alembert,

de la Academia franceză, de la Academia regală de științe din Paris, de la cea din Prusia, de la Societatea regală din Londra, de la Academia regală de litere din Suedia și de la Institutul din Bologna:

Despre articolul său GENEVA

Din volumul al VII-lea al ENCICLOPEDIEI, și, cu precădere, despre proiectul de înființare a unui TEATRU DE COMEDIE în acest oraș.

Dii meliora piis, erroremque hostibus illum [1].

AMSTERDAM,
LA MARC MICHEL REY.
M. DCC. LVIII.

[1] **Zei**, *fiți darnici cu cei credincioși, pe dușmani sortiți-i rătăcirii.* Vergiliu, *Georgicele*, III, v. 513.

PREFAȚĂ

Îmi pare rău dacă în această împrejurare am luat pana în mînă fără să fie nevoie. Nu poate fi nici folositor, nici plăcut pentru mine să-l combat pe domnul d'Alembert. Îl stimez ca om, îi admir talentele, îi apreciez scrierile, sînt mișcat de lucrurile bune pe care le-a spus despre țara mea : onorat eu însumi de elogiile sale, o dreaptă întoarcere a politeții mă obligă la tot soiul de atenții prevenitoare față de domnia-sa, dar asemenea atenții nu pot trece înaintea îndatoririlor decît la cei a căror morală se reduce la aparențe. Dreptate și adevăr, iată primele îndatoriri ale omului. Umanitate, patrie, iată primele sale sentimente. De cîte ori menajamente personale îl determină să schimbe această ordine, vina e a lui. Am eu una făcînd ceea ce era de datoria mea ? Nu îmi pot răspunde decît cei care au o patrie de slujit și pun îndatoririle mai presus de teama că vor displace oamenilor.

Deoarece nu toată lumea are la îndemînă *Enciclopedia,* voi transcrie aici, din articolul *Geneva,* pasajul datorită căruia am luat pana în mînă. El ar fi trebuit să mă determine s-o arunc dacă aș fi aspirat la gloria de a scrie bine ; dar, îndrăznind a tinde către alta, n-am a mă teme de concurența nimănui. Citind acest pasaj izolat, mulți

vor fi mirați de zelul care l-a dictat : citindu-l în cuprinsul articolului, își vor da seama că teatrul, pe care Geneva nu-l are, dar pe care l-ar putea avea, ocupă a opta parte din spațiul destinat lucrurilor existente acolo.

„Teatrul nu este admis la Geneva : nu fiindcă spectacolele în sine ar fi dezaprobate, ci fiindcă gustul pentru lux, risipă și libertinaj pe care trupele de actori îl răspîndesc în rîndurile tineretului ar fi, se spune, primejdios. Nu s-ar putea totuși înlătura inconvenientul prin legi severe și riguros aplicate privind conduita actorilor ? Prin acest mijloc, Geneva ar avea și spectacole, și bune moravuri, bucurîndu-se atît de foloasele unora, cît și de ale celorlalte ; reprezentațiile teatrale ar educa gustul cetățenilor, dîndu-le o ascuțime a sensibilității, o subtilitate a simțirii care cu greu se pot dobîndi fără acest ajutor ; literatura ar avea și ea de cîștigat, fără ca libertinajul să se răspîndească, iar Geneva ar îmbina înțelepciunea Lacedemoniei cu rafinamentul Atenei. Și un alt consideren, demn de o atît de înțeleaptă și luminată Republică, ar trebui, poate, s-o silească a îngădui spectacolele : prejudecata barbară împotriva meseriei de actor, situația înjositoare în care i-am pus pe acești oameni atît de necesari progresului și propășirii artelor, este cu siguranță una dintre principalele cauze care contribuie la libertinajul pe care li-l imputăm ; ei caută în plăceri compensația stimei pe care condiția socială le-o refuză. La noi, un actor cu o conduită corectă merită un dublu respect ; dar abia dacă îi dăm ceea ce i se cuvine. Perceptorul care îi sfidează pe nevoiași și trăiește pe spinarea lor, curteanul care se ploconește și nu-și plătește datoriile, iată soiul de oameni pe care îi onorăm cu precădere. Dacă actorii n-ar fi numai tolerați la Geneva, ci frînați de la început prin regulamente judicioase, apoi sprijiniți și chiar stimați, dacă o vor merita și, în sfîrșit, așezați pe aceeași treaptă cu ceilalți cetățeni, orașul ar avea curînd ceva ce ni se pare extraordinar și care chiar așa și

este, dar numai din vina noastră : o trupă de actori vrednici de stimă. Să adăugăm că această trupă ar deveni curînd cea mai bună din Europa ; multe persoane interesate de teatru şi dotate pentru el, care se tem că se vor dezonora în ochii noştri dedicîndu-i-se, ar veni la Geneva pentru a cultiva nu numai fără sfială, dar chiar cu mîndrie, un talent atît de minunat şi de rar. Oraşul, pe care destui francezi îl consideră trist din cauza lipsei de spectacole, ar deveni locul distracţiilor cuviincioase, aşa precum este al înţelepciunii şi libertăţii, iar străinii n-ar mai fi surprinşi că într-un oraş unde spectacolele decente şi morale sînt interzise, se acceptă farse grosolane şi fără haz, tot atît de potrivnice bunului gust ca şi bunelor moravuri. Şi asta nu e tot. Cu timpul, exemplul actorilor din Geneva, conduita corectă care le va aduce consideraţia unanimă ar deveni un model pentru actorii altor naţiuni şi o lecţie pentru cei care i-au tratat cu atîta severitate şi chiar cu inconsecvenţă. N-ar mai fi pe de-o parte pensionaţi de guvern, şi pe de alta supuşi anatemei ; preoţii noştri s-ar dezobişnui să-i excomunice, iar burghezii — să-i dispreţuiască. O mică republică s-ar bucura astfel de gloria de-a fi reformat Europa într-o privinţă mai importantă, poate, decît credem."

Iată, fără îndoială, cel mai frumos şi mai atrăgător tablou din cîte ni se puteau înfăţişa ; dar iată în acelaşi timp cel mai primejdios sfat ce ni se putea da. Cel puţin aceasta este convingerea mea, iar argumentele se află în scrisoarea de faţă. Îndemnaţi de o autoritate atît de influentă, tinerii din Geneva nu se vor dărui oare cu sete unor idei pentru care vădesc încă de pe acum o prea accentuată înclinaţie ? După publicarea acestui volum, cîţi tineri genevezi, altminteri buni cetăţeni, nu aşteaptă decît momentul de a înlesni înfiinţarea unui teatru, crezînd că fac astfel un serviciu patriei şi chiar omenirii ? Iată motivul temerilor mele, iată răul pe care aş voi să-l preîntîmpin. Socot îndreptăţite intenţiile domnului d'Alembert,

sper că și el le va socoti la fel pe ale mele : doresc tot atît de puțin să-l supăr, pe cît dorește dînsul să ne facă vreo neplăcere. Dar, în sfîrșit, chiar de-ar fi să mă-nșel, n-am oare datoria să acționez, să vorbesc cum îmi dictează conștiința și cugetul ? Trebuie să tac ? Și, tăcînd, nu mi-aș fi trădat datoria și patria ?

Pentru a avea dreptul să nu spun nici un cuvînt în această împrejurare ar fi trebuit să nu fi scris niciodată nimic despre subiecte mai puțin importante. Dulce anonimat, care m-ai făcut fericit vreme de treizeci de ani, ar fi trebuit să te prețuiesc totdeauna ; ar fi trebuit să nu se știe că am avut legături cu editorii *Enciclopediei*, că am contribuit cu cîteva articole la această lucrare, că numele meu se află printre numele autorilor ei ; ar fi trebuit ca devotamentul meu față de patrie să fie mai puțin cunoscut, pentru a se presupune că articolul *Geneva* ar fi putut să-mi scape sau pentru a nu se deduce din tăcerea mea că aprob ceea ce el cuprinde. Toate acestea nefiind posibile, trebuie să vorbesc, să condamn ceea ce dezaprob, spre a nu mi se atribui concepții ce nu-mi aparțin. Compatrioții mei n-au nevoie de sfaturile mele, știu prea bine, dar eu am nevoie să mă respect pe mine însumi, arătînd că gîndesc aidoma lor asupra principiilor noastre.

Îmi dau seama în ce măsură această scriere, atît de departe de ceea ce ar trebui să fie, este departe chiar și de ceea ce aș fi putut face în zile mai fericite. Atîtea împrejurări au concurat la a o pune sub mediocritatea la care altădată aș fi putut ajunge, încît mă mir că n-a ieșit chiar mai rău. Am scris pentru patria mea : dacă ar fi adevărat că fervoarea înlocuiește talentul, ar fi ieșit mai bună decît oricare alta ; dar, deși am știut cum se cuvenea s-o fac, n-am fost în stare să-i dau acea formă. Am spus pur și simplu adevărul : cui îi pasă de el ? Tristă recomandare pentru o carte : ca să fii folositor trebuie să placi, și pana mea a pierdut asemenea iscusință. Unii

îmi vor contesta cu răutate această pierdere. Fie ! Totuşi eu simt că am decăzut, şi nu poţi cădea dacă n-ai de unde.

În primul rînd, aici nu mai este vorba de o deşartă pălăvrăgeală filosofică, ci de un adevăr practic, important pentru un popor întreg ; aici nu mă adresez unui număr mic de oameni, ci publicului larg ; aici nu trebuie să-i fac pe ceilalţi să gîndească, ci să explic limpede ce gîndesc eu. A trebuit deci să-mi schimb stilul. Pentru a mă face mai uşor înţeles de toată lumea, am spus lucruri mai puţine în cuvinte mai multe şi, urmărind să fiu clar şi deslușit, m-am pomenit dezlînat şi prolix.

La început, aveam în vedere o coală sau două de tipar, cel mult. M-am apucat grăbit de treabă şi am lăsat subiectul ce se aşternea sub pana mea să se desfăşoare în voie. Eram bolnav şi trist şi, în ciuda nevoii de a mă sustrage acestei stări, mă simţeam cu totul incapabil să-mi adun gîndurile şi să scriu, astfel încît, dacă ideea unei datorii nu mi-ar fi dat puteri, aş fi aruncat de o sută de ori lucrarea în foc. Am devenit mai puţin sever cu mine însumi. Am căutat în munca mea un oarecare divertisment care să mă ajute s-o duc la capăt. M-am lansat în toate digresiunile care s-au ivit, fără să-mi dau seama în ce măsură, alungîndu-mi urîtul, nu-l rezervam, poate, cititorului.

Eleganţa, alegerea, cizelarea lipsesc din această lucrare. Trăind singur, nu am avut cui s-o arăt. Aveam un Aristarh sever şi înţelept, nu-l mai am, nu-l mai vreau [1], dar îl voi regreta neîncetat : el lipseşte nu atît scrierilor, cît inimii mele.

---

[1] *Ad amicum etsi produxeris gladium, non desperes ; est enim regressus ad amicum si aperueris os triste, non timeas, est enim concordatio, excepto convitio, et improperio et superbio, et mysterii revelatione, et plaga dolosa. In his omnibus effugiet amicus* * Ecclezíastul, XXII. 26, 27 (n. a.).

* Asupra prietenului de vei scoate şi sabia, să nu deznădăjduieşti, căci el n-o va întoarce asupra ta. Asupra prietenului

Singurătatea împacă sufletul şi domoleşte patimile pe care le-a născut în el strîmbătatea lumii. Departe de viciile care ne înfurie, vorbim despre ele cu mai puţină mînie ; departe de răutăţile care ne lovesc, inima devine mai nepăsătoare. De cînd nu mai văd oameni, aproape am încetat să-i urăsc pe cei răi. Dealtfel, răul pe care mi l-au făcut îmi răpeşte dreptul de a spune vreun cuvînt împotriva lor. Trebuie să-i iert, ca să nu le fiu asemeni. Pe nesimţite, voi înlocui setea de răzbunare cu aceea de dreptate. E mai bine să uit totul. Sper să fi scăpat de asprimea ce mi se reproşa, dar care făcea să fiu citit ; prefer să fiu mai puţin citit, numai să trăiesc în pace.

Acestor cauze li se adaugă una mai tristă, pe care zadarnic aş voi s-o ascund ; oricum, publicul tot şi-ar da seama de ea. Dacă lucrarea de faţă se află mai prejos de alte încercări ieşite din pana mea, vina nu aparţine atît împrejurărilor, cît mie : căci eu sînt mai prejos de mine însumi. Durerile trupului istovesc sufletul : suferinţa îi strică resortul. O clipă de efervescenţă trecătoare a aprins în mine un licăr de talent ; s-a ivit tîrziu, s-a stins devreme. Revenind la starea mea firească, m-am întors în neant. N-am avut decît o clipă, a trecut ; trăiesc ruşinea de a-mi supravieţui. Cititorule, dacă vei primi cu indulgenţă această ultimă operă, vei arăta bunăvoinţă umbrei mele : cît despre mine, eu nu mai exist.

Montmorency, 20 martie 1758

---

de vei deschide gura, să nu te sfieşti, pentru că este împăcare. Afară de batjocură şi de trufie şi de descoperirea tainei şi de rana vicleană, căci pentru acestea va fugi tot prietenul (lat.), Eccleziastul, XXII, 22-24.

Prin acest citat, Rousseau îl viza pe Diderot, făcînd publică ruptura intervenită între ei din pricina unor presupuse indiscreţii de care Rousseau îl considera vinovat.

J.-J. ROUSSEAU

Cetățean al Genevei,

Către domnul d'Alembert

Domnule, am citit cu plăcere articolul dumneavoastră, GENEVA, în volumul al șaptelea din *Enciclopedie*. Recitindu-l cu și mai multă plăcere, mi-a prilejuit cîteva reflecții pe care am crezut că le pot împărtăși, sub auspiciile dumneavoastră, publicului și concetățenilor mei. Sînt multe de lăudat în acest articol; dar dacă elogiile cu care îmi onorați patria mă împiedică să vă răspund la fel, sinceritatea va vorbi în locul meu; a nu fi de părerea dumneavoastră asupra cîtorva puncte înseamnă a mă explica îndeajuns asupra celorlalte.

Voi începe cu acela a cărui expunere îmi displace cel mai mult și a cărui examinare îmi convine cel mai puțin, dar asupra căruia, din motivul arătat mai sus, tăcerea nu-mi este îngăduită. E vorba de opinia pe care o exprimați despre slujitorii religiei noastre. Ați adus acestui corp respectabil un elogiu foarte frumos, foarte adevărat, cuvenit numai lor în rîndul tuturor clericilor lumii și care sporește considerația pe care v-au arătat-o, dovedind că prețuiesc filosofia și nu se tem de ochiul filosofului. Dar, domnule, cînd vrem să onorăm oamenii trebuie s-o facem în felul lor, nu în al nostru; și asta, pentru ca ei să nu se simtă jigniți pe bună dreptate de elogii primejdioase care, în ciuda bunei intenții, nu ul-

tragiază mai puțin condiția socială, interesele, opiniile sau prejudecățile celor ce le constituie obiectul. Oare nu știți că titlul de sectă, oricare ar fi, este întotdeauna neplăcut și că atari învinuiri rămîn rareori fără consecințe pentru laici și niciodată pentru teologi ?

Îmi veți spune că e vorba de fapte, nu de laude, și că filosofului îi pasă mai mult de adevăr decît de oameni ; acest pretins adevăr nu este însă nici atît de clar, nici atît de neînsemnat, încît să fiți îndreptățit a-l emite fără argumente temeinice și nu văd unde le-ați putea găsi pentru a dovedi că principiile pe care un corp le profesează și după care se conduce nu sînt ale sale. Îmi veți mai spune că nu atribuiți întregului corp ecleziastic principiile despre care vorbiți, le atribuți însă cîtorva și cîțiva, în cuprinsul unui număr mic, alcătuiesc totdeauna o parte îndeajuns de mare ca întregul să-i simtă negreșit înrîurirea.

Mulți pastori din Geneva practică, după părerea dumneavoastră, un socinianism [1] sadea. Iată ce declarați deschis, în fața Europei. Îndrăznesc să vă întreb cum ați aflat. Altă cale decît propriile dumneavoastră presupuneri, declarația cuiva sau mărturia pastorilor în cauză este exclusă.

Or, în chestiunile pur dogmatice, care nu țin cîtuși de puțin de morală, cum poți judeca prin presupuneri credința altuia ? Sau chiar pe baza declarației unui al treilea ce ar contrazice-o pe cea a persoanei în cauză ? Cine știe mai bine decît mine ce cred și nu cred eu și cui, într-un asemenea caz, trebuie să i se dea crezare dacă nu mie ? Dacă, trăgînd concluzii sofisticate și nelegitime din spusele și scrierile unui om cinstit, un preot pătimaș se înverșunează împotriva autorului pe baza acelor concluzii, preotul își face meseria și faptul nu surprinde pe

[1] Doctrină protestantă, întemeiată de Fausto Socini, care nega divinitatea lui Hristos, păcatul originar, predestinarea, și considera „sfintele taine" ca simple ritualuri simbolice.

nimeni ; dar se cuvine oare să onorăm oamenii de bine cu mijloacele fățarnicilor care îi persecută ? Și poate oare repeta filosoful raționamente false, a căror victimă a fost nu o dată el însuși ?

Ar rămîne deci să credem că pastorii noștri, despre care pretindeți că sînt ceea ce se cheamă socinieni și că neagă chinurile veșnice, v-au mărturisit convingerea lor intimă în această privință, dacă ar fi însă cu adevărat convingerea lor și dacă v-ar fi mărturisit-o, fără îndoială că ar fi făcut-o în taină, în destăinuirea sinceră și liberă proprie dialogului filosofic ; ar fi spus-o filosofului, nu autorului. Așadar, ei nu v-au mărturisit-o, iar argumentul meu nu admite replică : e chiar faptul că ați publicat-o.

Aceasta nu mă îndreptățește însă nici să judec, nici să condamn doctrina pe care le-o atribuiți ; afirm doar că nu aveți nici un drept să le-o atribuiți dacă ei n-o recunosc și adaug că nu seamănă deloc cu aceea pe care ne-o propovăduiesc. Nu știu ce este socinianismul, deci nu pot vorbi nici bine, nici rău despre el, dar chiar cele cîteva noțiuni confuze pe care le am despre secta în cauză și fondatorul ei îmi trezesc mai degrabă antipatie decît atracție ; în general sînt însă adeptul oricărei religii pașnice care slujește ființa eternă potrivit rațiunii pe care ne-a dat-o. Cînd un om nu poate crede ceea ce socotește a fi absurd, vina nu e a lui, ci a rațiunii sale [1] ; și cum

[1] Cred că disting un principiu care, bine demonstrat, ar smulge pe loc armele din mîna intoleranților și superstițioșilor și ar potoli setea de prozeliți ce pare a-i anima pe necredincioși. Anume, că rațiunea umană nu are o măsură comună precis determinată și că nimănui nu-i este îngăduit s-o impună pe a sa drept regulă pentru a celorlalți.

Să presupunem că nu lipsește buna-credință, fără de care orice dispută e doar vorbărie goală. Pînă la un punct, există principii comune, o evidență comună, dincolo de ele însă fiecare își are propria rațiune care îl determină ; o asemenea convingere nu duce deloc la scepticism : dar, cum limitele generale ale rațiunii nu sînt stabilite și cum nimeni nu are posibilitatea s-o cunoască pe a celuilalt, iată că dintr-o dată semețului dogmatic i se pune

să concep că Dumnezeu l-ar pedepsi fiindcă n-a dobîndit o judecată [1] potrivnică celei primite de la el ? Dacă un

o stavilă. Dacă vreodată am putea înstăpîni pacea acolo unde domnesc interesul, orgoliul şi prejudecata, concepţia aceasta ar pune capăt neînţelegerilor dintre preoţi şi filosofi. Poate că n-ar fi însă nici spre folosul unora, nici spre al celorlalţi : ar înceta şi persecuţiile, şi disputele ; primii nu ar mai avea pe cine persecuta, ultimii — pe cine convinge : ceea ce ar fi totuna cu a se lăsa de meserie.

Dacă aş fi întrebat de ce, în cazul acesta, polemizez eu însumi, aş răspunde că mă adresez celor mulţi, că expun adevăruri practice, că mă bizui pe experienţă, că îmi fac datoria şi că, după ce voi fi spus ce gîndesc, nu-i voi socoti vinovaţi pe cei care sînt de altă părere (n. a.).

[1] Trebuie să vă reamintiţi că am de răspuns unui autor care nu e protestant ; şi cred că îi voi răspunde într-adevăr arătînd că ceea ce, potrivit acuzaţiilor sale, fac pastorii noştri, ar fi inutil să se facă în religia noastră, dar se face cu necesitate în altele, fără ca lucrul să fie măcar bănuit.

Lumea intelectului, fără a excepta geometria, e plină de adevăruri incomprehensibile, şi totuşi incontestabile ; căci raţiunea, care le demonstrează existenţa, nu le poate atinge, ca să zic aşa, din cauza limitelor care o opresc, ci doar întrezări. Aşa este dogma existenţei lui Dumnezeu, aşa sînt tainele admise în comuniunile protestante. Tainele care contrazic raţiunea, spre a folosi termenii domnului d'Alembert, sînt cu totul altceva. Însăşi contradicţia lor le face să încapă între limitele raţiunii. Aceasta are toate posibilităţile imaginabile pentru a simţi că ele nu există : căci, deşi nu putem înţelege un lucru absurd, nimic nu e mai clar decît absurditatea. Aşa se întîmplă cînd se susţin simultan două enunţuri contradictorii. Dacă îmi veţi spune că o distanţă egală cu un deget este în acelaşi timp şi o distanţă de un picior, nu veţi spune nicidecum un lucru misterios, obscur şi de neînţeles ; veţi spune, dimpotrivă, o absurditate clară şi palpabilă, un lucru evident fals. De orice fel ar fi demonstraţiile care o instituie, ele nu o vor putea infirma pe cea care o anulează, deoarece aceasta din urmă decurge direct din noţiunile primare ce slujesc drept bază oricărei certitudini a omului. Altfel, raţiunea, pledînd împotriva ei înşăşi, ne-ar sili să o recuzăm şi, departe de a ne face să fim convinşi de un lucru ori altul, ne-ar împiedica să mai fim convinşi de ceva, dat fiind că orice principiu al certitudinii ar fi distrus. Prin urmare, indiferent cărei religii i-ar aparţine, omul care pretinde a crede în asemenea taine minte, sau nu ştie ce spune (n. a.).

doctor trimis de Dumnezeu mi-ar porunci să cred că partea e mai mare decît întregul, ce aș gîndi în sinea mea dacă nu că omul acela îmi poruncește să-mi pierd mintea ? Fără îndoială că ortodoxul, care nu vede nici o absurditate în taine, are datoria să creadă în ele : dacă însă socinianul o vede, ce i se poate spune ? Îi veți dovedi că n-are dreptate ? El vă va dovedi în primul rînd că este o absurditate să formulezi judecăți asupra unor lucruri ce nu pot fi înțelese. Ce-i de făcut ? Să fie lăsat în pace.

Nu mă indignează nici faptul că oamenii care slujesc un Dumnezeu iertător resping veșnicia chinurilor, de vreme ce o găsesc incompatibilă cu justiția divină. E drept că în asemenea cazuri ei preferă să interpreteze cît mai convenabil pasajele ce le contrazic opinia, în loc să renunțe la ea, dar oare ce altceva ar putea face ? Nimeni nu-i mai pătruns decît mine de veneraţie și respect pentru cea mai sublimă dintre cărți ; zi de zi, ea îmi aduce mîngîiere și învățătură, pe cînd celelalte nu-mi mai trezesc decît dezgust. Susțin însă că dacă *Biblia* însăși ne-ar da despre Dumnezeu o idee nedemnă de el, ar trebui să respingem acea idee, așa cum respingeți dumneavoastră în geometrie demonstrațiile care duc la concluzii absurde : căci oricît de neîndoielnică ar fi autenticitatea textului sacru, ne vine mai ușor a crede că *Biblia* a fost denaturată, și nu că Dumnezeu este nedrept ori rău.

Iată, domnule, motivele care m-ar împiedica să condamn convingerile unor teologi cinstiți și moderați, ce ar învăța de la propria lor doctrină să nu silească pe nimeni s-o adopte. Voi spune mai mult : asemenea moduri de a gîndi, atît de potrivite unei creaturi raționale și nevolnice, atît de vrednice de un Creator drept și îndurător, îmi par preferabile acceptării stupide, care face din om un animal, precum și intoleranței barbare, căreia îi place să-i chinuiască încă din această viață pe cei pe care îi hărăzește chinurilor veșnice în cealaltă. Vă mulțumesc, așadar, în numele patriei mele, pentru că recu-

noașteți spiritul filosofic și umanitar al clerului ei, înțelegînd să-i faceți astfel dreptatea cuvenită; sînt de acord cu dumneavoastră în această privință. Dar dacă membrii acestui corp sînt filosofi și toleranți [1], nu rezultă că ar fi și eretici. Cît despre denumirea de *partid* prin care îi desemnați și dogmele pe care li le atribuiți, nu pot nici să vă aprob, nici să vă urmez. Deși un astfel de sistem n-ar face, poate, decît să-și onoreze adepții, mă voi feri să-l atribui pastorilor mei, care nu l-au adoptat, temîndu-mă ca elogiul meu să nu ofere altora temeiul unei acuzații foarte grave și să nu dăuneze celor pe care aș fi vrut să-i laud. De ce m-aș împovăra cu profesiunea de credință a altuia? Oare n-am învățat îndeajuns că trebuie să mă feresc de asemenea îndrăzneli? Cîți nu s-au împovărat cu a mea, acuzîndu-mă de necredință, fiindcă n-au știut să-mi citească în suflet? Nu le voi întoarce acuzația, deoarece una dintre datoriile pe care mi le impune credința e tocmai aceea de a respecta secretele de conștiință. E mai bine, domnule, să judecăm doar faptelor oamenilor, și să-l lăsăm pe Dumnezeu să le judece credința.

Iată prea mult, poate, despre o chestiune a cărei cercetare nu este de competența mea și nici nu formează obiectul acestei scrisori. Pastorii din Geneva nu au nevoie de pana altuia pentru a se apăra [2] și nu pe a mea ar

---

[1] Referitor la toleranța creștină se poate consulta capitolul cu acest titlu din *Doctrine chrétienne (Doctrina creștină)*, cartea a unsprezecea, a domnului profesor Vernet. Se va vedea acolo de ce Biserica trebuie să fie mai prevenitoare și mai circumspectă în cenzurarea erorilor de credință decît în ce privește încălcarea bunelor moravuri, precum și felul în care regulile acestei cenzuri îmbină blîndețea creștinului, rațiunea înțeleptului și fervoarea pastorului (n. a.).

[2] După cum mi s-a scris, tocmai asta au făcut printr-o declarație publică. Ea nu mi-a parvenit în sihăstria mea, dar aflu că publicul a primit-o cu aplauze. Astfel, pe lîngă plăcerea de-a le fi arătat primul considerația cuvenită, mă bucur de a-mi vedea

alege-o în acest scop, iar asemenea discuţii sînt prea străine de ceea ce mă preocupă pentru ca să le pot susţine cu plăcere ; cum însă trebuia să vorbesc chiar despre articolul unde dumneavoastră le atribuiţi opinii de care noi nu avem cunoştinţă, a păstra tăcere asupra acestei afirmaţii ar fi însemnat a da impresia că o împărtăşesc, or sînt foarte departe de a o face. Bucuros că avem fericirea de a poseda un corp de teologi filosofi şi pacifişti, ori mai degrabă un corp de ofiţeri ai moralei [1] şi de slujitori ai virtuţii, mă cuprinde spaima de cîte ori văd ivindu-se o împrejurare care i-ar coborî la calitatea exclusivă de slujbaşi ai bisericii. Ţinem să-i păstrăm aşa cum sînt. Ţinem să se bucure ei înşişi de pacea pe care ne-au deprins să o iubim, iar liniştea lor şi a noastră să nu mai fie tulburată de neplăcute dispute teologice. Ţinem, în sfîrşit, ca şi de acum încolo să învăţăm din preceptele şi exemplul lor că blîndeţea şi omenia se numără şi ele printre virtuţile creştineşti.

Mă grăbesc să trec la o dezbatere mai puţin importantă şi mai puţin serioasă, îndeajuns de însemnată totuşi pentru a merita să reflectăm asupra ei, şi la care purced cu mai multă plăcere, fiind întrucîtva mai de competenţa mea : e vorba de proiectul înfiinţării unui teatru de comedie la Geneva. Nu voi expune aici presupunerile mele asupra motivelor ce v-au determinat să ne

---

punctul de vedere unanim aprobat. Îmi dau seama că declaraţia lor face cu totul de prisos începutul scrisorii mele şi, în oricare alt caz, l-ar face poate inoportun ; fiind gata-gata să-l suprim, am constatat însă că, vorbind despre articolul care îl prilejuise, cauza rămînea valabilă, tăcerea mea putînd fi luată oricînd drept un fel de consimţămînt. Las deci aceste reflecţii cu atît mai bucuros cu cît, deşi vin prea tîrziu într-o chestiune fericit rezolvată, nu conţin în general nimic care să nu fie spre onoarea Bisericii din Geneva şi spre folosul oamenilor din toate ţările (n. a.).

[1] Aşa îi numea abatele de Saint-Pierre pe ecleziaşti, fie pentru a spune ce sînt ei de fapt, fie pentru a arăta ce ar trebui să fie (n. a.).

propuneți un așezămînt atît de potrivnic principiilor noastre. Oricare ar fi rațiunile dumneavoastră, eu mă voi ocupa doar de ale noastre și tot ce-mi voi îngădui să spun în ceea ce vă privește e că sînteți cu siguranță cel dintîi filosof [1] care a îndemnat vreodată un popor liber, un oraș mic și un stat sărac să-și asume povara unui teatru public.

Cîte întrebări n-aș avea de pus în chestiunea pe care o credeți rezolvată! Spectacolele sînt bune sau rele în sine? Se pot împăca ele cu bunele moravuri? Austeritatea republicană le poate oare îngădui? Trebuie ele admise într-un oraș mic? Poate fi onorabilă profesiunea de actor? Pot fi actrițele la fel de cuminți ca alte femei? Sînt suficiente niște legi bune pentru a reprima abuzurile? Pot fi aceste legi riguros aplicate? etc. Totul e deocamdată problematic în privința consecințelor reale ale teatrului, deoarece la dezbaterile pe care el le prilejuiește nu iau parte decît fețe bisericești și oameni de lume, astfel încît fiecare și-l reprezintă prin prisma propriilor prejudecăți. Iată, domnule, cercetări deloc nedemne de condeiul dumneavoastră. Cît despre mine, fără a crede că îl pot înlocui, mă voi mulțumi să încerc a face aci clarificări a căror necesitate ne-ați impus-o, rugîndu-vă să considerați că spunîndu-mi, ca și dumnevoastră, părerea, îmi îndeplinesc o datorie față de patrie și că, în orice caz, chiar de-ar fi să mă înșel în convingerea mea, această eroare nu poate dăuna nimănui.

De la cea dintîi privire aruncată asupra acestor instituții, văd în primul rînd că un spectacol este o distracție; și dacă-i adevărat că omul are nevoie de distracții,

---

[1] Dintre cei doi istorici celebri, ambii filosofi, ambii prețuiți de domnul d'Alembert, cel modern ar fi, poate, de părerea sa; dar Tacitus, pe care îl iubește, asupra căruia meditează, căruia îi face cinstea de a-l traduce, severul Tacitus pe care îi place să-l citeze și pe care îl imită uneori atît de bine în neclaritatea stilului, ar fi împărtășit-o oare și el? (n. a.).

veți recunoaște că ele sînt îndreptățite numai în măsura în care sînt necesare și că orice distracție inutilă reprezintă un rău pentru o ființă cu o viață atît de scurtă și al cărei timp e atît de prețios. Condiția de om are plăceri proprii care decurg din chiar natura lui, ele se nasc din munca, relațiile și îndatoririle sale ; iar aceste plăceri, cu atît mai dulci, cu cît sufletul celui care le gustă e mai curat, fac pe oricine știe a se bucura de ele mai nepăsător la toate celelalte. Un tată, un fiu, un soț, un cetățean au de îndeplinit îndatoriri atît de importante, încît nu le rămîne nici un răgaz pe care să-l sustragă plictiselii. Buna întrebuințare a timpului îl face mai prețios și cu cît îl folosim mai bine, cu atît ne rămîne mai puțin de pierdut. De aceea constatăm mereu că deprinderea de a munci face insuportabilă inactivitatea și că o conștiință împăcată pierde gustul plăcerilor ușuratice ; nemulțumirea de sine, povara trîndăviei, uitarea înclinațiilor simple și firești creează în schimb necesitatea imperioasă a unei distracții ieșite din comun. Nu-mi place defel că simțim mereu nevoia de-a ne agăța inima de scenă, ca și cum n-ar fi la largul ei înlăuntrul nostru. Natura însăși a dictat răspunsul barbarului [1] în fața căruia erau lăudate splendorile circului și jocurilor din Roma. Romanii, întrebă acel bărbat de ispravă, n-au neveste, n-au copii ? Barbarul avea dreptate. Ni se pare că un spectacol e prilejul de a fi cu toții împreună, cînd, de fapt, acolo fiecare e singur. Acolo uiți de prieteni, de vecini, de rude, și te lași furat de fapte imaginare, plîngi nefericirile unor morți sau rîzi pe socoteala celor vii. Ar fi trebuit să-mi dau seama însă că acest fel de a vorbi nu mai e la modă în secolul nostru. Să încercăm un altul, mai ușor de înțeles.

A întreba dacă spectacolele sînt bune ori rele în ele însele înseamnă a formula o chestiune prea vagă, în-

[1] Chrysoft. in Matth. Homel. 38 (n. a.).

seamnă a examina un raport înainte de a fi precizat termenii. Spectacolele sînt făcute pentru popor și numai prin efectele produse asupra lui le putem determina calitățile absolute. Spectacolele pot fi de nenumărate feluri [1]; există de la popor la popor o uluitoare diversitate de moravuri, temperamente, caractere. Omul este unul, recunosc; dar omul pe care religiile, formele de guvernămînt, legile, obiceiurile, prejudecățile, climatele l-au transformat devine atît de diferit de el însuși, încît nu mai trebuie să cercetăm ce le este prielnic oamenilor în general, ci ce le este prielnic într-un anume timp și loc: astfel, piesele lui Menandru, destinate teatrului din Atena, erau nelalocul lor în cel din Roma, iar luptele gladiatorilor, care stimulau în vremea Republicii curajul și eroismul romanilor, atîtau în epoca Împăraților setea de sînge și cruzimea plebei romane: același obiect oferit aceluiași popor în perioade diferite l-a învățat întîi să-și jertfească propria viață și apoi să-și bată joc de a celorlalți.

[1] „Pot exista spectacole condamnabile în sine, ca de pildă cele inumane, indecente și deșănțate: așa erau unele dintre spectacolele păgînilor. Dar există și spectacole inofensive în ele însele, care devin dăunătoare numai prin abuz. Piesele de teatru, spre exemplu, nu conțin nimic dăunător dacă înfățișează caractere și acțiuni omenești din care s-ar putea desprinde lecții utile și plăcute pentru toate categoriile de oameni; dacă însă propovăduiesc o morală libertină, dacă persoanele care exercită această profesiune duc o viață desfrînată și înlesnesc corupția altora, dacă spectacolele încurajează trufia, lenea, luxul, dezmățul, e de la sine înțeles că totul se transformă în abuz și că, în cazul în care nu se găsesc mijloace de a se pune capăt abuzurilor sau de a nu se ajunge la ele, e mai bine să se renunțe la un asemenea gen de distracție." *Instructions chrétiennes. (Învățăturile creștine)*, vol. III, 1, III, cap. 16 (se găsește la Rey în Amsterdam).

Aceasta este problema și așa trebuie pusă. Rămîne să vedem dacă morala pe care o răspîndește teatrul este neapărat libertină, dacă abuzurile sînt inevitabile, dacă neajunsurile decurg din chiar natura lui sau se datoresc unor cauze ce pot fi înlăturate (n. a.).

Cît despre genul spectacolelor, acesta e determinat în mod necesar de plăcerea pe care ele o produc, nu de utilitatea pe care o au. Dacă nu lipseşte nici utilitatea, prea bine, dar scopul principal e să placă, iar cînd poporul se distrează, scopul e atins din plin. Iată de ce acestor instituţii nu li se vor putea da niciodată toate avantajele de care ar fi susceptibile, iar a-ţi forma o concepţie asupra desăvîrşirii lor, cu neputinţă de atins în practică altfel decît dezgustîndu-i de ele pe cei pe care îţi închipui că îi instruieşti, e curată amăgire. Aşadar, gusturile felurite ale naţiunilor dau naştere diversităţii spectacolelor. Un popor viteaz, aspru şi crud vrea serbări crunte şi primejdioase, ce pun în valoare curajul şi stăpînirea de sine. Un popor sălbatic şi aprins vrea sînge, lupte, pasiuni mistuitoare. Un popor voluptuos vrea muzică şi dans. Un popor uşuratic vrea dragoste şi curtoazie. Un popor vesel vrea glume şi comicării. *Trahit sua quemque voluptas* [1]. Spre a fi pe placul popoarelor, spectacolele trebuie să le satisfacă predispoziţiile, în loc să le modereze, cum ar fi de dorit.

Scena este în general un tablou al pasiunilor omeneşti care îşi are modelul în toate inimile : dacă însă pictorul n-ar avea grijă să înfrumuseţeze pasiunile, spectatorii ar fi curînd dezamăgiţi şi ar refuza să se vadă într-o lumină ce i-ar scîrbi de ei înşişi. El nu le înfăţişează în culori respingătoare decît pe acelea care nu sînt generale şi care, deci, trezesc în chip natural ura. Cum şi în această privinţă autorul se supune opiniei publicului, pasiunile înjositoare sînt folosite numai în scopul de a pune în valoare altele, dacă nu mai legitime, cel puţin mai plăcute spectatorilor. Doar raţiunea nu e bună la nimic pe scenă. Acolo, un om lipsit de pasiuni sau care şi le-ar stăpîni fără greş n-ar interesa pe nimeni. S-a şi spus de altfel că un stoic în tragedie ar fi un personaj insuportabil, iar în comedie ar stîrni, cel mult, rîsul.

[1] *Fiecare e mînat de plăcere.* Vergiliu, *Egloge*, II, v. 65.

Prin urmare, să nu atribuim teatrului puterea de a schimba opinii ori moravuri pe care nu poate decît să le imite şi să le înfrumuseţeze. Un autor care ar vrea să contrazică gustul general ar ajunge în scurt timp să creeze doar pentru sine. Cînd a reformat teatrul comic, Molière a criticat mode, aspecte ridicole, dar nu a şocat prin aceasta gustul publicului [1], l-a respectat sau l-a dezvoltat, cum a făcut şi Corneille, în felul său. Pe atunci teatrul vechi începea să contrarieze acest gust deoarece, într-un secol ce devenise mai rafinat, el îşi păstrase grosolănia străveche. Aşadar, cum gustul general nu mai e acelaşi ca pe vremea celor doi autori, capodoperele lor n-ar avea desigur nici un succes dac-ar apărea astăzi. Zadarnic continuă să le admire cunoscătorii ; admiraţia publicului porneşte mai degrabă din ruşinea lui de-a se dezice, decît din înţelegerea adevăratei lor frumuseţi. Se spune că niciodată o piesă bună nu cade ; sînt de acord, aşa este, pentru că o piesă bună nu contrazice niciodată moravurile [2] timpului ei. Se îndoieşte cineva de faptul că pe scenele noastre cea mai bună piesă a lui Sofocle ar fi un eşec ? N-am fi în stare să ne punem în locul unor oameni cu care nu ne asemuim în nimic.

Orice autor care vrea să înfiinţeze moravuri străine are totuşi mare grijă să-şi adapteze piesa moravurilor de la noi. Fără această prevedere nu există succes, şi chiar

---

[1] Deşi n-a anticipat decît puţin, pînă şi un Molière s-a menţinut cu greu ; cea mai desăvîrşită operă a lui a căzut încă din faşă pentru că a dat-o prea devreme, cînd publicul nu era copt pentru *Mizantropul* [...] (n. a.).

[2] Spun gustul sau moravurile, fără a face o distincţie între ele : deşi nu sînt totuna, au o origice comună şi sînt supuse aceloraşi prefaceri. Asta nu înseamnă că bunul gust şi bunele moravuri merg totdeauna mînă în mînă, afirmaţie care se cere clarificată şi analizată ; dar că o anume stare a gustului corespunde negreşit unei anume stări a moravurilor e dincolo de orice îndoială (n. a.).

reuşita celor ce şi-au luat-o se datorează adesea cu totul altor cauze decît presupune un observator superficial. Credeţi cumva că spectatorii au primit atît de călduros *Arlechinul sălbatic*[1] pentru că i-a cucerit bunul simţ şi simplitatea personajului, credeţi că măcar unul dintre ei a dorit cu adevărat să-i semene ? Dimpotrivă, s-a întîmplat aşa pentru că piesa răspundea preferinţei spectatorilor, însetaţi de idei noi şi singulare. Or, pentru ei, cele firești sînt mai noi decît oricare altele. Tocmai aversiunea pentru lucrurile obişnuite îi readuce uneori la lucrurile simple.

Din aceste prime observaţii rezultă că efectul general al spectacolelor constă în întărirea caracterului naţional, în dezvoltarea înclinaţiilor naturale şi în insuflarea unei noi energii tuturor pasiunilor. În acest sens, cum efectul amintit pare a înrădăcina, şi nu a dezrădăcina moravurile existente, teatrul ar fi bun pentru cei buni, şi rău pentru cei răi. În primul caz, ar rămîne de văzut dacă pasiunile prea mult aţîţate nu degenerează în vicii. Ştiu că poetica teatrului pretinde tocmai contrariul : eliberarea de pasiuni prin stîrnirea lor ; mi-e greu să înţeleg bine această regulă. Să însemne oare că nu poţi deveni cumpătat şi înţelept decît începînd prin a fi necumpătat şi smintit ?

„Ei bine, nu ! Lucrurile stau cu totul altfel, spun partizanii teatrului. Tragedia urmăreşte ca pasiunile înfăţişate să ne emoţioneze fără a dori totdeauna să deştepte în noi sentimente identice cu ale personajului chinuit de o patimă. Dimpotrivă, adesea are scopul de-a ne provoca sentimente opuse celor cu care îşi investeşte personajele.“ Se mai spune că de cîte ori autorii abuzează de puterea de a înduioşa inimile, abătîndu-le de la dru-

[1] *Arlequin sauvage* (1721), piesă a comediografului francez Delisle de la Drevetière.

mul cel drept, vina o poartă ignoranța și depravarea artiștilor, nicidecum arta. În sfîrșit, se mai spune și că zugrăvirea fidelă a pasiunilor, și a chipurilor ce le însoțesc, e de-ajuns spre a ne face să le ocolim cu toată prevederea de care sîntem în stare.

Pentru a-ți da seama de reaua credință a tuturor acestor răspunsuri, n-ai decît să-ți cercetezi starea sufletească la sfîrșitul unei tragedii. Să fie oare emoția, tulburarea, compasiunea, pe care le resimțim și care stăruie și după spectacol, semnele unei dispoziții apte să învingă sau să înfrîneze pasiunile proprii ? Impresiile vii și răscolitoare cu care ne deprindem și care se repetă atît de des să fie într-adevăr capabile de a ne echilibra sentimentele la rigoare ? De ce imaginea durerilor izvorîte din pasiuni ar șterge-o pe cea a exploziilor de plăcere ori bucurie pe care le vedem izvorînd din aceeași sursă și pe care autorii mai au și grijă să le înfrumusețeze pentru a-și spori succesul pieselor ? Nu știm oare că toate pasiunile sînt surori, că una singură poate stîrni o mie și că a le combate una prin alta e un mijloc de a mări sensibilitatea inimii față de toate ? Singurul instrument ce ne eliberează de ele este rațiunea, or, am mai spus-o, rațiunea nu produce nici un efect în teatru. E drept, nu împărtășim sentimentele tuturor personajelor deoarece sentimentele lor fiind opuse, autorul e obligat să ne cîștige de partea cîtorva, altminteri nu ne-ar păsa de nici unul ; departe însă de a alege în acest scop sentimentele spre care ar vrea să ne atragă, el se vede silit a le alege pe cele de care sîntem noi atrași. Ceea ce am spus despre genul spectacolelor este valabil și pentru interesul prin care se impun. La Londra, o dramă interesează dacă stîrnește ură împotriva francezilor ; la Tunis, marea atracție ar fi pirateria ; la Messina — o răzbunare cumplită ; la Goa — cinstea de a arde evrei. Dacă un

autor [1] va contrazice aceste principii, oricît de bună ar fi piesa pe care ar scrie-o, nimeni nu se va duce s-o vadă ; într-un asemenea caz, autorul va trebui acuzat de ignoranță, deoarece a încălcat prima lege a artei sale, temelie a tuturor celorlalte, legea succesului. Prin urmare, teatrul ne purifică de pasiuni pe care nu le avem și ni le ațîță pe cele pe care le avem. Excelent remediu, nu-i așa ?

Există deci un concurs de cauze generale și particulare datorită căruia nu putem aduce spectacolele la desăvîrșirea de care le credem capabile, iar ele nu pot produce efectele folositoare pe care le așteptăm. Chiar presupunînd că spectacolele ar fi desăvîrșite și că poporul ar avea cele mai alese predispoziții, efectele teatrului tot nule ar fi din pricina lipsei mijloacelor de a le face eficiente. Nu cunosc decît trei feluri de instrumente prin care se poate acționa asupra moravurilor unui popor : forța legilor, puterea opiniei și atracția plăcerii. Or, legile n-au acces în teatru, unde cea mai neînsemnată constrîngere ar fi o pedeapsă [2] nu un amuzament. Nici opinia nu depinde de el, întrucît legea publicului n-o dă teatrul ci, dimpotrivă, legea teatrului o dă publicul ; cît

[1] Spre a ne convinge, să aducem pe scena franceză un om drept și virtuos, dar simplu și grosolan, fără pasiuni, fără maniere alese și care nu confecționează fraze frumoase. Să aducem și un înțelept lipsit de prejudecăți care, după ce a fost insultat de un spadasin, refuză lupta cu ofensatorul ce l-ar ucide, și să folosim toate resursele artei teatrale pentru ca aceste personaje să devină pentru poporul francez la fel de interesante precum e Cidul. Dacă vom reuși, înseamnă că eu n-am avut dreptate (n. a.).

[2] Legile pot determina subiectele, forma pieselor, modul de interpretare, dar nu pot sili publicul să le guste. Împăratul Nero, care cînta pe scenă, îi trimitea la moarte pe cei care adormeau, dar nici așa nu putea ține pe toată lumea trează, și n-a lipsit mult ca pe Vespasian plăcerea unui pui de somn să-l coste viața. O, nobili actori ai Operei din Paris, dacă v-ați fi bucurat de puterea imperială, nu m-aș tîngui azi că am trăit prea mult ! (n. a.).

despre plăcerea pe care ne-o procură, singura ei urmare e de-a ne face să-l frecventăm mai des.

Să vedem însă dacă nu cumva mai are și altele. Teatrul, mi se spune, dirijat cum poate și trebuie să fie, ne atrage către virtute și ne îndepărtează de viciu. Cum adică ? Înainte de a fi existat piese, nu erau iubiți cei buni, nu erau urîți cei răi și oare sînt aceste sentimente mai slabe în locurile unde spectacolele lipsesc ? Teatrul face ca virtutea să fie atrăgătoare... Iată-l săvîrșind o mare minune cînd înfăptuiește ceea ce natura și rațiunea înfăptuiseră de mult ! Pe scenă, cei răi stîrnesc ură... Dar oare în societate stîrnesc dragoste, cînd sînt cunoscuți ca atare ? Să fie meritul autorului că îi urîm sau mai degrabă al nelegiuirilor pe care îi pune să le comită ? Oare simpla povestire a acestor nelegiuiri ne-ar îngrozi mai puțin decît bogăția de culori în care ni le zugrăvește ? Dacă arta autorului constă în a ne înfățișa răufăcători spre a ni-i face odioși, nu înțeleg ce-i atît de minunat într-o asemenea artă, cînd și fără ea pildele ne prisosesc ? Să îndrăznesc a exprima bănuiala ce mă-ncearcă ? Cred că orice om căruia i s-ar povesti dinainte crimele Fedrei sau Medeii, ar fi mai îngrozit de ele la începutul decît la sfîrșitul piesei ; iar dacă bănuiala e întemeiată, ce se cuvine să credem despre mult lăudata influență a teatrului ?

Aș vrea să mi se arate clar și fără vorbe goale prin ce mijloace ar putea el trezi în noi sentimente încă neîncercate și cum ne-ar putea determina să judecăm asupra unor ființe morale în alt fel decît am judeca prin noi înșine ? Odată aprofundate, cît de puerile și de lipsite de sens se dovedesc asemenea pretenții înfumurate ! O, dacă frumusețea virtuții ar fi opera artei, aceasta din urmă ar fi desfigurat-o de mult ! Cît despre mine, cu riscul de a fi încă o dată considerat rău pentru că îndrăznesc să susțin că omul se naște bun, sînt încredințat că așa este și

nădăjduiesc că am dovedit-o. Izvorul dragostei de bine şi al repulsiei faţă de rău se află în noi, nu în piese. Nici unei arte nu-i stă în putinţă să producă această dragoste, ci doar s-o folosească. Dragostea de frumos [1] e un simţămînt la fel de natural în inima omului ca şi dragostea de sine. El nu ia naştere prin aranjarea unor scene. Nu autorul i-l insuflă, el îl găseşte acolo, şi din acest sentiment pur pe care ştie să-l măgulească se nasc lacrimile binefăcătoare pe care ni le stoarce.

Imaginaţi-vă piesa cea mai desăvîrşită. Care om din cîţi ar vedea-o pentru întiia oară n-ar veni dinainte convins de tot ce se va demonstra acolo şi n-ar fi dinainte de partea celor pe care piesa îl îndeamnă a-i iubi ? Dar nu despre asta e vorba, ci despre faptul că trebuie să ne conducem după principii personale şi să nu-i imităm decît pe aceia pe care îi stimăm. Inima omului e nepărtinitoare faţă de tot ce n-o atinge direct. În certurile la care sîntem doar spectatori, trecem pe loc de partea dreptăţii şi nu există act reprobabil care să nu ne inspire o vie indignare atîta vreme cît nu avem de tras nici un folos de pe urma lui : de îndată însă ce intră în joc interesul, sentimentele se corup ; numai atunci alegem răul ce ne este profitabil, în locul binelui de care ne simţim atraşi în mod natural. Nu este oare un efect necesar al ordinii lucrurilor faptul că ticălosul trage un dublu folos, şi de pe urma necinstei sale, şi de pe urma cinstei aproapelui ? Ce convenţie mai avantajoasă ar putea încheia

[1] Aici e vorba de frumosul moral. Orice ar spune filosofii, această dragoste e înnăscută în om şi slujeşte drept principiu conştiinţei.

Pot cita ca exemplu mica piesă *Nanine* *, care a provocat murmure în public şi nu s-a menţinut decît prin marea faimă a autorului, şi asta numai pentru că onoarea, virtutea, sentimentele firesti şi curate primează aici asupra stupidei prejudecăţi de castă (n. a.).

* Comedie de Voltaire.

decît să oblige lumea întreagă să fie dreaptă, cu excepţia lui, astfel încît fiecare să-i dea cinstea ce i se cuvine, iar el să nu dea nimănui nimic din ceea ce datorează ? Iubeşte virtutea, fără îndoială, dar o iubeşte la alţii, sperînd să profite de pe urma ei ; n-o doreşte defel pentru sine, fiindcă l-ar costa. Aşadar, ce anume caută el la teatru ? Tocmai ce ar vrea să găsească pretutindeni : lecţii de virtute pentru publicul din rîndul căruia se scoate şi oameni care să sacrifice totul pentru datorie, în timp ce lui nu i se cere absolut nimic.

Aud spunîndu-se că tragedia trezeşte mila prin spaimă : fie !, dar despre ce fel de milă e vorba ? O emoţie deşartă şi trecătoare, care nu durează mai mult decît iluzia ce a ivit-o ; rămăşiţa unui simţămînt natural, repede înăbuşit de patimi ; o milă sterilă, hrănită cu cîteva lacrimi, ce n-a inspirat niciodată nici cel mai mic act de omenie. Aşa plîngea sîngerosul Sulla [1] cînd i se povesteau fărădelegi făptuite de alţii. Aşa se ascundea în timpul spectacolului tiranul din Fera [2], de teamă să nu fie văzut tînguindu-se cu Andromaca şi Priam, el care asculta neclintit strigătele atîtor năpăstuiţi ucişi zilnic la porunca sa...

Dacă într-adevăr, cum observă Diogene Laertius [3], inima se lasă mai lesne înduioşată de suferinţele simulate decît de cele reale, dacă imitaţiile de pe scenă ne storc uneori mai multe lacrimi decît prezenţa obiectelor imitate, nu înseamnă că emoţiile acestea sînt mai slabe şi de aceea nu se transformă în durere, cum crede abatele

---

[1] Lucius Cornelius Sulla, dictator roman (82-79 î.e.n.), cunoscut prin cruzimea sa.

[2] Alexandru, tiran al Ferei (sec. IV î.e.n.).

[3] Istoric grec (sec. III î.e.n.), a scris *Despre vieţile şi doctrinele filosofilor.*

du Bos [1], ci mai degrabă că sînt pure, neamestecate cu îngrijorarea faţă de noi înşine. Dăruind lacrimi unor ficţiuni, aducem prinos omeniei fără a da nimic din noi înşine, pe cînd nefericiţii în persoană ne-ar cere îngrijire, alinare, mîngîiere, strădanii ce ne-ar lega de suferinţa lor sau, măcar, ne-ar scoate din nepăsare, şi tocmai de aceea sîntem bucuroşi să scăpăm de ele. Parc-am dori să ni se-mpietrească inima ca nu care cumva să se poată înduioşa în dauna noastră.

La urma urmei, cînd un om ajunge să admire fapte bune din basme şi să plîngă la vederea unor suferinţe imaginare, ce să-i mai pretindem ? Nu-i el oare mulţumit de sine ? Nu se simte mîndru de bunătatea sufletului său ? Nu s-a achitat de tot ce datorează virtuţii prin omagiul pe care i l-a adus ? Ce-am dori să facă în plus ? S-o practice el însuşi ? Doar n-are de jucat nici un rol ; nu-i actor.

Cu cît reflectez mai mult, cu atît înclin să cred că toate cîte se reprezintă pe scenă nu ne devin mai apropiate, ci se îndepărtează de noi. Cînd văd *Contele Essex* [2], am impresia că domnia Elisabetei fuge cu zece secole înapoi, iar dacă s-ar juca o întîmplare petrecută ieri la Paris mi s-ar părea de pe vremea lui Molière. Teatrul are regulile şi preceptele sale, morala sa aparte, cum are şi un limbaj şi veşminte proprii. Socotim că nimic din toate astea nu ni se potriveşte, şi nu ne-am considera mai puţin ridicoli dacă ne-am însuşi virtuţile eroilor lui decît dacă am vorbi în versuri ori am purta costume romane. Iată, aşadar, ce soartă au sentimentele măreţe şi

[1] El spune că poetul ne îndurerează doar atît cît vrem noi ; că ne face să-i iubim eroii doar atît cît ne convine. Afirmaţia contrazice experienţa. Mulţi refuză să vadă tragedii tocmai pentru că emoţia i-ar copleşi ; alţii, deşi se ştiesc să plîngă în timpul spectacolului, nu-şi pot stăpîni lacrimile. Asemenea reacţii nu sînt atît de rare, încît să constituie doar excepţii de la maxima autorului citat (n. a.).

[2] Tragedie de Thomas Corneille (1625-1709).

maximele strălucite, lăudate cu atîta emfază : să fie surghiunite pentru totdeauna pe scenă şi să ne înfăţişeze virtutea ca pe un joc de teatru, bun să distreze publicul, dar pe care ar fi curată nebunie să vrei să-l introduci în societate. Urmarea cea mai folositoare a celor mai bune tragedii constă în a reduce la cîteva emoţii trecătoare, sterile şi inutile, toate obligaţiile omului, în a ne face să fim mîndri de curajul nostru cînd îl lăudăm pe al altora, de omenia noastră cînd plîngem suferinţe pe care le-am fi putut alina, de mizericordia noastră cînd spunem celui sărman : Dumnezeu să te-ajute.

Am putea, e drept, simplifica aparatul scenic şi apropia, în comedie, tonul teatrului de cel al societăţii : dar aşa nu îndreptăm moravurile, le zugrăvim, şi un chip slut nu pare slut celui care-l are. Iar dacă vrem să le îndreptăm caricaturizîndu-le, părăsim verosimilitatea şi naturaleţea, şi tabloul încetează a mai produce vreun efect. Caricatura nu-i face pe cei în cauză vrednici de ură, îi face doar ridicoli şi de aici provine un foarte mare neajuns, şi anume : fiindu-ne teamă de ridicol, viciile nu ne mai înspăimîntă şi nu ne mai putem feri de primul decît întreţinîndu-le pe celelalte. De ce, veţi spune dumneavoastră, să considerăm această opoziţie drept necesară ? De ce, domnule ? Pentru că oamenii buni nu se distrează pe socoteala celor răi, ci îi strivesc prin dispreţul lor şi pentru că nu există nimic mai puţin plăcut şi mai puţin comic decît virtutea indignată. Dimpotrivă, ridicolul este arma preferată a viciului. Folosind-o, el nimiceşte în străfundul inimilor respectul datorat virtuţii şi pînă la urmă izbuteşte să stingă dragostea noastră pentru ea.

Prin urmare totul ne sileşte să renunţăm la iluzoria idee de perfecţiune ce ne este propovăduită cu privire la forma spectacolelor îndrumate întru folosul public. E o

eroare, spunea severul Muralt [1], să credem că pe scenă sînt înfățișate fidel adevăratele raporturi dintre lucruri, deoarece, în general, poetul nu poate decît să le falsifice spre a le adapta la gustul publicului. În comedie, le micșorează și le pune mai prejos de om, în tragedie le exagerează pentru a le face eroice, și le pune mai presus de omenesc. Deci niciodată nu sînt pe măsura omului ; la teatru vedem totdeauna alte ființe decît semenii noștri. Voi adăuga că deosebirea de mai sus este atît de adevărată și de recunoscută, încît Aristotel face din ea o regulă în *Poetica* sa. *Comoedia enim deteriores, Tragoedia meliores quam nunc sunt, imitari conantur* [2]. E oare bine concepută o imitație care își ia drept obiect ceea ce nu există și lasă deoparte, între însojire și înălțare, ca pe un lucru inutil, tocmai ceea ce există ? Dar ce importanță mai are adevărul imitației, dacă există iluzia lui ? Totul e să trezești interesul publicului. Aceste produse ale spiritului, ca multe altele asemănătoare, nu urmăresc decît aplauzele. Cînd autorul le primește și actorii își iau din ele ce li se cuvine, piesa și-a atins scopul și nu i se mai cere altă utilitate. Or, dacă binele e nul, rămîne răul, și cum acesta e neîndoielnic, problema mi se pare rezolvată ; dar să trecem la cîteva exemple care ne vor arăta soluția.

Cred că pot afirma ca pe un adevăr ușor de probat, decurgînd din precedentele, că teatrul francez, cu toate defectele ce i-au rămas, a ajuns aproape de desăvîrșirea pe care e capabil s-o atingă atît în ce privește agrementul, cît și în ce privește utilitatea și că, în cazul său, aceste două calități se află într-o relație imposibil de modificat fără a răpi uneia mai mult decît am da celeilalte, ceea ce ar îndepărta acest teatru de perfecțiune. Nu spun

[1] Louis de Muralt (1665-1749), autorul *Scrisorilor despre englezi și francezi*, în care își expune concepțiile despre teatru.

[2] Comedia vrea să înfățișeze oamenii mai răi decît sînt, tragedia vrea să-i arate mai buni decît sînt (lat.).

că un om de geniu n-ar putea inventa un gen de piese superioare celor existente, dar noul gen, avînd nevoie pentru a se impune de talentele autorului, va pieri neapărat odată cu el, iar continuatorii, neposedînd aceleași resurse, ar fi nevoiți să revină la mijloacele obișnuite pentru a interesa și atrage. Care sînt aceste mijloace la noi? Întîmplări vestite, nume ilustre, crime atroce și mari virtuți — în tragedie; hazul și gluma — în comedie; și, bineînțeles, în amîndouă dragostea[1]. Întreb ce folos pot trage moravurile de pe urma tuturor acestora?

Mi se va spune că în astfel de piese crima e totdeauna pedepsită, iar virtutea — răsplătită. Răspund că, fie și așa, cum cele mai multe acțiuni tragice sînt pure născociri, întîmplări pe care știm că le-a inventat poetul, ele nu produc o impresie puternică asupra spectatorilor: arătîndu-le că vrem să-i instruim, nu-i mai instruim deloc. Mai răspund că pedepsele și recompensele se dau totdeauna prin mijloace atît de puțin obișnuite, încît nu putem aștepta nimic asemănător de la mersul firesc al lucrurilor omenești. În sfîrșit, răspund negînd faptul. El nu este și nici nu poate fi adevărat: cum nu spre acest scop își dirijează autorii piesele, ei nu-l ating decît rareori, el fiind adesea o piedică în calea succesului. Viciu sau virtute, oare nu-i totuna cînd nu ții decît, să impresionezi printr-un aer de măreție? Chiar scena franceză, fără îndoială cea mai desăvîrșită sau, în orice caz, cea mai corectă din cîte au existat, consacră mari scelerați alături de eroi iluștri: Catilina[2], Mahomet[3], Atreu[4] și mulți alții o dovedesc.

---

[1] Grecii nu aveau nevoie să facă din iubire principala atracție a tragediei, și nici nu făceau. A noastră, care nu are aceleași resurse, nu se poate lipsi de această atracție. Vom vedea în cele ce urmează cauza deosebirii (n. a.).

[2] Eroul tragediei cu același nume, de Crébillon-tatăl.

[3] Eroul tragediei cu același nume, de Voltaire.

[4] Eroul tragediei *Atreu și Thyeste*, de Crébillon-tatăl.

Înțeleg că nu trebuie să avem totdeauna în vedere deznodămîntul cînd judecăm efectul moral al unei tragedii și că, în această privință, scopul este atins dacă interesul e cîștigat de nefericitul virtuos și nu de fericitul vinovat : ceea ce nu înseamnă că în asemenea cazuri pretinsa regulă n-a fost încălcată. Cum oricine ar prefera să fie Britannicus [1] și nu Nero [2], admit că, din acest punct de vedere, piesa care îi înfățișează trebuie considerată bună, deși cel care piere este Britannicus. Dar, în virtutea aceluiași principiu, cum se cade să judecăm o tragedie [3] în care criminalii, cu toate că-și primesc pedeapsa, ne sînt înfățișați într-o lumină atît de favorabilă încît tot interesul se concentrează asupra lor ? Unde Cato, cel mai distins dintre muritori, are rolul unui pedant ? Unde Cicero, salvatorul Republicii, Cicero care, dintre toți cîți au purtat numele de părinți ai patriei, a fost primul care a avut cinstea să-l primească și singurul care l-a meritat, ne este prezentat ca un retor de nimic, ca un laș, în timp ce ticălosul Catilina, împovărat de crime fără seamăn, gata să-și ucidă toți magistrații și să-și prefacă patria-n cenușă, apare ca un mare om și acaparează prin talentele, neclintirea și curajul lui întreaga stimă a spectatorilor ? A avut, dacă vreți, un suflet dîrz : dar rămîne el oare mai puțin un scelerat odios ? Și trebuie oare să se dea nelegiuirilor unui bandit coloritul isprăvilor unui erou ? Ce izbutește morala unei astfel de piese, dacă nu să-i încurajeze pe cei de teapa lui Catilina și să dea răufăcătorilor abili răsplata stimei publice cuvenită oamenilor cinstiți ? Dar acesta e gustul pe care trebuie să-l satisfacă teatrul, acestea sînt moravurile unui secol instruit. Cunoașterea, inteligența, curajul, doar ele ne cîștigă admirația, iar tu, blîndă și modestă virtute, rămîi mereu neonorată ! Orbi ce sîntem în mijlocul atîtor lumini ! Victime ale aplauzelor noastre nechibzuite,

[1], [2] Personaje din tragedia *Britannicus*, de Racine.
[3] Rousseau se referă la tragedia *Catilina*, de Crébillon.

oare niciodată nu vom înțelege cît dispreț și cîtă ură merită cel ce abuzează, spre nenorocirea speței umane, de geniul și taelntele pe care i le-a dăruit natura ?

Atreu și Mahomet n-au nici măcar șubreda justificare a deznodămîntului. În fiecare dintre aceste două piese, monstrul cu rol de erou își desăvîrșește liniștit nelegiuirile, culege roadele, iar unul dintre ei [1] o și spune limpede în ultimul vers al tragediei :

Culeg în fine rodul nelegiuirii mele.

Vreau să cred că spectatorii, plecînd cu această memorabilă maximă, nu vor trage concluzia că nelegiuirea te răsplătește printr-un sentiment de satisfacție și desfătare, dar întreb totuși prin ce le va fi folosit o piesă în care se proferează maxima citată ?

Cît despre Mahomet, neajunsul de a îndrepta simpatia publicului spre vinovat ar fi fost încă și mai grav — eroul avînd cu totul alt colorit — dacă autorul n-ar fi atras către alt personaj un interes întemeiat pe venerație și prețuire, interes care șterge sau cel puțin cumpănește groaza și uimirea inspirate de Mahomet. În special scena acestor două personaje este condusă cu atîta artă, încît Mahomet, fără să se dezmintă, fără să piardă nimic din superioritatea lui caracteristică, e totuși eclipsat de bunul simț firesc și de virtutea bravă a lui Zopir [2]. Numai un autor care și-a simțit forța putea îndrăzni să pună față în față doi asemenea interlocutori. N-am auzit să

[1] Atreu.

[2] Îmi amintesc că observasem la Omar mai multă înflăcărare și elevație în confruntarea cu Zopir decît la Mahomet însuși, ceea ce mi se părea un defect. Gîndindu-mă mai bine, mi-am schimbat părerea. Mînat de fanatism, Omar nu poate vorbi despre învățătorul său decît cu elanul pasiunii și admirației prin care îl ridică mai presus de omenesc. Mahomet nu este însă un fanatic, e un viclean care, știind prea bine că n-are rost să facă pe profetul față de Zopir, încearcă să-l cîștige, arătîndu-i o încredere prefăcută și ațițîndu-i ambiția. Datorită tonului său calculat, e

se fi adus vreodată acestei scene în mod special toate laudele pe care cred că le merită ; nu cunosc însă în teatrul francez nici o alta în care să se fi întipărit mai vădit mîna unui mare maestru şi în care caracterul sacru al virtuţii să primeze atît de net asupra elevaţiei geniului !

Un alt considerent care contribuie la justificarea piesei e acela că ea nu urmăreşte să dezvăluie nelegiuiri pur şi simplu, ci nelegiuirile fanatismului în particular, spre a învăţa poporul să-l cunoască şi să se ferească de el. Din păcate, asemenea precauţii sînt cu desăvîrşire inutile şi nu totdeauna neprimejdioase. Fanatismul nu e o eroare, ci o furie oarbă şi absurdă, pe care raţiunea n-o poate niciodată stăvili. Singurul mijloc de a-l împiedica să se nască e înfruntarea celor ce-l dezlănţuie. Puteţi demonstra mult şi bine unor nebuni că şefii lor îi amăgesc, ei vor rămîne la fel de dornici să-i urmeze. Iar dacă fanatismul apucă să existe, nu văd decît un singur mod de a-i opri propaganda : să-l combaţi cu propriile lui arme. Nu trebuie nici să raţionezi, nici să convingi. Trebuie să laşi filosofia deoparte, să închizi cărţile, să iei spada şi să-i pedepseşti pe înşelători. În plus, referitor la Mahomet, mă tem că forţa lui sufletească estompează în ochii spectatorilor atrocitatea crimelor sale şi că o astfel de piesă, jucată în faţa unor oameni puşi în situaţia de a alege, va crea mai mulţi Mahometi decît Zopiri. Oricum, un lucru rămîne sigur : asemenea exemple nu sînt deloc încurajatoare pentru virtute.

---

firesc să fie mai puţin strălucitor decît Omar, prin chiar faptul că este mai mare şi cunoaşte mai bine oamenii. El însuşi spune sau lasă să se înţeleagă acest lucru în decursul scenei. Era deci greşeala mea că nu-l înţelesesem. Aşa ni se întîmplă nouă, autorilor mărunţi : vrînd să criticăm scrierile maeştrilor, nepriceperea ne face să găsim mii de greşeli ce sînt tot atîtea calităţi pentru oamenii cu discernămînt (n. a.).

Sumbrului Atreu îi lipseşte orice justificare de acest fel, oroarea pe care o inspiră e fără obiect, de la el nu învăţăm decît să ne îngrozim de crima sa; şi cu toate că doar furia îl face să fie măreţ, nu există în piesă nici un alt personaj în stare, prin însuşirile sale, să împartă cu el atenţia publicului: cît despre dulceagul Plisthenes, nu ştiu cum de a putut fi admis într-o asemenea tragedie. Seneca nu a introdus dragostea în tragedia sa, şi de vreme ce autorul modern n-a făcut decît să-l imite în totul, ar fi trebuit să procedeze la fel şi în această privinţă. Cu siguranţă că numai cine are o inimă din cale-afară de mlădioasă poate suporta convorbirile galante alături de scenele cu Atreu.

Înainte de a încheia consideraţiile asupra piesei, ţin să-i relev un merit ce va părea poate multora un defect. Rolul lui Thyeste e, cred, din toate cîte s-au jucat la noi, cel mai apropiat de spiritul antic. El nu este un erou neînfricat, nici un model de virtute, dar nu se poate spune nici că e un scelerat[1]; e un om slab şi totuşi interesant prin însuşi faptul că e om şi că e nefericit. Iată de ce sentimentul pe care îl trezeşte îmi pare foarte cald şi emoţionant: căci omul acesta aduce mult cu fiecare dintre noi, pe cînd eroismul mai degrabă ne copleşeşte decît ne impresionează şi, la urma urmei, nu ne slujeşte la nimic. Ar fi de dorit ca minunaţii noştri autori să binevoiască a coborî un pic de la înălţimea lor obişnuită şi a ne trezi din cînd în cînd compasiunea pentru oamenii necăjiţi; alminteri, nemaifiindu-ne milă decît de eroi nefericiţi, s-ar putea ca pînă la urmă să nu ne mai pese de nimeni. Cei vechi aveau eroi, dar pe scenă aduceau oameni. Noi, dimpotrivă, nu aducem decît eroi

[1] Faptul acesta e dovedit prin interesul pe care îl trezeşte. Cît despre vina pentru care e pedepsit, e străveche, răsispăşită şi, la urma urmei, nu prea gravă pentru un păcătos de pe scenă, care nu e considerat ca atare decît dacă ne face să ne cutremurăm de groază (n. a.).

şi nu prea avem oameni. Cei vechi vorbeau despre omenie în cuvinte mai puţin scrobite, dar ştiau să o practice. Şi pentru ei, şi pentru noi ar fi potrivită o pildă povestită de Plutarh şi pe care nu mă pot împiedica s-o transcriu. Un bătrîn atenian căuta un loc la teatru şi nu găsea. Cîţiva tineri, văzîndu-l în încurcătură, îi făcură semn de departe. Moşneagul se apropie, dar ei se înghesuiră unii într-alţii şi-l luară în rîs. Bătrînul făcu înconjurul teatrului, tare stînjenit şi huiduit întruna de strălucitul tineret. Ambasadorii Spartei văzură întîmplarea şi, ridicîndu-se numaidecît, îl aşezară respectuoşi pe bătrîn printre ei. Gestul fu observat de toţi spectatorii şi unanim aplaudat. *O, cîte rele !*, suspină moşneagul cu glas îndurerat, *atenienii ştiu ce-i cuviinţa, dar lacedemonienii o practică*. Iată filosofia modernă şi moravurile străvechi.

Mă întorc la subiectul meu. Ce învăţăm din *Fedra* şi din *Oedip* afară de faptul că omul nu este liber şi că zeii îl pedepsesc pentru crime la care ei înşişi îl instigă ? Ce învăţăm din *Medeea*, dacă nu cît de crudă şi denaturată poate deveni o mamă cuprinsă de patima geloziei ? Urmăriţi mai toate piesele franceze : în aproape fiecare veţi întîlni monştri înfiorători şi acţiuni cumplite, necesare, dacă vreţi, spre a spori interesul pieselor şi a da de lucru virtuţilor, dar cu siguranţă primejdioase, deoarece obişnuiesc ochii poporului cu grozăvii pe care n-ar trebui nici măcar să le cunoască şi cu nelegiuiri pe care n-ar trebui să le creadă cu putinţă. Nu e nicidecum adevărat că pe scenă omorul şi paricidul sînt înfăţişate totdeauna drept odioase. În virtutea nu ştiu căror supoziţii comode, ne sînt prezentate ca fiind îngăduite ori scuzabile. E greu să n-o iertăm pe incestuoasa Fedra care face să curgă sînge nevinovat. Sifax [1], care îşi otrăveşte

[1] Rousseau îl confundă pe Sifax cu Massinissa, cel de-al doilea soţ al Sofonisbei.

soția, cel mai mic dintre frații Horați [1], care își înjunghie sora, Agamemnon, care își jertfește fiica, Oreste, care își ucide mama, rămîn totuși personaje interesante. Adăugați că autorul, pentru a-l face pe fiecare să vorbească potrivit caracterului său, e obligat să învăluie maximele și principiile acestor nelegiuiți în strălucirea unor versuri frumoase, rostite pe un ton impunător și sentențios, spre instruirea spectatorilor.

Grecii acceptau asemenea spectacole pentru că ele înfățișeau tradiții naționale, răspîndite dintotdeauna în popor, pe care aveau motive să și le reamintească neîncetat, chiar ferocitatea unor asemenea spectacole avînd o semnificație pentru ei. Fără aceleași motive și fără același scop, cum poate aceeași tragedie găsi în dumneavoastră spectatori în stare să aprobe tablourile pe care le înfățișează și personajele pe care le pune să acționeze ? Unul își ucide tatăl, se căsătorește cu mama sa și devine fratele copiilor săi. Altul sileşte un fiu să-și omoare tatăl. Un al treilea dă tatălui să bea sîngele fiului. Ne înfioară pînă și gîndul la grozăviile cu care înțesăm scena franceză, spre amuzamentul celui mai blînd și mai uman popor din lume ! Da !... susțin, și iau drept mărturie groaza cititorilor, masacrele gladiatorilor erau mai puțin barbare decît aceste spectacole cumplite. Se vedeau vărsări de sînge, e adevărat, dar nimeni nu-și păta imaginația cu nelegiuiri ce fac să se cutremure natura.

Din fericire, tragedia, așa cum se prezintă astăzi, ne rămîne atît de străină, ne înfățișează ființe atît de gigantice, de exagerate, de himerice, încît exemplul viciilor e la fel de necontagios pe cît de inutil este acela al virtuților, și cu cît își propune să ne educe mai puțin, cu atît ne este mai puțin dăunătoare. Nu tot așa stau lucrurile în comedie, unde moravurile au un raport direct cu ale noastre și unde personajele seamănă mai bine cu oamenii.

[1] Personaj din tragedia *Horace*, de Corneille.

Aici totul este nociv şi pernicios, totul are urmări grave pentru spectatori. Însăşi plăcerea comicului se întemeiază pe un viciu al inimii omeneşti, principiu din care rezultă că o comedie are un efect cu atît mai nefast asupra moravurilor, cu cît este mai atractivă şi mai desăvîrşită ; fără să repet cele spuse mai înainte despre natura ei, mă voi mulţumi să le exemplific, aruncînd o privire sumară asupra teatrului dumneavoastră comic.

Să-l cercetăm în momentul lui de perfecţiune, adică la începuturile sale. Sîntem de acord, şi faptul va deveni din zi în zi mai evident, că Molière este cel mai bun dintre autorii comici cunoscuţi pînă azi ; dar, de asemenea, cine poate tăgădui că teatrul aceluiaşi Molière, ale cărui talente le admir ca nimeni altul, e o şcoală a viciilor şi relelor moravuri, mai primejdioasă chiar decît acele cărţi, ce-şi propun să le propovăduiască ? Grija lui de căpetenie e să ridiculizeze bunătatea şi naivitatea şi să ne trezească interesul pentru şiretenie şi minciună ; la el oamenii cinstiţi nu fac decît să vorbească, pe cînd păcătoşii acţionează şi de cele mai multe ori norocul le surîde din plin ; în sfîrşit, onoarea aplauzelor, rar dedicată celui mai vrednic de stimă, e rezervată aproape totdeauna celui mai abil.

Examinaţi comicul acestui autor : pretutindeni veţi descoperi că viciile de caracter îi slujesc drept instrument, iar defectele naturale drept obiect ; că viclenia unuia pedepseşte credulitatea altuia, că proştii sînt victimele celor răi : toate acestea, cu prisosinţă adevărate în viaţă, nu trebuie să fie înfăţişate pe scenă cu un aer aprobativ, parcă anume spre a împinge sufletele perfide să nedreptăţească, sub pretextul prostiei, naivitatea oamenilor cumsecade.

Dat veniam corvis, vexat censura columbas. [1]

---

[1] Rigoarea îi cruţă pe corbi şi-i osîndeşte pe porumbei (lat.), Juvenal, *Satira* II, v. 63.

Acesta e, în general, spiritul lui Molière şi al imitatorilor săi. Sînt oameni care, în cazul cel mai bun, vor uneori să ridiculizeze viciile, dar niciodată să trezească dragostea de virtute ; cum spunea demult cineva, ei fac parte din tagma celor ce ştiu să taie fitilul lămpii, dar nu-i pun niciodată ulei.

Priviţi cum tulbură omul acesta rînduiala societăţii numai pentru a înmulţi prilejurile de haz : cît de necuviincios răstoarnă el relaţiile sacre ce stau la temelia societăţii cînd îşi bate joc de drepturile legitime ale părinţilor asupra copiilor, ale bărbaţilor asupra nevestelor, ale stăpînilor asupra slugilor ! Ne face să rîdem, e drept, dar e cu atît mai vinovat, căci printr-un farmec irezistibil îi sileşte pînă şi pe cei mai înţelepţi dintre noi să se lase furaţi de satire ce ar trebui să le trezească indignarea. Se spune că atacă viciile, aş vrea însă să se facă o comparaţie între cele pe care le atacă şi cele pe care le încurajează. Dintre burghezul netot şi îngîmfat, care face prostește pe gentilomul, şi gentilomul viclean care-l păcălește, cine e mai vinovat [1] ? Or, nu apare acesta din urmă drept un om onorabil în piesa la care mă refer ? Nu cîştigă el interesul spectatorilor ? Nu aplaudă publicul toate festele jucate celuilalt ? Dintre un ţăran îndeajuns de smintit spre a se însura cu o domnişoară şi o femeie care încearcă să-şi dezonoreze soţul, cine are o vină mai mare [2] ? Ce poţi spune despre o piesă la care sala aplaudă infidelitatea, minciuna, nerușinarea unei femei, şi rîde de prostia ţăranului pedepsit ? E un păcat mare să fii avar şi să împrumuţi bani cu camătă. Dar nu e oare unul mai mare ca un fiu să-şi jefuiască tatăl, să nu-l respecte, să-i aducă mii de reproşuri insultătoare, iar cînd tatăl, scos din fire, îi aruncă blestemul său, să-i răspundă în batjocură că nu are ce face cu un asemenea dar [3] ? Dacă

1, 2, 3 Este vorba despre comediile lui Molière : *Burghezul gentilom, Georges Dandin* şi *Avarul.*

gluma e excelentă, să fie ea oare mai puțin condamnabilă ? Iar piesa ce îl înfățișează în culori atrăgătoare pe fiul obraznic, care a debitat gluma, să fie oare altceva decît o școală a relelor moravuri ?

N-am să vorbesc aici despre valeți [1]. Toată lumea îi condamnă ; și ar fi nedrept să-i imputăm lui Molière greșelile modelelor și ale veacului, pe care dealtfel și le-a corectat. Să nu ne prevalăm nici de cusururile operelor sale de tinerețe, nici de imperfecțiunile celorlalte, și să trecem direct la piesa unanim recunoscută drept capodopera sa : adică la *Mizantropul*.

Găsesc că această comedie ne dezvăluie mai bine decît oricare alta adevărata intenție a teatrului lui Molière și ne poate ajuta să ne dăm seama mai limpede de efectele lui reale. Voind să fie pe placul publicului, el a cercetat gustul cel mai general al acelora care îl alcătuiau : pornind de la acest gust, și-a făurit un model și pornind de la acest model — un tablou al defectelor contrare din care și-a luat caracterele comice, distribuind feluritele lor trăsături în piesele sale. N-a dorit, așadar, să creeze un om cinstit, ci un om de lume ; în consecință, nu a vrut să îndrepte viciile, ci aspectele ridicole ; și, cum am mai spus, a găsit chiar în viciu un instrument foarte potrivit pentru a reuși ce-și propusese. Astfel, vrînd să expună batjocurii publice toate defectele opuse calităților omului manierat, omului de societate, după ce satirizează atîtea alte soiuri de ridicol, îi rămînea să-l satirizeze pe acela pe care lumea îl iartă cel mai greu, ridicolul virtuții. Și asta a făcut în *Mizantropul*.

---

[1] Nu sînt sigur că merită într-adevăr să fie condamnați. Poate că valeții nu sînt decît instrumentele intențiilor rele ale stăpînilor, de cînd aceștia le-au răpit meritul invenției. Mă îndoiesc totuși că, într-o asemenea privință, teatrului i-ar fi folositoare imaginea prea naivă a societății. Admițînd că în piese sînt necesare cîteva șiretlicuri, nu știu dacă n-ar fi mai nimerit să fie lăsate exclusiv în sarcina valeților, iar oamenii bine să fie și oameni de bine, măcar pe scenă (n. a.).

În două privinţe nu mă veţi putea contrazice : prima, că Alceste e corect, sincer, demn de stimă, un om într-adevăr cumsecade ; cealaltă, că autorul îi dă un rol comic. Ceea ce cred că e suficient pentru a nu-i găsi nici o scuză lui Molière. S-ar putea obiecta că în Alceste el n-a ridiculizat virtutea, ci un defect real, şi anume ura faţă de oameni. Răspund negînd că ar fi insuflat personajului această ură : să nu ne lăsăm induşi în eroare de numele de Mizantrop, ca şi cum purtătorul lui ar fi duşmanul speţei umane. O asemenea ură n-ar fi un defect, ci o pervertire a naturii, cel mai mare păcat : toate virtuţile sociale raportîndu-se la facerea de bine, nimic nu le este mai potrivnic decît inumanitatea. Un mizantrop adevărat e un monstru. Dac-ar putea exista, n-ar trezi rîsul, ar trezi groaza. Poate că aţi văzut la Comedia Italiană o piesă intitulată *Viaţa e vis*[1]. Iată ceea ce se cheamă un mizantrop, dacă vă amintiţi de eroul acelei piese.

Ce este deci Mizantropul lui Molière ? Un om cumsecade, care dispreţuieşte moravurile veacului său şi necinstea contemporanilor ; care, tocmai pentru că îşi iubeşte semenii, nu poate suferi relele pe care şi le pricinuiesc reciproc şi viciile ce dau naştere acestor rele. Ar fi el oare mai uman dacă păcatele oamenilor l-ar mîhni mai puţin, dacă nedreptăţile pe care le vede nu l-ar înfuria într-atît ? E ca şi cum am susţine că un tată grijuliu iubeşte mai mult copiii altora decît pe ai săi, pentru că greşelile acestora îl scot din sărite, pe cînd pe ceilalţi nu-i dojeneşte niciodată.

Aceste sentimente ale Mizantropului sînt perfect exteriorizate de personaj. El declară, recunosc, că resimte o ură neîmpăcată împotriva neamului omenesc. Dar cu

---

[1] Piesa unui autor necunoscut, care foloseşte subiectul piesei cu acelaşi nume de Calderón de la Barca.

ce prilej o spune [1] ? Scos din fire de faptul că prietenul său își trădase din lașitate opinia, înșelîndu-l pe cel ce i-o ceruse, se pomenește apoi el însuși ironizat tocmai cînd se afla în culmea indignării, deci e firesc ca indignarea să degenereze în mînie și să-l facă să spună mai mult decît gîndește la rece. Dealtfel, justificarea urii lui universale îi explică din plin cauza :

E unul secătură, ba chiar răufăcător ;
Un altul cu mișeii e prea-ngăduitor... [2]

El nu este deci dușmanul oamenilor, ci al necinstei unora dintre ei și al îngăduinței pe care ea o găsește la ceilalți. Dacă n-ar exista nici ipocriți, nici lingușitori, i-ar fi toată lumea pe plac. În sensul acesta, orice om cinstit e mizantrop ; sau, mai bine spus, adevărații mizantropi gîndesc tocmai pe dos : căci, la drept vorbind, nu cunosc dușman mai mare al oamenilor decît cel care e prietenul tuturor și care, încîntat totdeauna de orice, îi încurajează pe ticăloși și măgulește prin bunăvoința lui perfidă viciile ce dau naștere tuturor neorînduielilor societății.

O dovadă sigură că Alceste nu e propriu-zis un mizantrop o aduce faptul că, în ciuda asprimilor și mojiciilor sale, el atrage și interesează. Ce-i drept, spectatorii n-ar dori să-i semene, deoarece o astfel de sinceritate e foarte stingheritoare ; în schimb, nici unuia nu i-ar fi neplăcut să aibă de-a face cu un asemenea om, ceea ce nu s-ar întîmpla dacă el ar fi într-adevăr un dușman al

---

[1] Atrag atenția că, lipsindu-mi cărțile, însemnările, și avînd drept unic material amintirea tulbure a observațiilor făcute de mult, cînd am văzut spectacolul, mă pot înșela în privința citatelor sau inversa ordinea scenelor. Chiar dacă exemplele n-ar fi exacte, argumentele ar rămîne în picioare, întrucît nu sînt dictate de o piesă sau alta, ci de spiritul general al teatrului, pe care l-am studiat temeinic (n. a.).

[2] Molière, *Mizantropul*, în volumul *Teatru*, Editura Univers, 1973, trad. Nina Cassian.

oamenilor. În toate celelalte piese ale lui Molière, personajul ridicol inspiră ură sau dispreț ; față de Alceste, deși are defecte reale, de care rîdem pe bună dreptate, ne este cu neputință să nu resimțim în adîncul inimii un sentiment de respect. Aici, forța virtuții învinge arta autorului și face cinste caracterului său. Cu toate că a scris piese condamnabile, Molière a fost un om cinstit, și niciodată penelul unui om cinstit n-a pictat în culori respingătoare trăsăturile dreptății și probității. Mai mult : Molière a pus în gura lui Alceste atîtea dintre propriile sale maxime, încît unii au crezut că intenționează să se înfățișeze pe sine. Impresia aceasta s-a manifestat prin nemulțumirea publicului la prima reprezentație, cînd lumea n-a împărtășit părerea Mizantropului despre sonet : se văzuse limpede că părerea era a autorului.

Totuși, un caracter atît de virtuos e prezentat ca fiind ridicol ; chiar așa și este în anumite privințe, iar dovada că poetul a dorit cu tot dinadinsul să-l înfățișeze astfel e caracterul prietenului său Philinte, pe care i-l opune. Philinte e înțeleptul piesei ; unul dintre oamenii distinși din înalta societate ale căror maxime aduc mult cu ale șarlatanilor ; unul dintre oamenii foarte calmi, foarte măsurați, care sînt totdeauna de părere că toate merg destul de bine, deoarece au interesul ca nimic să nu meargă mai bine ; care sînt totdeauna mulțumiți de toată lumea, fiindcă nu le pasă de nimeni ; care, în jurul unei mese îmbelșugate, neagă că poporul e flămînd ; care, avînd punga plină, găsesc că e de prost gust să pledezi cauza sărmanilor ; care, din casa lor bine ferecată, ar privi fără să protesteze cum întreaga omenire e prădată, jefuită, ucisă, masacrată : căci Dumnezeu i-a înzestrat cu lăudabila blîndețe de-a răbda suferințele altora.

Firește, moralismul flegmatic al acestuia nu poate decît înteți și face să răbufnească într-un mod comic furia celuilalt ; nu pentru că a făcut din Mizantrop un om nestăpînit și iute la mînie a greșit Molière, ci pentru

că l-a pus să se înfurie copilăreşte pentru motive ce nu s-ar fi cuvenit să-l tulbure. Caracterul Mizantropului nu e la discreţia poetului ; el este determinat de natura pasiunii dominante. Pasiunea aceasta este aici ura violentă împotriva viciului, născută dintr-o iubire fierbinte pentru virtute şi înteţită de spectacolul permanent al răutăţii omeneşti. Numai într-un suflet mare şi nobil poate încolţi o asemenea pasiune. Aceeaşi pasiune care întreţine ura şi dispreţul pentru toate viciile ce au provocat-o le alungă din sufletul frămîntat de ea. Mai mult : observarea necontenită a neorînduielilor societăţii îl deprinde pe om să se dezintereseze de el însuşi şi să-şi concentreze preocupările asupra neamului omenesc. Această deprindere care îi înalţă şi îi înnobilează ideile, distruge în el pornirile josnice, care hrănesc şi aţîţă amorul-propriu ; de aici decurge o temeritate, o demnitate de caracter ce nu lasă loc în adîncul sufletului său decît sentimentelor ce sînt vrednice de a-l stăpîni.

Ceea ce nu înseamnă că omul nu rămîne om ; că pasiunea nu-l face adesea slab, nedrept, necugetat ; că nu pîndeşte, poate, cauzele ascunse ale acţiunilor celorlalţi cu plăcerea secretă de a descoperi corupţia sufletelor ; că uneori un necaz mic nu-i stîrneşte o furie mare şi că un răutăcios abil, care dinadins l-ar scoate din fire, nu l-ar putea face să pară el însuşi răutăcios ; e însă la fel de adevărat că asemenea efecte nu se produc prin orice fel de mijloace şi că numai cele potrivite caracterului său îl pot atrage în joc ; altminteri, Mizantropului îi este substituit un alt om ale cărui trăsături nu-i aparţin.

Din acest unghi trebuiau arătate defectele Mizantropului şi pe acesta Molière l-a folosit admirabil în scenele dintre Alceste şi prietenul său, unde maximele reci şi ironiile celui din urmă, scoţîndu-l mereu din sărite pe celălalt, îl silesc să spună o mie de necuviinţe foarte la locul lor ; dar caracterul său aspru şi neînduplecat, care-i produce atîta amărăciune şi venin cînd e cazul, trebuie

totodată să-l ferească de orice furie puerilă, lipsită de un motiv întemeiat, ca și de orice interes personal prea puternic, care nu-i este nicidecum potrivit. N-are decît să-și piardă cumpătul din pricina tuturor nedreptăților la care e doar martor, portretul i se va îmbogăți cu trăsături noi ; dar să-și păstreze calmul la cea care îl privește direct. Căci, odată ce a declarat război celor răi, e firesc să se aștepte ca ei să-i răspundă în consecință. Dacă n-ar fi prevăzut neajunsurile pe care i le va aduce sinceritatea, aceasta ar fi o nesăbuință și nu o virtute. O femeie vicleană îl înșală, unii prieteni nedemni îl dezonorează, alții, lași, îl părăsesc : pe toate se cade a le îndura fără murmur. Doar cunoaște oamenii.

Dacă deosebirile de mai sus sînt întemeiate, Molière l-a denaturat pe Mizantrop. S-o fi făcut din greșeală ? Nu, desigur. Dar dorința de a stîrni rîsul pe seama personajului l-a silit să-l înjosească în dauna verosimilității caracterului.

După aventura cu sonetul, cum de nu se așteaptă Alceste la procedee necinstite din partea lui Oronte ? Cum poate fi el mirat aflîndu-le, ca și cînd pentru prima oară în viață ar fi fost sincer sau pentru prima oară sinceritatea i-ar fi făcut un dușman ? Nu era oare firesc să se fi împăcat liniștit cu gîndul că va pierde procesul, fără a manifesta dinainte o furie copilărească ?

Eu știu c-o să mă coste o mie de ducați,
Dar astfel nu-i nevoie să-mi țin sudalma-n laț. [1]

Un mizantrop nu are de ce să-și cumpere atît de scump dreptul de-a tuna și-a fulgera : e destul să deschidă ochii ; și apoi nici nu prețuiește într-atît banii, încît să creadă că datorită lor, prin pierderea unui proces, a dobîndit un drept nou ; dar publicul trebuia făcut să rîdă.

[1] *Op. cit.*

Cu cît Alceste are mai multe motive să-şi piardă răbdarea în scena cu Dubois, cu atît mai calm şi mai stăpînit trebuie să rămînă : zăpăceala valetului nu e un viciu. Mizantropul şi omul mînios sînt două caractere cu desăvîrşire deosebite : era prilejul de a le diferenţia. Molière ştia acest lucru, dar publicul trebuia făcut să rîdă.

Cu riscul de a-l face şi eu pe cititor să rîdă de mine, îndrăznesc să-l acuz pe autor că a lăsat să-i scape raporturi esenţiale, un adevăr fundamental şi poate noi frumuseţi de situaţie. Ar fi putut schimba planul în aşa fel, încît Philinte să intre ca personaj necesar în intriga piesei, iar acţiunile lui Philinte şi Alceste să fie în opoziţie vădită cu principiile lor şi în concordanţă perfectă cu caracterele lor. Vreau să spun că Mizantropul trebuia să se înfurie numai din cauza viciilor generale şi să-şi păstreze calmul ori de cîte ori devenea el însuşi victima nedreptăţilor. Dimpotrivă, filosoful Philinte ar fi trebuit să constate toate neregulile societăţii cu un calm stoic şi să-şi piardă cumpătul la cel mai mic neajuns care îl priveşte direct. Într-adevăr, bag de seamă că oamenii de soiul lui, atît de împăcaţi cu nedreptăţile publice, fac totdeauna mare tapaj la cel mai mic prejudiciu ce li se aduce şi că-şi păstrează filosofia doar atîta vreme cît n-au nevoie s-o folosească pentru ei înşişi. Ei seamănă leit cu acel irlandez care nu voia în ruptul capului să se scoale din pat, deşi casa luase foc. Arde casa, i se striga. Ce-mi pasă, răspundea, eu stau cu chirie. Pînă la urmă focul ajunge la el. Nu mai pregetă, sare, fuge, ţipă, se zbuciumă : începe să înţeleagă că trebuie uneori să ai grijă de casa în care stai chiar dacă nu-i a ta.

Eu cred că tratînd caracterele de care e vorba potrivit concepţiei expuse, fiecare dintre cele două ar fi fost mai adevărat, mai dramatic, iar Alceste ar fi lăsat o impresie mult mai puternică : publicul n-ar fi putut rîde însă de-

cît pe seama omului de lume, și intenția autorului era să se rîdă pe seama Mizantropului [1].

În același scop, îl pune uneori să facă ironii de un gust care se bate cap în cap cu cel pe care i-l atribuie. Așa e, de pildă, vorba de spirit din scena sonetului :

La naiba cu sfîrșitu-ți. Dezgustător spectacol !
Mai bine să se-aleagă de tine un sfîrșit ! [2]

vorbă de spirit cu atît mai nelalocul ei în gura Mizantropului, cu cît acesta criticase cu o clipă înainte altele, mai acceptabile, din sonetul lui Oronte ; și e aproape de neînțeles cum de o poate spune tocmai el care, nu peste mult timp, va propune cîntecul *Regelui Henric* drept un model de bun-gust. De ce-aș mai spune că vorba cu pricina îi scapă într-un moment de furie ? Furia e departe de a inspira vorbe de duh, iar Alceste, care bomănе întruna, ar fi trebuit să bombăne pe un ton potrivit cu felul lui de-a gîndi :

Cum proslăvești, la naiba !, aceste versuri proaste ? [3]

Așa se cade să vorbească Mizantropul la mînie. După asemenea cuvinte, nici o vorbă de spirit nu va mai fi la locul ei. Dar publicul trebuia făcut să rîdă. Iată cum e înjosită virtutea.

De netrecut cu vederea în această comedie e faptul că reacțiile nepotrivite cu care autorul a încărcat rolul Mizantropului l-au silit să îndulcească tocmai ce era esențial pentru caracter. Astfel, în timp ce în toate ce-

---

[1] Nu mă îndoiesc că, pornind de la ideea propusă de mine, un om de geniu ar putea crea un nou *Mizantrop*, la fel de autentic, de firesc ca atenianul, la fel de valoros ca al lui Molière, și incomparabil mai pilduitor. Nu văd decît o singură piedică în calea acestei noi piese, și anume imposibilitatea de a se bucura de succes, căci, orice s-ar spune, în chestiuni dezonorante nimeni nu rîde din toată inima de sine însuși. Iată-ne reîntorși la principiile mele (n. a.).

[2], [3] *Op. cit.*

lelalte piese ale sale caracterele sînt şarjate pentru a spori efectul, aceasta e singura care devine mai teatrală tocmai prin netezirea trăsăturilor. Aceeaşi scenă de care vorbeam adineaori îmi pune la dispoziţie dovada. Îl vedem pe Alceste încercînd să-i spună lui Oronte cît mai tîrziu şi mai pe ocolite opinia sa. Nu aşa se poartă un mizantrop : aşa se poartă un distins om de lume, care se străduie să-l amăgească pe cel care-i cere părerea. Forţa caracterului pretindea să-i spună direct : Sonetul dumitale nu face doi bani, zvîrle-l în foc. Răspunsul ar fi răpit însă comicul ce se naşte din încurcătura Mizantropului şi din repetatele *Nu, nu spun asta,* ce nu sînt, la urma urmei, decît simple minciuni. Dacă Philinte, urmîndu-i exemplul, l-ar fi întrebat în această împrejurare : *Ce faci ? Asta-i trădare !,* ce i-ar fi putut replica ? Într-adevăr, nu merită să te oboseşti a rămîne mizantrop dacă nu eşti decît pe jumătate : căci, după ce ţi-ai îngăduit primul menajament şi prima denaturare a adevărului, ce te-ar putea împiedica să devii la fel de făţarnic ca un curtean ?

Negreşit, prietenul lui îl cunoaşte pe Alceste. Atunci cum de îndrăzneşte să-i propună să facă vizite unor judecători, adică, mai pe şleau, să încerce să-i corupă ? Cum îşi poate el închipui că un om care de dragul virtuţii încalcă pînă şi uzanţele ar fi în stare să treacă, din interes, peste propriile sale îndatoriri ? Să influenţezi un judecător ! Nu e nevoie să fii mizantrop, e de-ajuns să fii cinstit ca să n-o faci. Căci, pînă la urmă, oricum am lua-o, cel care influenţează un judecător, fie îl invită să-şi facă datoria, şi atunci îl insultă, fie îi propune să părtinească anumite persoane, şi atunci vrea să-l abată de la drumul cel drept, deoarece orice părtinire a persoanelor este o crimă pentru un judecător, a cărui datorie e să cunoască litigiul, nu părţile, şi să nu ia în conside-

rație decît ordinea și legea. Or, eu susțin că a îmbia un judecător să comită o faptă necinstită înseamnă a comite tu însuți una și că e mai bine să pierzi o cauză dreaptă, decît să comiți o faptă rea. Lucrul e clar, lămurit și nu admite replică. Morala lumii bune are alte maxime, știu. E suficient să arăt că Mizantropul atingea culmea ridicolului cînd se purta ca un om cinstit și că, desigur, caracterul său se dovedise a fi dinainte contradictoriu de vreme ce chiar prietenul lui îl crede în stare să și-l trădeze.

Dacă uneori iscusitul autor lasă caracterul să acționeze în deplina-i vigoare, o face numai cînd vigoarea sporește dramatismul scenei și produce un mai pronunțat comic de contrast sau de situație. Așa e, de pildă, dispoziția taciturnă și rezervată a lui Alceste, urmată imediat de indignarea temerară și foarte mustrătoare în convorbirea din *casa* cochetei :

Ei bine, buni prieteni, hai, dați-i înainte.

Aici autorul a marcat net deosebirea dintre un bîrfitor și un mizantrop. Acesta din urmă, cu tot veninul său caustic și mușcător, nu poate suferi calomnia și detestă satira. El atacă viciile publice și tagma ticăloșilor. Defăimarea josnică și șoptită este nedemnă de el, o disprețuiește și o urăște la ceilalți, iar cînd spune ceva rău despre cineva, începe prin a i-o spune în față. De aceea, în cursul întregii piese nicăieri nu trezește o impresie atît de vie ca în scena de care am vorbit : pentru că aici este așa cum trebuie să fie, iar dacă stîrnește hohotele de rîs ale publicului, oamenilor cumsecade nu le este rușine că au rîs.

În general însă nu putem nega că Mizantropul ar fi fost mai puțin amuzant dacă ar fi fost mai mizantrop, deoarece sinceritatea și hotărîrea sa, neadmițînd nici o abatere, nu l-ar fi pus în nici o încurcătură. Așadar, nu ca să-l cruțe îi îndulcește uneori autorul caracterul, ci

dimpotrivă, ca să-l facă mai ridicol. Și mai are un motiv : Mizantropul de pe scenă, trebuind să vorbească despre ceea ce vede, e obligat să trăiască în lumea bună și, în consecință, să-și tempereze rigoarea și conduita prin cîteva concesii făcute minciunii și ipocriziei, care țin de politețe și pe care lumea bună le pretinde oricui vrea să fie acceptat de ea. Dacă s-ar purta altfel, cuvintele sale n-ar mai avea un efect. Autorul vrea să-l facă ridicol, dar în nici un caz nebun ; or, așa ar apărea în ochii publicului dac-ar fi cu adevărat înțelept.

Cînd începi să vorbești despre această piesă admirabilă, e greu să te oprești ; pe măsură ce te gîndești mai mult la ea, îi descoperi noi frumuseți. Dar, în sfîrșit, cum dintre toate comediile lui Molière aceasta conține fără îndoială morala cea mai înțeleaptă și mai sănătoasă, să le judecăm pe celelalte în comparație cu ea și să recunoaștem că, intenția autorului fiind să placă unor spirite corupte, ori morala sa îndeamnă la rău, ori binele fals pe care îl propovăduiește este mai primejdios decît răul însuși, deoarece ne înșală prin aparența rațiunii, deoarece ne face să preferăm probității desăvîrșite uzanțele și maximele mondene, deoarece înfățișează înțelepciunea ca pe un loc de mijloc între viciu și virtute, deoarece îi convinge pe spectatori, spre marea lor satisfacție, că pentru a fi virtuos e de-ajuns să nu fii un ticălos sadea.

Mi-aș putea susține prea lesne opinia dacă aș trece de la analiza lui Molière la aceea a succesorilor săi, care, lipsiți și de geniul și de probitatea lui, s-au mărginit să ducă mai departe preocuparea de a fi pe placul unui tineret desfrînat și al unor femei certate cu morala. Lui Dancourt nu-i voi face onoarea să vorbesc despre el. Piesele sale nu înspăimîntă prin termeni obsceni, dar nu le poți suporta decît în cazul în care întreaga virtute ți s-a refugiat în urechi. Regnard, mai decent, nu e mai puțin primejdios : lăsîndu-l pe celălalt să distreze femeile pier-

dute, el își ia misiunea de a-i încuraja pe șnapani. E de necrezut faptul că, în văzul tuturor, în inima Parisului, cu consimțămîntul poliției, se joacă o comedie [1] în care, în apartamentul unui unchi abia decedat, nepotul său, omul de lume din piesă, se dedă, împreună cu respectabila-i suită, unor practici pe care legea le pedepsește cu ștreangul ; și că nu lacrimile, pe care, într-o asemenea împrejurare, omenia le smulge pînă și celor mai nepăsători, însoțesc tristul ceremonial funebru, ci batjocura unor glume care de care mai grosolane. Drepturile cele mai sfinte. simțămintele naturale cele mai gingașe sînt luate în derîdere în această scenă odioasă. Procedeele cele mai condamnabile sînt parcă dinadins puse laolaltă, cu un haz ce le face să treacă drept drăgălășenii. Falsificare de acte, fraudă, furt, înșelătorie, minciună, neomenie, nimic nu lipsește și totul e aplaudat. Cum mortul se hotărăște să învie, spre dezamăgirea iubitului nepot, și, cum refuză să ratifice ceea ce se făcuse în numele său, se găsește mijlocul de a i se smulge consimțămîntul cu forța și totul se încheie conform dorinței actorilor și spectatorilor, care, captivați fără voie de acei nemernici, părăsesc sala cu amintirea exemplară de a fi fost, în adîncul inimii lor, complici la crimele pe care le-au văzut comițîndu-se.

Să îndrăznim a spune lucrurilor pe nume : cine dintre noi e atît de incoruptibil încît, asistînd la reprezentarea unei asemenea comedii, să nu devină părtaș la isprăvile ce se săvîrșesc acolo ? Cine n-ar fi nițeluș supărat dacă pungașul ar fi prins ori ar da greș ? Cine nu devine, o clipă, el însuși pungaș cînd e captivat de un pungaș ? Căci ce altceva înseamnă a fi captivat de cineva, dacă nu a te pune în locul lui ? Nimerit exemplu pentru tineri, cînd pînă și oamenilor în toată firea le

[1] *Le Légataire universel (Legatarul universal)* de Jean François Regnard (1655—1709).

vine greu să se ferească de ispita viciului ! Înseamnă oare că în teatru înfățișarea acțiunilor condamnabile este totdeauna neîngăduită ? Nicidecum : înseamnă doar că autorul trebuie să fie foarte cinstit pentru a ști cum să prezinte pe scenă un șarlatan.

Aceste defecte sînt atît de inerente teatrului nostru, încît l-am desfigura dac-am vrea să le eliminăm! Autorii noștri moderni, călăuziți de intenții mai bune, scriu piese mai morale ; dar care e rezultatul ? Pieselor le lipsește comicul autentic și nu produc nici un efect. Sînt instructive, dacă vreți, dar cu atît mai plictisitoare. E ca și cum ne-am duce să ascultăm niște predici.

În actuala decădere a teatrului, adevăratele frumuseți, eclipsate, sînt înlocuite de un farmec ieftin, bun să atragă mulțimea. Nefiind în stare să întreținem forța comicului și a caracterelor, am întețit interesul pentru iubire. S-a făcut același lucru în tragedie, pentru a înlocui conflictele izvorîte din interese de Stat, care nu mai preocupă pe nimeni, și sentimentele simple și firești, care nu mai mișcă pe nimeni. Autorii, doritori să fie pe placul publicului, se întrec în a da o nouă vigoare și un nou colorit acestei pasiuni primejdioase ; și, de la Molière și Corneille încoace, vedem cum în teatru nu se mai bucură de succes decît romanele, care primesc numele de piese dramatice.

Dragostea înseamnă domnia femeilor. În mod necesar, ele îi impun legea, fiindcă, potrivit rînduielilor naturii, rezistența este apanajul lor, iar bărbații n-o pot învinge decît cu prețul propriei libertăți. O consecință firească a pieselor de felul acesta este deci că măresc autoritatea sexului frumos, că transformă femeile și fetele în preceptori ai spectatorilor, dîndu-le putința de a avea asupra publicului aceeași înrîurire pe care o au asupra amanților lor. Credeți, domnule, că o asemenea stare de lucruri e lipsită de neajunsuri și că, mărind cu

un asemenea zel ascendentul femeilor, bărbaţii vor fi mai bine conduşi ?

Se prea poate să existe în lume cîteva femei demne de a da sfaturi unor bărbaţi integri ; dar oare lor, vorbind în general, trebuie să le cerem sfatul ? Oare singurul mijloc de a le onora pe ele este de a ne înjosi pe noi ? Cea mai minunată făptură a naturii, cea mai aptă să mişte o inimă simţitoare şi să o călăuzească spre bine è, recunosc, o femeie virtuoasă şi demnă de a fi iubită. Dar unde se ascunde divina făptură ? Nu e oare chinuitor pentru noi să o contemplăm entuziasmaţi la teatru, iar în societate să nu găsim decît exemplare care nu-i seamănă defel ? Imaginea mincinoasă îşi face totuşi efectul. Încîntarea trezită de acele minuni ale înţelepciunii se întoarce în folosul femeilor necinstite. Unui tînăr care a cunoscut doar lumea scenei i s-ar părea că mijlocul cel mai sigur de a ajunge la virtute e să-şi caute o iubită care să-l conducă pe această cale, el nădăjduind, desigur, că va găsi cel puţin o Constance [1] sau o Cénie [2]. Şi aşa, încrezîndu-se într-un model imaginar, într-o aparenţă sfioasă şi tulburătoare, într-o gingăşie simulată, *nescius aurae fallacis* [3], tînărul nesăbuit aleargă spre pierzanie închipuindu-şi că devine înţelept.

Iată că mi s-a ivit prilejul de a propune un soi de problemă. Cei vechi aveau în general un mare respect

---

[1] Personaj din piesa lui Diderot *Fils naturel (Fiul natural).*

[2] Nu din greşeală amintesc aici de Cénie, deşi încîntătoarea piesă e opera unei femei : căutînd adevărul cu bună-credinţă, nu ştiu să ascund ceea ce îmi contrazice opinia. Apoi, nu unei femei, ci femeilor în general le neg eu talentele bărbaţilor. Îmi este cu atît mai uşor să nu ţin seama de talentul autoarei lui Cénie *, cu cît, deşi nu mi-au plăcut tiradele sale, îi aduc un omagiu sincer şi dezinteresat, ca toate elogiile ieşite din pana mea (n. a.).

* Autoarea este Françoise de Graffigny.

[3] Necunoscînd adierea minciunii (lat.), Horaţiu, *Ode* I, v. 5.

pentru femei [1], dar şi-l manifestau refuzînd să le expună judecăţii publice, deoarece credeau că le omagiază modestia nevorbind despre celelalte virtuţi ale lor. Ei aveau o maximă, şi anume că moravurile cele mai sănătoase domneau acolo unde se vorbea cel mai puţin despre femei şi că femeia despre care se vorbea cel mai puţin era şi cea mai virtuoasă. Din cauza principiului amintit, un spartan, auzind cum un străin ridica în slăvi o doamnă din societatea sa, îi taie vorba, cuprins de mînie : Încetează odată, îi spuse, să defăimezi o femeie cinstită. Din acelaşi motiv, în comedii rolurile de femei îndrăgostite şi de fete de măritat înfăţişau numai sclave şi prostituate. Ei aveau o asemenea concepţie despre cuviinţa sexului frumos, încît li s-ar fi părut că încalcă respectul pe care i-l datorau dacă ar fi adus pe scenă o tînără cinstită [2], fie chiar într-o ficţiune. Într-un cuvînt, imaginea făţişă a viciului îi scandaliza mai puţin decît cea a pudorii jignite.

La noi, dimpotrivă, femeia cea mai stimată e cea care face vîlvă mai multă ; cea despre care se vorbeşte mai mult ; cea care e văzută mai des în societate ; cea care primeşte mai des decît altele oaspeţi la masă ; cea care dă, cu mai multă autoritate, tonul ; cea care judecă, trage concluzii, decide, îşi impune opinia, conferă talentelor, meritului, virtuţilor rangurile şi locurile ce li se cuvin ; cea căreia savanţii îi cerşesc cu umilinţă şi ple-

[1] Ei le onorau prin felurite nume, care la noi fie nu mai există, fie au devenit vulgare şi demodate. Se ştie în ce chip l-a folosit Vergiliu pe cel de *Matres* într-o împrejurare cînd mamele troiene nu s-au dovedit defel înţelepte. În schimb, noi nu avem decît cuvîntul *Dames*, care nu se potriveşte tuturor, a cam îmbătrînit şi a fost cu desăvîrşire proscris din limbajul la modă. Observ că anticilor le plăcea să-şi ia titlurile de onoare din drepturile naturale, cîtă vreme noi ni le luăm numai din drepturile rangului (n. a.).

[2] În tragedie procedau altfel pentru că, potrivit sistemului politic al teatrului lor, nu se sfiau să arate că persoanele de rang înalt sînt mai presus de pudoare, nefiind obligate să se supună regulilor moralei (n a.).

căciune favoarea. Pe scenă e şi mai rău. De fapt, în societate, ele nu ştiu nimic, deşi judecă totul ; în schimb pe scenă, savante cu ştiinţa bărbaţilor, filosoafe graţie autorilor, ne strivesc cu propriile noastre talente, iar spectatorii prostiţi se duc de bună credinţă să înveţe de la femei ceea ce ei înşişi le-au învăţat. La drept vorbind, ăsta e un mod de a-ţi bate joc de ele, de a le atribui o vanitate puerilă, şi nu mă îndoiesc că pe cele înţelepte le indignează o asemenea jignire. Priviţi mai toate piesele moderne : veţi găsi negreşit o femeie care ştie tot, care îi instruieşte pe bărbaţi în orice ; mereu cîte o doamnă de la Curte îl pune pe micul Jehan de Saintré [1] să spună catehismul. Copilul n-ar putea să-şi mănînce bucata de pîine dacă nu i-ar tăia-o guvernanta. Aşa se petrec lucrurile în piesele noi. Bona e pe scenă, copiii — în sală. Încă o dată, nu neg faptul că metoda are foloasele ei, că asemenea preceptori pot da greutate şi valoare lecţiilor lor. Dar să revenim la problema mea. Dintre obiceiul antic şi al nostru, care anume, întreb eu, onorează într-o mai mare măsură femeile şi acordă sexului frumos consideraţia pe care o merită ?

Aceeaşi cauză care dă, în piesele noastre tragice şi comice, ascendent femeilor asupra bărbaţilor, îl dă şi tinerilor asupra bătrînilor ; e o altă răsturnare a relaţiilor firești, nu mai puţin condamnabilă. Cum interesul se concentrează doar asupra cuplului de îndrăgostiţi, rolurile vîrstnicilor nu pot fi decît secundare. Ori, atunci cînd alcătuiesc chiar miezul intrigii, slujesc fie drept piedică în calea dorinţelor tinerilor îndrăgostiţi, şi atunci devin antipatici, fie sînt ei înşişi îndrăgostiţi, şi atunci devin ridicoli, *Turpe senex miles* [2]. În tragedii, sînt tirani şi uzurpatori. În comedii — geloşi, cămătari, pedanţi, părinţi

[1] Eroul romanului lui Antoine de la Salle, *l'Hystoyre et plaisante Chronique du Petit Jehan de Saintré...* (1456), *(Istoria şi cronica hazlie a nevîrstnicului Jehan de Saintré...).*

[2] E ruşine să fii soldat bătrîn (lat.), Ovidiu, *Arta de a iubi.*

insuportabili, pe care toată lumea vrea să-i păcălească. Iată demna înfățișare sub care apare bătrînețea la teatru, iată ce respect i se insuflă tineretului pentru ea. Să-i fim recunoscători ilustrului autor al pieselor *Zaïre* și *Nanine* că a ferit de acest dispreț pe venerabilul Luzignan [1] și pe bunul Philippe Humbert [2]. Și mai sînt și alți cîțiva ; dar e oare de-ajuns pentru a stăvili torentul prejudecăților publice și pentru a șterge înjosirea la care cei mai mulți autori supun, de dragul hazului, vîrsta înțelepciunii, experienței și autorității ? Cine se îndoiește că obișnuința de a vedea pe scenă doar bătrîni dezgustători nu contribuie la a-i compromite și în societate și că deprinderea de a-i confunda pe cei reali cu flecarii și geronții din piese nu face ca toți să fie disprețuiți deopotrivă ? Observați la Paris, cu prilejul oricărei întruniri, aerul înfumurat și arogant, tonul sigur și tăios al tineretului obraznic, în timp ce bătrînii, sfioși și modești, abia dacă îndrăznesc să deschidă gura sau abia dacă sînt ascultați. Pot fi oare văzute asemenea lucruri în provincie și în locurile unde nu există spectacole ? Capul încărunțit de ani, părul alb nu impun oare respect pretutindeni în lume, afară de marile orașe ? Mi se va spune că la Paris bătrînii sînt în parte vinovați pentru disprețul ce li se arată, fiindcă au părăsit purtarea cuvenită, fiindcă au adoptat fără rușine moda și apucăturile tineretului, devenind curtenitori după exemplul său, așa încît e firesc ca lui să i se dea întîietate într-un domeniu ce-i aparține ; de fapt, e tocmai pe dos ; neavînd alt mijloc de a se face plăcuți, bătrînii sînt siliți să recurgă la acesta, căci preferă să fie tolerați datorită unor posturi ridicole, decît deloc. Nu înseamnă, desigur, că făcînd pe seducătorii, reușesc să și fie astfel, și că un sexagenar galant e un personaj din cale-afară de plăcut ; dar indecența însăși se

[1] Personaj din piesa *Zaïre*, de Voltaire.
[2] Personaj din piesa *Nanine*.

întoarce în folosul său : o victorie în plus pentru o femeie să aibă în suită un Nestor şi să se poată mîndri că zăpezile vîrstei nu sînt o garanţie împotriva pasiunilor pe care le trezeşte. Iată de ce femeile îi încurajează din plin pe aceşti decani ai Cytherei şi au perfidia să numească bărbaţi încîntători nişte bătrîni ţicniţi pe care i-ar găsi mai puţin demni de atenţie dac-ar fi mai puţin extravaganţi. Dar să revenim la subiectul meu.

Acestea nu sînt singurele consecinţe provocate de întemeierea interesului pentru teatru exclusiv pe iubire. I se atribuie multe altele, mai grave şi mai însemnate, al căror adevăr nu-l voi examina aici, dar care au fost adesea şi răspicat invocate de către scriitorii ecleziaşti. Primejdiile pe care le poate genera imaginea unei pasiuni contagioase sînt, li s-a răspuns, preîntîmpinate prin modul de a o prezenta : dragostea înfăţişată pe scenă îşi dobîndeşte îndreptăţirea, are un scop moral. este deseori sacrificată în favoarea datoriei şi virtuţii şi, de îndată ce devine condamnabilă, îşi primeşte pedeapsa. Foarte bine : dar nu e oare caraghios să pretinzi că, după deznodămînt, poţi ordona impulsurile inimii potrivit preceptelor raţiunii şi că trebuie să aştepţi desfăşurarea evenimentelor pentru a şti ce impresie se cuvine să ai despre situaţiile care le determină ? De fapt, vina teatrului nu e că inspiră pasiuni criminale, ci că predispune sufletul la simţăminte prea aprinse, satisfăcute apoi în dauna virtuţii. Emoţiile dulci pe care le încercăm la teatru nu au în sine un obiect determinat, dar nasc în noi nevoia de a-l avea ; nu ne insuflă propriu-zis iubirea, dar ne pregătesc pentru ea ; nu aleg fiinţa pe care o vom iubi, dar ne grăbesc s-o alegem noi. Deci sînt inocente sau dăunătoare exclusiv în funcţie de felul în care le folosim, potrivit propriului nostru caracter, iar caracterul nu depinde de exemplu. Chiar de-ar fi adevărat că teatrul zugrăveşte numai pasiuni legitime, ar decurge oare de aici că impresiile astfel produse sînt mai slabe, că efectele sînt mai

puțin primejdioase ? Imaginile vii ale iubirii pure să fie oare mai puțin dulci, mai puțin tulburătoare, mai puțin apte să înfierbînte o inimă sensibilă decît cele ale iubirii vinovate, cînd groaza resimțită față de viciu slujește măcar drept antidot ? Iar dacă ideea nevinovăției înfrumusețează cîteva clipe sentimentul pe care îl însoțește, curînd circumstanțele se șterg din memorie, în timp ce impresia lăsată de o atît de dulce pasiune rămîne întipărită în adîncul inimii. Ce acțiune condamnabilă săvîrșise patricianul Manilius cînd a fost izgonit din senatul Romei fiindcă își sărutase soția în prezența fiicei, dacă e să judecăm doar situația în sine ? Nici una, desigur : fapta lui dezvăluia chiar un sentiment vrednic de laudă. Dar înflăcărările caste ale mamei puteau inspira unele impure fiicei. Așadar, o acțiune foarte morală devenea un exemplu de corupție. Iată consecința iubirii îngăduite pe scenă.

Se pretinde că zugrăvirea slăbiciunilor dragostei ne vindecă de ea. Nu știu ce urmăresc în această privință autorii, dar văd că spectatorii sînt totdeauna de partea celui mai slab dintre amanți și că adesea ar fi mulțumiți să-l vadă și mai lipsit de voință ! Întreb dacă acest mijloc este cel mai nimerit pentru a te împiedica să ajungi într-o situație asemănătoare.

Amintiți-vă domnule, de o piesă pe care, dacă nu mă înșel, am văzut-o împreună acum cîțiva ani și ne-a făcut o plăcere aproape nesperată, fie pentru că autorul o înzestrase într-adevăr cu mai multe frumuseți dramatice decît ne așteptam, fie pentru că actrița împrumutase obișnuitul ei farmec rolului, pe care îl punea în valoare. Vorbesc despre *Berenice* de Racine. Ce stare de spirit îl stăpînește pe spectator la începutul piesei ? Un sentiment de dispreț pentru slăbiciunea împăratului și romanului care șovăie, ca ultimul dintre oameni, între iubită și datorie ; care, neîncetînd a se zbate într-o nesiguranță dezonorantă, înjosește prin tînguiri femeiești caracterul aproape divin pe care i-l atribuie istoria ; care îl trans-

formă într-un jalnic amorez de alcov pe cel ce a fost binefăcătorul lumii şi o culme a speţei umane. Ce gîndeşte acelaşi spectator după reprezentaţie ? Sfîrşeşte prin a-l compătimi pe bărbatul sensibil pe care îl dispreţuise, prin a se lăsa atras de aceeaşi pasiune pe care i-o imputase ca pe o crimă, prin a murmura în sinea lui împotriva sacrificiului pe care acela e silit să-l facă pentru legile patriei sale. Iată ce simţea fiecare dintre noi în timpul spectacolului. Rolul lui Titus, foarte bine jucat, ar fi fost pilduitor dacă era mai pe măsura eroului ; ne-am dat însă cu toţii seama că interesul principal se îndrepta către Berenice şi că deznodămîntul depindea de soarta dragostei ei. Şi asta nu pentru că tînguirile sale nesfîrşite ar fi trezit o emoţie deosebită în timpul piesei, ci pentru că în actul al cincilea, cînd înceta de a se mai tîngui cu expresia sumbră, privirea secată şi vocea stinsă, dînd glas unei dureri reci, vecină cu disperarea, arta actriţei se adăuga la patetismul rolului, iar spectatorii profund mişcaţi, începeau să plîngă cînd Berenice nu mai plîngea. Ce însemna asta dacă nu că tremuram să nu fie alungată, că simţeam dinainte durerea ce avea să-i sfîşie inima, că fiecare dorea ca Titus să se lase învins, chiar cu riscul de a fi mai puţin stimat ? Să fie aceasta o tragedie care şi-a atins scopul şi i-a învăţat pe spectatori să înfrîngă slăbiciunile dragostei ?

Sfîrşitul ne dezminte speranţele secrete, dar la ce bun ? Deznodămîntul nu anulează efectul piesei. Regina pleacă fără consimţămîntul publicului : împăratul o izgoneşte *invitus invitam* [1], putem adăuga *invito spectatore* [2]. În zadar a rămas Titus un adevărat roman, nimeni nu e de partea lui. Toţi spectatorii ţin la Berenice.

Chiar dacă mi s-ar contesta concluzia, chiar dacă s-ar susţine că exemplul de forţă şi virtute dat de Titus, învingător în lupta cu sine însuşi, constituie interesul fun-

[1], [2] Fără voia lui... fără voia spectatorului (lat.).

damental al piesei şi că, părîndu-ne rău de Berenice, simţim totuşi o satisfacţie în însăşi părerea noastră de rău, toate astea n-ar fi decît o recunoaştere a principiilor mele, deoarece, cum am mai spus, sacrificiile aduse datoriei şi virtuţii au totdeauna un farmec tainic, chiar pentru inimile corupte, iar dovada că acest sentiment nu e un rezultat al piesei stă în faptul că spectatorii îl au înainte de începerea ei. Ceea ce însă nu-i împiedică să considere că unele pasiuni satisfăcute sînt preferabile virtuţii însăşi ; deşi sînt bucuroşi văzîndu-l pe Titus integru şi măreţ, ar fi fost încă şi mai bucuroşi dacă l-ar fi văzut fericit şi slab sau, cel puţin, ar fi primit cu plăcere să fie ei în locul lui, cu acest preţ. Pentru a scoate în evidenţă adevărul afirmat, să ne imaginăm un deznodămînt opus celui ales de autor. Să ne imaginăm că, după ce şi-a cercetat mai atent inima, nevoind nici să nesocotească legile Romei, nici să-şi vîndă fericirea pe ambiţie, Titus, îndemnat de maxime cu desăvîrşire contrare, se aruncă la picioarele Berenicei, renunţînd la imperiu ; că ea, zguduită de un asemenea sacrificiu, se simte datoare să refuze mîna iubitului, dar că totuşi o acceptă ; că amîndoi, ameţiţi de farmecul iubirii, liniştii, purităţii, renunţă la măririle deşarte şi iau, mînaţi de dulcea bucurie inspirată de impulsurile firii, hotărîrea de a se duce să trăiască fericiţi şi neştiuţi de nimeni într-un colţ de lume ; că o scenă într-atît de emoţionantă ar fi însufleţită de sentimentele înflăcărate şi patetice oferite de subiect şi pe care Racine ar fi ştiut să le pună atît de bine în valoare ; că Titus, despărţindu-se de romani, le-ar ţine un discurs potrivit cu împrejurările şi cu subiectul : dacă autorul n-ar fi de o stîngăcie nemaipomenită, nu-i oare limpede că un asemenea discurs ar face să izbucnească în lacrimi întreaga adunare ? Încheiată astfel, piesa va fi, dacă vreţi, mai puţin bună, mai puţin pilduitoare, mai puţin conformă cu istoria, dar va plăcea ea oare mai puţin, vor pleca oare spectatorii mai puţin încîntaţi ? Pri-

mele patru acte ar rămîne aproape neschimbate, dar învățătura pe care am trage-o ar fi cu desăvîrșire opusă. Într-atît este de adevărat că imaginile iubirii sînt mai impresionante decît preceptele raţiunii şi că efectul unei tragedii rămîne cu totul independent de deznodămînt.

Pentru a şti cu siguranţă dacă tragedia ne arată urmările funeste ale pasiunilor excesive spre a ne învăţa să ne ferim de ele, nu avem decît să consultăm experienţa. Aceste urmări funeste sînt viu înfăţişate în *Zaïre* unde doi amanţi plătesc cu viaţa, iar Orosmane — şi mai scump, căci se omoară pentru a scăpa de cel mai cumplit sentiment ce poate stăpîni inima unui om : remuşcarea de a-şi fi ucis iubita. Iată deci lecţii foarte drastice. Aş vrea să ştiu dacă există cineva, bărbat sau femeie, care să se laude că a plecat de la reprezentaţia piesei *Zaïre* înarmat împotriva dragostei. Eu unul parcă aud cum, la sfîrşitul tragediei, fiecare spectator îşi spune în sinea lui : Ah ! de mi-ar fi dată mie o Zairă, aş face ce-aş face şi n-aş omorî-o ! Dacă femeile s-au grăbit să dea năvală la această piesă fermecătoare, făcîndu-i şi pe bărbaţi să le urmeze, n-aş crede că au făcut-o pentru a învăţa să n-o imite pe eroină în atît de nefastul ei sacrificiu, ci fiindcă, dintre toate tragediile reprezentate pe scenă, nici una nu înfăţişează atît de ademenitor forţa iubirii şi atotputernicia frumuseţii, arătînd în plus că nu se cuvine să-ţi judeci iubita după aparenţe. E drept, Orosmane o sacrifică pe Zaira din gelozie, dar o femeie sensibilă nu se înspăimîntă de fapta lui, în care vede dezlănţuirea pasiunii : căci e mai puţin tragic să mori de mîna iubitului, decît să ai parte de-o dragoste banală.

Oricum ni s-ar înfăţişa iubirea, ea ne seduce dacă e iubire adevărată. Dacă e rău zugrăvită, piesa-i proastă ; dacă e bine zugrăvită, pune în umbră tot ce o însoţeşte. Luptele, chinurile, suferinţele o fac cu mult mai impresionantă decît dacă n-ar avea de învins nici o rezistenţă. Departe de a descuraja prin tristele-i urmări, ne atrage

tocmai datorită nenorocirilor pe care le aduce. Te gîndeşti fără voie că un sentiment atît de desfătător răscumpără totul. O imagine de o asemenea dulceaţă înmoaie pe nesimţite inima : iei din pasiune ceea ce duce la plăcere, laşi deoparte ceea ce îndurerează. Nimeni nu se crede obligat să fie un erou şi de aceea, tot admirînd iubirea virtuoasă, cazi pradă iubirii păcătoase.

Imaginile ei devin şi mai primejdioase prin intenţia de a le face exemplare : pe scenă iubirea leagă doar suflete curate, cei doi îndrăgostiţi sînt întotdeauna modele de perfecţiune. Cum să nu fii atras de o atît de seducătoare pasiune, şi încă între două fiinţe al căror caracter e atît de interesant prin el însuşi ? Printre toate piesele noastre dramatice, nu cred să fie nici măcar una în care dragostea reciprocă să nu se bucure de adeziunea spectatorului. Dacă vreun nefericit e mistuit de o iubire neîmpărtăşită, sala îl dispreţuieşte. Credem că procedăm cum nu se poate mai bine atrăgînd asupra unui îndrăgostit stima sau dispreţul în funcţie de succesul sau insuccesul lui în dragoste, făcîndu-i pe spectatori să aprobe întotdeauna sentimentele iubitei sale şi dînd tandreţii rolul ce i se cuvine virtuţii. Ar trebui, dimpotrivă, să-i învăţăm pe tineri să nu se încreadă în iluziile iubirii, să se păzească de rătăcirea unei porniri oarbe ce-şi închipuie totdeauna că se întemeiază pe virtute, să se ferească uneori de a dărui un suflet curat unei fiinţe nedemne de asemenea atenţii. Nu cunosc, afară de *Mizantropul*, nici o piesă în care eroul să facă o alegere proastă. Nimic deosebit în a-l înfăţişa pe Mizantrop în postură de îndrăgostit, sclipirea de geniu e de a-l fi pus să se îndrăgostească de o cochetă. Încolo, teatrul e un tezaur de femei perfecte. S-ar zice că toate s-au refugiat aici. Să fie asta imaginea fidelă a societăţii ? Să fie ăsta modul potrivit de a ni se inspira neîncredere într-o pasiune ce duce la pierzanie atîţia oameni de soi ? Nu lipseşte mult şi vom fi făcuţi să credem că orice bărbat cumsecade are datoria de a fi în-

drăgostit și că orice femeie iubită e neapărat și virtuoasă. Iată-ne primind învățături de preț!

Repet, nu încerc să judec dacă este bine ori rău că se pune dragostea la temelia interesului pentru teatru; afirm însă că, dacă imaginile ei sînt uneori primejdioase, vor rămîne totdeauna la fel, orice am face spre a le deghiza. Afirm că numai fiind de rea-credință sau în necunoștință de cauză poți vorbi despre corectarea impresiilor provocate de iubire prin impresii de altă natură, care nu le însoțesc pe cele dintîi în inima spectatorului ori pe care inima nu întîrzie să le despartă de celelalte; impresii care pot chiar ascunde primejdiile iubirii și care dau astfel acestui sentiment înșelător un nou farmec prin care îi nenorocește pe cei care îi cad pradă.

Deducînd din chiar natura spectacolelor, în general, formele cele mai bune de care ele sînt susceptibile ori examinînd tot ce luminile unui secol și unui popor înțelept au făcut pentru desăvîrșirea alor noastre, cred că putem conchide, după aceste felurite considerații, că efectul moral al spectacolului și al teatrelor nu va fi niciodată bun ori folositor prin el însuși, deoarece, chiar ținînd seama numai de avantajele lor, nu găsim nici o utilitate reală care să nu fie depășită de neajunsuri. Or, ca o consecință a inutilității sale, teatrul, lipsit de orice posibilitate de a îndrepta moravurile, are multe de a le vicia. Favorizîndu-ne toate înclinațiile, dă un ascendent nou celor care ne domină; emoțiile frecvente la care ne supune ne moleșesc, ne frîng voința, ne slăbesc rezistența față de propriile pasiuni, iar interesul steril pentru virtute e bun doar să ne satisfacă orgoliul, fără să ne oblige să o practicăm. Toți compatrioții mei care nu dezaprobă spectacolele în ele însele greșesc, prin urmare.

Afară de aceste consecințe ale teatrului ce depind de conținutul spectacolelor, el mai are și altele, tot atît de inevitabile, ce privesc direct scena și pe reprezentanții ei, și tocmai acestora le atribuie genevezii citați mai îna-

inte gustul pentru lux, podoabe şi libertinaj, a cărui pătrundere la noi le stîrneşte îndreptăţite temeri. Nu numai frecventarea actorilor, ci şi frecventarea teatrului poate deştepta acest gust, prin pompa de acolo şi eleganţa actorilor. Chiar dacă n-ar avea alte urmări decît întreruperea la ore anumite a cursului treburilor publice şi domestice şi procurarea unui refugiu sigur trîndăviei, e de neînchipuit ca posibilitatea de a merge zilnic în acelaşi loc spre a uita de sine şi a se preocupa de chestiuni ce nu-l privesc să nu-i creeze cetăţeanului alte deprinderi şi să nu-i formeze moravuri noi. Să fie oare aceste schimbări folositoare sau pagubitoare ? Iată o întrebare ce impune nu atît examinarea spectacolului, cît a spectatorilor. E neîndoielnic că asemenea schimbări îi vor duce pe toţi la aproape acelaşi rezultat ; prin urmare, diferenţele se cer stabilite după starea în care fiecare se afla iniţial.

Admiţînd că distracţiile sînt indiferente prin natura lor (şi, pentru o clipă, mă învoiesc a socoti spectacolele ca atare), natura ocupaţiilor pe care le întrerup determină aprecierea lor drept bune sau rele, cu precădere cînd sînt îndeajuns de frecvente pentru a deveni ele însele o ocupaţie, înlocuind, cu ispita lor, preocuparea pentru muncă. E conform raţiunii să stimulăm distracţiile oamenilor care au îndeletniciri nesănătoase şi să-i abatem de la aceleaşi distracţii pe cei cu îndeletniciri utile. Potrivit unui alt considerent general, nu e bine să laşi în seama unor oameni inactivi şi corupţi alegerea propriilor distracţii, ca să nu le conceapă potrivit înclinaţiilor lor vicioase şi să nu devină la fel de primejdioşi prin felul amuzamentelor, cum sînt prin cel al îndeletnicirilor. Îngăduiţi-i însă unui popor harnic şi modest să se destindă după lucru, cînd şi cum îi place ; niciodată nu vom avea a ne teme că abuzează de această libertate şi nu-i nevoie să ne ostenim a-i găsi divertismente

plăcute, căci după cum foamea și abstinența dau gust unor mîncăruri care cer foarte puține pregătiri, nici plăcerile oamenilor frînți de oboseală, care găsesc în odihnă una dintre cele mai dulci, nu cer mai multe. Într-un oraș mare, plin de intriganți, de indivizi fără ocupație, fără credință, fără principii, a căror imaginație pervertită de lene, de trîndăvie, de dorința desfătării și de cerințe nemăsurate, naște monștri și îndeamnă la nelegiuiri ; într-un oraș unde bunele moravuri și onoarea nu înseamnă nimic, deoarece fiecare, disimulîndu-și cu ușurință conduita în fața societății, se poartă potrivit creditului ce i se acordă și e apreciat după averea de care dispune, cîrmuirea n-ar exagera niciodată înmulțind divertismentele legitime, nici încercînd să le facă din ce în ce mai atrăgătoare ca să-i abată pe locuitori de la ispita de a căuta altele, mai primejdioase. Cum a-i împiedica să fie activi înseamnă a-i împiedica să săvîrșească rele, două ore pe zi sustrase practicării viciului exclud a douăsprecezea parte din crimele ce s-ar comite ; și toate discuțiile pe care paraziții și șarlatanii dintr-un asemenea loc le au în cafenele, sau în alte refugii de-ale lor, asupra pieselor ce au fost ori urmează a fi văzute, sînt și ele spre folosul capilor de familie, fie în ceea ce privește onoarea fiicelor sau soțiilor, fie în ceea ce privește punga lor sau a fiilor lor.

În schimb, în orașele mici, în așezările mai puțin populate, unde toți locuitorii, aflați mereu sub ochii întregii societăți, se judecă în chip natural unii pe alții și unde autoritățile își exercită lesne controlul asupra tuturor, se impune respectarea unor principii contrare. Dacă există îndeletniciri utile, meșteșuguri, manufacturi, nu trebuie introduse distracții care ar slăbi vrednicia zeloasă pentru care grijile devin satisfacții și care îmbogățește suveranul prin avariția supușilor. Dacă un ținut lipsit de negoț hrănește locuitori inactivi, nu numai că nu trebuie să le stimulăm trîndăvia la care o viață ușoară și

comodă îi predispune cu prisosinţă, ci dimpotrivă, trebuie să le-o facem de nesuferit, silindu-i, prin constrîngerea plictiselii, să întrebuinţeze cu folos un timp pe care să nu aibă cum îl irosi. Văd că la Paris, unde totul e judecat după aparenţe fiindcă nimeni n-are timp să aprofundeze nimic, lumea crede, luînd ca etalon atmosfera de inactivitate şi de apatie ce te izbeşte la prima vedere în cele mai multe oraşe de provincie, că locuitorii lor, cufundaţi într-o tîmpă indolenţă, nu fac decît să vegeteze, să se sîcîie şi să se învrăjbească unii pe alţii. E o eroare de care am scăpa cu uşurinţă dacă ne-am gîndi că mai toţi oamenii de litere ce strălucesc la Paris, mai toate descoperirile folositoare şi invenţiile noi vin din aceste atît de dispreţuite provincii. Rămîneţi cîtva timp într-un orăşel în care credeaţi la început că nu veţi găsi decît nişte automate : nu numai că veţi cunoaşte curînd oameni cu mult mai înţelepţi decît maimuţoii marilor oraşe, dar e aproape sigur că veţi descoperi în acel anonimat un om inventiv care vă va uimi cu talentele şi lucrările mîinilor sale ; admirîndu-i-le, îl veţi uimi şi mai tare la rîndul dumneavoastră, căci, arătîndu-vă minuni de hărnicie, răbdare şi ingeniozitate, va fi încredinţat că nu vă arată decît lucruri cu totul obişnuite la Paris. Asta e modestia adevăratului geniu, care nu e nici intrigant, nici abil ; nu cunoaşte drumul onorurilor şi al bogăţiei şi nu-i trece prin cap să-l caute ; nu se ia la întrecere cu nimeni ; toate resursele sale sînt numai în el ; insensibil la jigniri şi prea puţin sensibil la elogii, deşi îşi cunoaşte meritele, nu-şi revendică locul ce i se cuvine şi se bucură de sine însuşi fără a se evalua. Fără îndoială, într-un oraş mic găsim, păstrînd proporţiile, o activitate mai restrînsă decît într-o capitală, fiindcă pasiunile sînt mai puţin puternice, nevoile — mai puţin imperioase ; găsim în schimb mai multe spirite originale, mai multe meşteşuguri ingenioase, mai multe lucruri într-adevăr noi : pentru că, imitînd mai puţin, avînd mai puţine mo-

dele, fiecare dă mai mult şi pune mai mult din el însuşi în tot ce face ; pentru că spiritul omului, mai puţin risipit, mai puţin sufocat de opinii comune, dospeşte şi se coace mai bine în liniştea singurătăţii ; pentru că, văzînd mai puţine, născoceşte mai multe ; în sfîrşit, pentru că timpul nu te zoreşte şi ai vreme să-ţi formezi şi să-ţi dezvolţi ideile.

Îmi amintesc că am văzut în tinereţe, aproape de Neuchâtel, o privelişte încîntătoare şi poate unică pe lume. Un munte acoperit în întregime de locuinţe, fiecare fiind centrul terenurilor din dependenţa sa, astfel încît casele, la distanţe egale, cum egale sînt şi averile proprietarilor, oferă numeroşilor locuitori ai muntelui atît reculegerea singurătăţii, cît şi plăcerile societăţii. Aceşti ţărani fericiţi, cu toţii plini de voie bună, scutiţi de dijme, impozite, corvezi, cultivă cu o rîvnă neîntrecută pămînturile ale căror roade le aparţin şi folosesc răgazul ce le rămîne spre a face nenumărate lucruri cu mîna lor, valorificînd harul inventivităţii cu care i-a înzestrat natura. Iarna mai cu seamă, cînd înălţimea nămeţilor îi împiedică să comunice lesne, fiecare stă retras la căldură, alături de o familie numeroasă, în propria şi frumoasa lui casă de lemn [1], construită chiar de el, şi se înedeletniceşte cu o sumedenie de treburi distractive ce alungă plictiseala din căminul său şi îi sporesc bunăstarea. Niciodată vreun tîmplar, lăcătuş, geamgiu sau strungar de meserie n-a pătruns prin partea locului ; toţi practică asemenea meserii pentru ei înşişi, nici unul pentru altcineva ; din mulţimea obiectelor utile şi chiar elegante

[1] Parcă aud cum aici, ca şi-n multe alte locuri, vreun parizian firoscos protestează, dacă nu cumva se citeşte pe sine, şi demonstrează doct doamnelor (căci îndeosebi doamnelor le sînt adresate demonstraţiile acestor domni) că o casă de lemn nu poate fi călduroasă. Minciună grosolană : Greşeală de fizică ! O ! biet autor ! Cît despre mine, consider demonstraţia fără replică. Tot ce ştiu e că elveţienii îşi petrec iernile la căldură, printre zăpezi, în case de lemn (n. a.).

ce le alcătuiesc gospodăria şi le împodobesc locuinţa, nu vezi nici unul care să nu fi fost făcut de mîna stăpînului. Le mai rămîne timp să făurească nenumărate lucruri de tot felul, din oţel, lemn, carton, pe care le vînd străinilor, multe ajungînd chiar şi la Paris, de pildă acele mici orologii de lemn pe care le vedem de cîţiva ani încoace. Fac şi orologii de fier, fac chiar ceasornice de buzunar şi, lucru ce pare de necrezut, fiecare cunoaşte diversele meşteşuguri în care se subîmparte ceasornicăria şi face singur toate piesele.

Şi asta nu e tot : au cărţi folositoare şi sînt destul de instruiţi ; discută cu bun-simţ despre chestiuni feluri te, iar despre unele cu inteligenţă [1]. Fac sifoane, magneţi, ochelari, pompe, barometre, camere obscure ; pe pereţi atîrnă sumedenie de unelte de tot soiul ; soba unui ţăran vi s-ar părea un atelier mecanic sau un laborator de fizică experimentală. Toţi se pricep întrucîtva să deseneze, să picteze, să graveze ; cei mai mulţi cîntă la flaut, unii au oarecari cunoştinţe de muzică şi cîntă corect. Aceste arte nu le sînt predate de profesori, ci le sînt transmise, ca să spun aşa, prin tradiţie. Unul dintre cei pricepuţi la muzică îmi spunea că a învăţat-o de la tatăl său, altul — de la o mătuşă, al treilea — de la un văr, cîtorva li se părea că o ştiu dintotdeauna. O distracţie obişnuită e să cînte împreună cu soţiile şi copiii psalmii pe patru voci, şi rămîi cu desăvîrşire uluit auzind cum din aceste căsuţe săteşti răzbate armonia puternică şi bărbătească a lui Goudimel [2], de mult uitată de artiştii savanţi de la noi.

---

[1] Pot cita drept exemplu un om de merit, bine cunoscut la Paris şi nu o dată onorat de sufragiile Academiei de Ştiinţe. Este domnul Rivaz, valaisan celebru. Ştiu că nu are mulţi egali printre compatrioţii săi ; totuşi, numai trăind în felul lor a învăţat să-i întrecă (n. a.).

[2] Compozitor francez din secolul al XVI-lea, maestru în contrapunct.

Nu conteneam să cutreier aceste minunate așezări, iar locuitorii lor să-mi arate cea mai sinceră ospitalitate. Din păcate, eram tînăr : aveam curiozitatea unui copil, voiam mai degrabă să mă distrez decît să mă instruiesc. După treizeci de ani, puținele observații făcute atunci s-au șters din memorie. Îmi amintesc doar că nu mă săturam să admir la acești oameni fără pereche amestecul neobișnuit de finețe și simplitate, aproape incompatibile în aparență, pe care nu l-am mai întîlnit nicăieri. Încolo, n-am reținut nimic despre moravurile, rînduielile, caracterele lor. Azi, cînd aș privi totul cu alți ochi, să nu-mi mai fie dat să revăd niciodată fericitul ținut ? Vai ! El se află chiar pe drumul către țara mea !

Acum, după ce v-ați făcut o idee despre ei, să presupunem că pe culmea muntelui de care vorbeam, printre locuințe, s-ar înființa un teatru permanent și necostisitor, să zicem sub pretextul de a oferi o destindere meritată unor oameni care trudesc neîncetat și care își pot îngădui această modestă cheltuială. Să mai presupunem că teatrul începe să-i atragă și să vedem ce consecințe va avea o asemenea instituție.

Observ în primul rînd că, ocupațiile lor încetînd să mai fie și distracțiile lor, de îndată ce vor avea una nouă, ea îi va dezgusta de primele ; rîvna nu va mai da naștere nici răgazurilor, nici invențiilor dinainte. Dealtfel, zilnic va exista un răstimp efectiv pierdut de cei ce vor asista la spectacol. Și nu-ți mai arde de treabă cînd ai în minte numai ceea ce ai văzut : vorbești de spectacol, te gîndești la el. În consecință, delăsarea în muncă ; primul prejudiciu.

Oricît de puțin s-ar plăti la intrare, se va plăti totuși ; iată o cheltuială pe care înainte n-o făceai. Plătești pentru tine, pentru soție, pentru copii, cînd îi iei, și cîteodată trebuie să-i iei. În afară de asta, un muncitor n-o să iasă niciodată în lume cu hainele de lucru : va trebui să îmbrace mai des hainele de duminică, să se primenească

mai des, să se pudreze, să se bărbierească ; toate astea cer timp şi bani. Creşterea cheltuielilor ; al doilea prejudiciu.

Munca mai puţin stăruitoare şi cheltuielile mai mari cer o compensaţie. O vor obţine din preţul produselor pe care vor fi obligaţi să-l mărească. Mulţi negustori, nemulţumiţi de scumpire, vor renunţa la serviciile *Montagnons*[1]-ilor şi se vor aproviziona de la alţi elveţieni din împrejurimi, la fel de pricepuţi ca şi ceilalţi, dar care vor fi rămas fără spectacole şi nu-şi vor fi mărit preţurile. Reducerea vînzării : al treilea prejudiciu.

Pe vremea rea drumurile nu sînt practicabile, dar cum trupa va trebui să subziste şi în aceste perioade, ea nu-şi va întrerupe reprezentaţiile. Prin urmare vor fi necesare măsuri pentru ca teatrul să rămînă accesibil pe orice vreme. Iarna vor trebui să taie drumuri în zăpadă, poate chiar să le paveze şi, Dumnezeu ştie !, să le pună şi felinare. Iată cheltuieli publice, în consecinţă contribuţii din partea cetăţenilor. Instituirea de impozite : al patrulea prejudiciu.

Soţiile *Montagnons*-ilor, care la început se vor duce să vadă, iar apoi să fie văzute, vor dori să fie gătite : care mai de care. Soţia domnului castelan nu va vrea să apară la teatru în aceeaşi toaletă cu soţia învăţătorului ; soţia învăţătorului se va strădui să se îmbrace ca soţia castelanului. De aici se va naşte curînd un concurs de eleganţă ce-i va ruina pe soţi şi, poate, îi va atrage, oferind mereu alte şi alte mijloace de nesocotire a legilor cumpătării. Introducerea luxului : al cincilea prejudiciu.

Restul e uşor de imaginat. Fără să pun la socoteală celelalte neajunsuri de care am vorbit sau urmează să vorbesc, fără să ţin seama de felul spectacolelor şi de consecinţele lor morale, am în vedere exclusiv munca şi cîştigul, şi cred că am demonstrat, printr-un raţiona-

[1] Aşa sînt numiţi în acea regiune locuitorii acestui munte (n. a.).

ment clar, cum un popor înstărit, dar a cărui bunăstare se datorește hărniciei, înlocuind realitatea cu iluzia, se ruinează din clipa cînd vrea să strălucească.

Dealtfel, ipoteza mea himerică nu trebuie să trezească indignare ; o dau ca atare și nu urmăresc decît să scot cît de cît în evidență consecințele ei inevitabile. Eliminați cîteva particularități, veți găsi în alte părți alți *Montagnons* și, *mutatis mutandis*, exemplul își va afla aplicația.

Așadar, chiar de-ar fi adevărat că spectacolele nu sînt rele în sine, ar rămîne de văzut dacă n-ar deveni astfel pentru poporul căruia îi sînt destinate. În unele locuri vor fi utile pentru a-i atrage pe străini, pentru a înteți circulația banilor, pentru a-i stimula pe artiști, pentru a diversifica mòdele, pentru a da de lucru oamenilor prea bogați sau celor ce aspiră să devină, pentru a-i face mai puțin primejdioși, pentru a distrage poporul de la necazurile sale, pentru a-l face să-și uite stăpînii privindu-le măscăricii, pentru a menține și dezvolta bunul gust cînd moralitatea a dispărut, pentru a acoperi cu lustrul convenienței urîțenia viciului : pe scurt, pentru a împiedica degenerarea relelor moravuri în banditism. În alte locuri, nu vor izbuti decît să alunge dragostea de muncă, să descurajeze hărnicia, să-i ruineze pe cetățeni, să le deștepte gustul trîndăviei, să-i îndemne a căuta mijloace de-a trăi fără să muncească, să aducă poporul într-o stare de inactivitate și de moleșeală, să-l împiedice să-și dea seama care sînt problemele publice și private ce ar trebui să-l preocupe, să își bată joc de înțelepciune, să înlocuiască practicarea virtuților cu jargonul scenei, să transforme morala în metafizică, să prefacă cetățenii în firoscoși, mamele — în femei frivole, și tinerele — în prim-amoroze. Efectul general va fi același pentru toți ; numai că oamenii astfel schimbați vor conveni într-o mai mare sau mai mică măsură patriei lor. Devenind cu toții la fel, cei răi vor fi în cîștig, iar cei buni vor avea

și mai mult de pierdut. Toți se vor molipsi de înclinația spre lîncezeală, de tendința spre inactivitate, care pe unii îi va priva de mari virtuți, iar pe alții îi va împiedica să pună la cale mari nelegiuiri.

Din aceste noi observații rezultă o concluzie cu desăvîrșire opusă celei deduse din primele, și anume că spectacolele sînt folositoare pentru un popor corupt și dăunătoare pentru un popor virtuos. S-ar părea deci că aceste două efecte contrare ar urma să se anuleze reciproc, spectacolele devenind indiferente pentru toată lumea. Există însă o deosebire : efectul care întărește binele și răul decurge din spiritul pieselor, fiind supus, ca și ele, unui mare număr de modificări ce îl reduc aproape la zero, în timp ce efectul care schimbă binele în rău și răul în bine, decurgînd din existența însăși a teatrului, este constant, real, se resimte zi de zi și pînă la urmă se impune negreșit.

Reiese că, pentru a decide dacă este sau nu oportună înființarea unui teatru într-un oraș oarecare, se cuvine să știm în primul rînd dacă acolo moravurile sînt bune sau rele, chestiune asupra căreia poate că nu eu am căderea să mă pronunț referitor la noi. Oricum, tot ce pot admite în această privință e că într-adevăr teatrul nu ne va fi întru nimic dăunător în cazul în care nimic nu ne-ar mai putea dăuna.

Spre a preveni neajunsurile cărora le-ar da naștere exemplul actorilor, dumneavoastră ați dori să-i forțăm să devină vrednici de stimă. Prin acest mijloc, spuneți, am avea totdeodată spectacole și bune moravuri și am îmbina foloasele unora cu ale celorlalte. Spectacole și bune moravuri ! Iată într-adevăr un spectacol pe care ar merita să-l vedem, cu atît mai mult cu cît l-am vedea pentru prima oară. Dar ce mijloace ne indicați dumneavoastră spre a-i înfrîna pe actori ? Legi severe și riguros aplicate. Ceea ce înseamnă cel puțin a recunoaște că trebuiesc înfrînați și că mijloacele de a o face nu sînt sim-

ple. Legi severe ? Prima este să nu-i acceptăm pe actori. Aceasta odată încălcată, ce mai rămîne din severitatea celorlalte ? Legi riguros aplicate ? Trebuie să ştim dacă aşa ceva e cu putinţă, căci forţa legilor are propria-i măsură, iar forţa viciilor pe care le reprimă o are pe a ei. Numai după ce vom fi comparat aceste două cantităţi şi vom fi văzut că prima o depăşeşte pe cealaltă, putem fi siguri de respectarea legilor. În cunoaşterea acestor raporturi stă adevărata pricepere a legiuitorului, căci, dacă ar fi de-ajuns să se publice decrete peste decrete, regulamente peste regulamente, spre a se reprima abuzurile pe măsură ce apar, s-ar spune desigur lucruri foarte frumoase, care ar rămîne însă în cea mai mare parte fără efect, fiind mai curînd indicaţii cu privire la cele ce-ar trebui făcute, decît mijloace de a le realiza. În fond, instituirea legilor nu e un lucru atît de extraordinar încît să nu stea în puterea oricui să le găsească singur, prin înţelepciune şi echitate, pe acelea care, respectate strict, ar fi mai folositoare societăţii. Există vreun cît de mărunt învăţăcel în ale dreptului care să nu poată întocmi codul unei morale la fel de pure cum e cea a legilor lui Platon ? Dar nu numai despre asta e vorba. Important e să adaptezi într-un asemenea grad codul respectiv la poporul pentru care l-ai făcut şi la chestiunile pe care le statuează, încît aplicarea lui să decurgă firesc din însuşi concursul acestor conformităţi. Important e să impui poporului, după exemplul lui Solon, nu atît legile cele mai bune în sine, cît pe cele mai nimerite pentru el în situaţia dată. Altminteri, e preferabil să laşi să dăinuie neregulile, decît să le previi sau să le înlesneşti prin legi ce n-ar fi defel respectate, căci fără să îndreptăţi răul, ai mai compromite şi legile.

O altă observaţie, nu mai puţin importantă, este că problemele de moravuri şi de justiţie publică nu se reglementează, precum cele de justiţie privată şi de drept propriu-zis, prin decrete şi prin legi. Iar dacă legile îşi

exercită uneori influența asupra moravurilor, o fac numai cînd își trag forța din acestea. Atunci le retransmit aceeași forță printr-o reacție bine cunoscută de cîrmuitorii destoinici. Întîia obligație a eforilor Spartei, după ce își luau în primire funcția, era să dea o proclamație publică prin care se prescria cetățenilor nu să respecte legile, ci să le iubească, pentru ca astfel respectarea lor să nu le fie o povară. Această proclamație, care nu era o simplă formalitate, dezvăluie limpede spiritul rînduielilor Spartei care făcea ca legile și moravurile, intim legate în inimile cetățenilor, să formeze, ca să spun așa, unul și același corp. Zadarnic ne-am închipui însă că Sparta ar putea renaște sub imperiul comerțului și al poftei de cîștig ! Dac-am avea aceleași principii, am putea înființa fără riscuri un teatru la Geneva, căci picior de cetățean sau de burghez nu i-ar trece pragul.

Prin ce mijloace poate deci acționa cîrmuirea asupra moravurilor ? Răspunsul meu este : prin opinia publică. După cum obiceiurile noastre, cînd sîntem departe de lume, se nasc din propriile noastre convingeri, ele se nasc din opinia semenilor cînd sîntem în mijlocul lor. Cînd nu trăiești însingurat, ci printre alții, judecățile lor hotărăsc totul. Ni se pare bun sau interesant doar ceea ce societatea socotește ca atare, iar unica fericire pentru foarte mulți dintre oameni e să fie considerați fericiți.

Cît despre alegerea instrumentelor capabile să dirijeze opinia publică, iată o altă problemă, pe care ar fi de prisos s-o examinez pentru dumneavoastră și pe care nu aici este locul s-o examinez pentru publicul larg. Mă voi mulțumi să arăt, printr-un exemplu grăitor, că aceste instrumente nu sînt nici legile, nici pedepsele, nici un fel de mijloace coercitive. Exemplul îl aveți sub ochi, îl iau din patria dumneavoastră, e tribunalul mareșalilor Franței, numiți judecători supremi în chestiuni de onoare.

Ce misiune avea instituția amintită ? Să schimbe opinia publică privitor la dueluri, la acordarea satisfacției

și la împrejurările în care un om respectabil este silit, sub amenințarea oprobriului, să-și apere onoarea cu spada în mînă. De aici decurge în primul rînd că, forța neavînd nici o înrîurire asupra spiritelor, se cerea îndepărtată cu cea mai mare atenție orice urmă de violență dintr-un tribunal instituit anume pentru a înfăptui această schimbare. Chiar numele de *tribunal* era prost ales, mi-ar fi plăcut mai mult cel de *curte de onoare*. Singurele lui arme trebuiau să fie onoarea și oprobriul. În nici un caz represiunea, în nici un caz pedeapsa corporală, nicidecum închisoarea, arestul sau punerea sub pază armată. Nimic altceva decît un aprod care să fi făcut citațiile, atingîndu-l pe acuzat cu o baghetă, fără să urmeze nici o altă constrîngere spre a-l sili să se prezinte. Nu încape îndoială că a nu te prezenta la data fixată în fața judecătorilor onoarei, ar fi totuna cu a te declara vinovat și a te condamna singur. De aici ar rezulta în mod firesc desconsiderarea, degradarea în rang, interdicția de a-l sluji pe rege în comisiile sale, în armată, precum și alte pedepse de felul acestora, care țin direct de opinie sau sînt consecința ei necesară.

În al doilea rînd, decurge că, pentru a dezrădăcina prejudecata publică, era nevoie de judecători cu mare prestigiu în privința obiectului în chestiune. Din acest punct de vedere, fondatorul a înțeles perfect spiritul instituției : căci, la un popor prin excelență războinic, cine poate decide asupra situațiilor în care ești îndreptățit să-ți dovedești curajul și asupra acelora în care onoarea lezată cere satisfacție, dacă nu foștii ostași acoperiți de merit, cei care au încărunțit sub cununile de lauri și au dovedit de nenumărate ori cu prețul sîngelui lor că știu să-și facă datoria cînd ea le cere să și-l verse ? În al treilea rînd, decurge că, întrucît nimic nu e mai independent de puterea supremă decît judecata publică, suveranul nu trebuie să intervină cu decizii arbitrare în hotărîri menite să reprezinte această judecată și, mai mult chiar, s-o de-

termine. Trebuia, dimpotrivă, să încerce să se subordoneze pe sine curții de onoare, supunîndu-se el însuși decretelor ei respectabile. Nu era deci indicat să înceapă prin a-i condamna la moarte pe toți dueliștii, fără deosebire, adică prin a pune din capul locului onoarea și legea într-o opoziție nedorită, căci legea însăși nu poate sili pe nimeni să renunțe la onoare. Dacă un om este considerat poltron de un popor întreg, în zadar regele, cu toată autoritatea sa, l-ar declara vrednic de stimă, nimeni nu va crede o iotă, iar omul, trecînd atunci drept un plotron care mai vrea și respect cu sila, va fi și mai disprețuit. Cît despre ceea ce spun edictele, că a te bate înseamnă a-l supăra pe Dumnezeu, avertismentul e desigur pios, dar nu legea civilă judecă păcatele și ori de cît ori autoritatea suverană va voi să intervină în conflictele dintre onoare și religie, ea se va compromite în fața ambelor părți. Aceleași edicte nu cuprind o judecată mai bună cînd spun că, în loc să te bați în duel, trebuie să te adresezi mareșalilor : a condamna în felul acesta lupta, fără deosebire, fără rezerve, înseamnă a judeca mai întîi tu însuți tocmai ce urmează a fi supus judecății mareșalilor. Se știe bine că ei nu au voie să permită duelul nici chiar atunci cînd onoarea ultragiată nu mai are alte soluții și, datorită prejudecăților, există multe asemenea cazuri. Cît despre satisfacțiile formale, menite să răscumpere ofensa, ele sînt adevărate jocuri de copii.

Faptul că un om are dreptul să accepte scuzele în ceea ce-l privește și să-și ierte dușmanul ne oferă un principiu care, aplicat cu chibzuință, poate înlocui încetul cu încetul prejudecata sîngeroasă pe care o atacă. Lucrurile stau cu totul altfel cînd a fost lezată onoarea celor de care se leagă propria noastră onoare. Din acea clipă, nici o conciliere nu mai este posibilă. Dacă tatăl meu a fost pălmuit, dacă sora, nevasta ori iubita mea a fost insultată, îmi voi păstra eu onoarea încălcînd-o pe a

lor ? Nu există nici mareşali, nici satisfacţie care să mă mulţumească : ori mă răzbun, ori renunţ la onoare ; edictele mă obligă să aleg între supliciu şi dezonoare. Dar, spre a cita un exemplu ce priveşte subiectul meu, cum se împacă spiritul scenei cu acela al legilor, de vreme ce ne ducem să aplaudăm la teatru acelaşi Cid pe care ne-am duce să-l vedem spînzurat în Piaţa Grève ?

Orice am face e în zadar : nici raţiunea, nici virtutea, nici legile nu vor învinge opinia publică atîta timp cît nu vom descoperi arta de a o schimba. Repet, această artă nu are nimic cŏmun cu violenţa. Soluţiile actuale nu ar servi, dac-ar fi aplicate, decît la pedepsirea oamenilor curajoşi şi la apărarea laşilor. Din fericire, sînt prea absurde ca să poată fi aplicate şi singura lor ispravă e că li s-a dat un alt nume duelurilor. Cum ar fi trebuit deci să se procedeze ? Ar fi trebuit, cred, ca duelurile să fie supuse în mod absolut jurisdicţiei mareşalilor, fie pentru a le judeca, fie pentru a le preîntîmpina, fie chiar pentru a le îngădui. Nu numai că era necesar să li se dea dreptul de a permite duelul cînd l-ar fi socotit necesar, dar ar fi trebuit neapărat să se folosească uneori de acest drept, fie şi numai pentru a scoate din capul oamenilor o idee destul de greu de spulberat şi care singură anulează întreaga autoritate a mareşalilor, şi anume că în litigiile ce li se înfăţişează judecata le este dictată mai mult de voinţa suveranului decît de convingerile proprii. Şi-atunci, n-ar fi fost deloc umilitor să le ceri încuviinţarea unui duel, dacă împrejurările l-ar fi impus, nici să renunţi la el, cînd motivele de a ţi-l îngădui ar fi fost considerate insuficiente. În schimb, va fi întotdeauna umilitor să le spui : Sînt lezat, faceţi în aşa fel încît să fiu scutit de a mă duela.

Toate provocările secrete ar fi fost astfel discreditate inevitabil, deoarece, onoarea ultragiată putîndu-se apăra şi curajul putîndu-se arăta pe cîmpul de onoare, cei care ar fi fugit de luptă ar fi fost pe drept cuvînt suspectaţi,

iar cei despre care curtea de onoare ar fi socotit că s-au luptat nereglementar [1] ar fi rămas la dispoziţia tribunalelor penale, în calitate de josnici asasini. E drept că, unele dueluri judecînd-se după consumarea faptului şi altele fiind public autorizate, cîţiva oameni de merit ar fi obligaţi la început să plătească cu viaţa, dar ar face-o spre a salva în viitor o infinitate de alte vieţi, pe cînd sîngele vărsat în ciuda edictelor oferă prilejul de a se vărsa mereu mai mult.

Ce s-ar fi întîmplat apoi? Pe măsură ce curtea de onoare ar fi cîştigat autoritate în faţa opiniei publice, prin înţelepciunea şi greutatea hotărîrilor ei, ar fi devenit tot mai severă, pînă cînd, prilejurile legitime reducîndu-se la zero, principiile în chestiunile de onoare s-ar fi schimbat şi duelurile ar fi fost abolite. N-a existat atîta bătaie de cap, e drept, dar s-a creat o instituţie inutilă. Duelurile sînt astăzi mai rare nu pentru că ar fi desconsiderate ori pedepsite, ci pentru că s-au schimbat moravurile [2], iar dovada că schimbarea se datoreşte unor cauze de cu totul altă natură, cu desăvîrşire independente de cîrmuire, dovada că opinia publică a rămas aceeaşi în această privinţă e că, după atîtea prevederi nepotrivite, gentilomul care nu răzbună un afront cu sabia în mînă nu este mai puţin dezonorat ca înainte.

O a patra consecinţă a activităţii unei asemenea instituţii ar consta în faptul că, nimeni neputîndu-se dispensa de onoare cînd trăieşte în societate, toţi cei aparţinînd categoriilor sociale care impun portul spadei, de la suveran

[1] Nereglementar, adică nu numai necinstit şi prin fraudă, ci şi pe nedrept şi fără motive suficiente, ceea ce s-ar fi presupus de la sine despre orice litigiu neînfăţişat tribunalului (n. a.).

[2] Altădată oamenii se luau la harţă prin cîrciumi; au fost lecuiţi de această distracţie grosolană de cînd li s-a dat acces la altele. Altădată se omorau între ei pentru o iubită; de cînd pătrund mai uşor în intimitatea femeilor şi-au dat seama că nu merită osteneala să te baţi pentru ele. Beţia şi dragostea odată înlăturate, rămîn puţine motive importante de ceartă (n. a.).

la soldat, şi chiar toţi cei aparţinînd unor categorii care nu-l impun, ar fi de competenţa curţii de onoare : unii pentru a da socoteală de conduita şi faptele lor, ceilalţi — de spusele şi principiile lor. Toţi — supuşi deopotrivă onoarei sau dezonoarei, după cum viaţa şi convingerile lor se află în concordanţă sau în opoziţie cu regulile onoarei, instituite în cadrul naţiunii şi întrucîtva reformate de tribunal potrivit principiilor justiţiei şi raţiunii. A-i restrînge competenţa la nobili şi militari înseamnă a tăia lăstarii şi a lăsa rădăcina, căci dacă onoarea îi determină pe nobili să acţioneze, ea determină poporul să vorbească. Primii se bat fiindcă celălalt îi judecă, iar ca să putem schimba acţiunile al căror scop este stima publică, trebuie mai întîi să schimbăm opiniile despre ea. Sînt convins că nu vom izbuti să înfăptuim aceste schimbări atîta vreme cît nu vom recurge la intervenţia femeilor, de care depinde în mare măsură felul de a gîndi al bărbaţilor.

Din acest principiu decurge şi că tribunalul s-ar face mai mult sau mai puţin temut în cadrul diverselor categorii sociale în măsura în care acestea au de pierdut mai multă sau mai puţină onoare, potrivit concepţiilor comune care se cuvin totdeauna luate drept regulă în asemenea cazuri. Dacă instituţia e bine orînduită, se cade ca simplul titlu de curte de onoare să-i facă să tremure pe potentaţi şi pe suverani. Ar fi trebuit ca, odată înfiinţată, să i se supună spre judecare toate neînţelegerile personale existente atunci între mai-marii regatului ; ca tribunalul să le fi judecat definitiv, pe cît cu putinţă prin aplicarea exclusivă a legilor onoarei ; ca judecăţile să fi fost severe şi să se fi dat cesiuni de drepturi şi rang, personale şi independente de ierarhie, interdicţii de a purta armă ori de a apărea în faţa suveranului, sau alte asemenea pedepse, nule prin ele însele, grave datorită opiniei, care să meargă pînă la dezonorare, aceasta putînd fi socotită drept sancţiunea capitală emisă de curtea de

onoare ; ca, prin contribuţia autorităţii supreme, toate aceste pedepse să fi avut efectele pe care le are îndeobşte judecata publică atunci cînd hotărîrile ei nu sînt anulate prin forţă ; ca tribunalul să nu fi statuat asupra unor nimicuri, dar să nu fi făcut niciodată nimic pe jumătate ; ca însuşi regele să fi fost citat cînd şi-a aruncat bastonul pe fereastră, de frică — spune el — să nu ia la bătaie un gentilom [1], şi să fi compărut ca acuzat alături de partea adversă, să fi fost judecat în public, condamnat să dea satisfacţie gentilomului pentru afrontul indirect pe pe care i-l adusese şi, în acelaşi timp, tribunalul să-i fi decernat monarhului un premiu de onoare pentru moderaţia dovedită la mînie. Această distincţie, ce ar fi trebuit să fie un simbol simplu, dar vizibil, purtat de rege toată viaţa, ar fi însemnat, cred eu, o podoabă ce l-ar fi onorat mai mult decît cele ale regalităţii, şi sînt convins că multor poeţi le-ar fi dat prilejul să-l cînte în versuri. Neîndoielnic, în chestiunile de onoare înşişi regii sînt supuşi judecăţii publice şi, în consecinţă, pot apărea fără să se înjosească în faţa tribunalului care o reprezintă. Ludovic al XIV-lea era în stare de asemenea fapte şi cred că le-ar fi făcut dacă cineva i-ar fi sugerat-o.

În ciuda tuturor acestor măsuri de prevedere şi a altora asemănătoare, e puţin probabil că am fi reuşit, deoarece o astfel de instituţie este cu desăvîrşire opusă spiritului monarhic. E sigur însă că, neţinînd seama de ele, vrînd să amestecăm forţa şi legile în chestiuni de opinie şi să schimbăm prin violenţă concepţia despre onoare, am compromis autoritatea regală şi am discreditat legi ce-şi depăşeau funcţia.

Dar în ce consta prejudecata ce trebuia înlăturată ? În cea mai ciudată şi mai barbară idee care a încolţit vreodată în mintea omului, şi anume că toate îndatoririle sociale pot fi suplinite de bravură, că un om încetează

[1] Domnul de Lauzun. Iată, cred eu, nişte lovituri de baston aplicate cu mare noblețe (n. a.).

să mai fie viclean, ticălos, calomniator, că este cinstit, uman, civilizat, dacă știe să se bată ; că minciuna se transformă în adevăr, că furtul devine legitim, perfidia — cinstită, infedelitatea — lăudabilă, de îndată ce susții toate acestea cu spada în mînă ; că un afront poate fi totdeauna plătit printr-o lovitură de sabie și că dreptatea e totdeauna de partea ta dacă îți omori adversarul. Există, recunosc, și un alt caz, în care amabilitatea și cruzimea se împletesc, în care nu se ucide decît din întîmplare : e lupta pînă la primul țîșnet de sînge. Dumnezeule mare ! Pînă la primul țîșnet ! Și ce nevoie ai de sîngele acela, fiară sălbatică ? ! Vrei să-l bei ? Cine nu se cutremură la gîndul acestor grozăvii ? Iată prejudecățile pe care regii Franței, sprijiniți de forța publică, le-au combătut zadarnic. Opinia, regina lumii, nu e supusă puterii regilor ; ei înșiși sînt primii săi sclavi.

Închei această lungă digresiune, care din păcate nu va fi ultima și, de la un exemplu poate prea ilustru, *si parva licet componere magnis* [1], revin la aplicații mai modeste. Una dintre consecințele inevitabile ale unui teatru înființat într-un oraș atît de mic ca al nostru va fi schimbarea principiilor sau, altfel zicînd, a prejudecăților și opiniilor publice, ceea ce ne va schimba în mod necesar moravurile cu altele, mai bune ori mai rele, nu mă pronunț încă, dar cu siguranță mai puțin potrivite orînduirii noastre. Întreb, domnule, prin ce legi eficace veți remedia un asemenea neajuns ? Guvernămîntul are o însemnată înrîurire asupra moravurilor, dar numai prin instituirea sa inițială : odată ce le-a determinat, nu numai că nu le mai poate schimba, dacă el însuși nu se schimbă, dar nu-i stă în putință nici măcar să le mențină împotriva accidentelor inevitabile care le atacă, și mersului firesc al lucrurilor care le modifică. Opiniile

[1] Dacă este îngăduit să amesteci cele mici cu cele mari (lat.), Vergiliu, *Georgicele*, IV, v. 176.

publice, deşi greu de dirijat, sînt totuşi deosebit de mobile şi schimbătoare prin ele însele. Hazardul, nenumărate cauze fortuite şi circumstanţe neprevăzute reuşesc să facă ceea ce forţa şi raţiunea nu izbutesc ori, mai degrabă, forţa se dovedeşte incapabilă de a le înrîuri tocmai pentru că le conduce hazardul : la fel cum indiferent de impulsul pe care îl primesc cînd părăsesc căuşul palmei, zarurile nu aduc mai lesne punctul dorit.

Înţelepciunea omenească nu poate decît să preîntîmpine schimbările, să oprească dinainte tot ce le provoacă, dar după ce au fost îngăduite şi autorizate, rar sîntem stăpîni de consecinţele lor şi niciodată nu putem garanta că vom fi. Cum să le prevenim, aşadar, pe cele a căror cauză am introdus-o din proprie voinţă ? Ne veţi propune cumva să instituim cenzori, după exemplul aşezămîntului de care am vorbit mai înainte. Îi avem [1]. Şi dacă toată autoritatea acestui tribunal abia dacă izbuteşte să ne menţină aşa cum sîntem, după ce vom fi înclinat şi mai mult panta moravurilor oare ce va mai putea face el pentru a stăvili decăderea ? E clar că nu va mai ţine piept situaţiei. Primul semn al incapacităţii sale de-a preveni abuzurile teatrului va fi încuviinţarea instituirii lui : căci este uşor de prevăzut că aceste două instituţii nu vor putea exista multă vreme laolaltă, că foarte curînd fie teatrul îi va satiriza pe cenzori, fie cenzorii îi vor alunga pe actori.

Dar aici nu este vorba numai de neputinţa legilor de a reprima moravuri rele, atunci cînd nu le anulează şi cauza. Se va considera, prevăd, că, gîndindu-mă numai la abuzurile generate inevitabil de teatru şi la imposibilitatea generală de a preîntîmpina asemenea abuzuri, nu răspund destul de limpede cu privire la soluţia propusă, adică de a avea actori cu o conduită morală, cu alte cuvinte de a-i sili să o aibă. În fond, o discuţie specială asu-

[1] Consistoriul şi Camera Reformei (n. a.).

pra acestui subiect nu mai este absolut necesară : nimic din ce am spus pînă acum despre efectul teatrului nefiind legat de moravurile actorilor, totul ar rămîne la fel de valabil chiar dacă ei şi-ar însuşi lecţiile pe care ne îndemnaţi să li le dăm şi ar deveni, prin strădaniile noastre, adevărate modele de virtute. Din consideraţie pentru convingerea acelor compatrioţi ai mei care nu văd altă primejdie în teatru decît răul exemplu al actorilor, vreau totuşi să cercetez dacă, fie şi admiţînd supoziţia lor, soluţia în cauză are sorţi de izbîndă şi e suficientă spre a-i linişti.

Începînd prin a observa faptele, înainte de-a reflecta asupra cauzelor, constat că, în general, meseria de actor este o meserie libertină şi cu năravuri rele, că bărbaţii sînt dedaţi dezmăţului, că femeile duc o viaţă imorală. că şi ei si ele, avari şi risipitori totodată, mereu copleşiţi de datorii si risipind banii în dreapta şi-n stînga sînt tot atît de neînfrînaţi în a-i irosi, pe cît sînt de puţin scrupuloşi în privinţa mijloacelor de a-i obţine. Mai constat că în toate ţările profesiunea lor e dezonorată, că aceia ce o exercită, excomunicaţi sau nu, sînt pretutindeni dispreţuiţi [1], şi că la Paris chiar, unde se bucură de cea mai mare consideraţie şi au o conduită mai bună decît oriunde în altă parte, un burghez s-ar teme să-i frecventeze pe actori, care pot fi văzuţi zilnic la masa potentaţilor. O a treia observaţie, nu mai puţin importantă, e că acest dispreţ se manifestă mai puternic acolo unde moravurile sînt mai curate, şi că există ţări ale candorii şi simplităţii în care profesiunea de actor e aproape detestată. Iată fapte incontestabile. Îmi veţi răspunde că

[1] Cînd englezii au îngropat-o pe celebra Oldfield alături de regii lor, au vrut să-i onoreze talentul, nu meseria. La ei marile talente înnobilează oameni de cea mai modestă condiţie, după cum lipsa de talent duce la desconsiderarea celor mai iluştri. Cît despre profesiunea actorilor, cei proşti şi cei mediocri sînt dispreţuiţi la Londra la fel sau mai mult ca oriunde (n. a.).

sînt consecința prejudecăților. Admit : dar fiindcă aceste prejudecăți sînt universale, trebuie să le căutăm o cauză universală și nu cred că am putea-o găsi altundeva decît în însăși profesiunea la care ele se reportează. La asta, dumneavoastră răspundeți că actorii nu devin demni de dispreț decît fiindcă îi disprețuim. Dar de ce i-am fi disprețuit dacă n-ar fi meritat să fie disprețuiți ? De ce am gîndi despre meseria lor lucruri mai rele decît despre celelalte meserii dacă n-ar fi prin nimic deosebită ? Iată ce ar trebui, poate, să examinăm înainte de a-i justifica, dînd vina pe societate.

Aș putea pune aceste prejudecăți pe seama predicilor ținute de preoți, dacă n-aș ști că erau încetățenite la romani înainte de apariția creștinismului, și nu doar răspîndite confuz în mentalitatea poporului, ci autorizate prin legi speciale, care îi declarau pe actori nedemni, le retrăgeau calitatea și drepturile de cetățeni romani, iar pe actrițe le așezau în rîndul prostituatelor. Aici orice altă cauză lipsește, afară de cea care decurge din însăși natura lucrului. Preoții păgîni și închinătorii zeilor, fiind mai degrabă pentru spectacole, care făceau parte din practicile rituale, decît împotriva lor [1], nu aveau nici un interes să le discrediteze, și nici nu le discreditau, de fapt. Totuși, chiar în acea vreme s-ar fi putut protesta, cum faceți dumneavoastră, împotriva inconsecvenței de a dezonora oameni ocrotiți, plătiți, pensionați, ceea ce la drept vorbind nu mi se pare chiar atît de ciudat pe cît vi se pare dumneavoastră : e bine uneori ca statul să încurajeze și să ocrotească profesiuni dezonorante, dar folositoare, fără ca persoanele ce le exercită să merite din această cauză mai multă considerație.

[1] Titus Livius spune că reprezentațiile scenice au fost introduse la Roma în anul 390, cu prilejul unei epidemii de ciumă, pe care erau menite s-o stăvilească. Astăzi, aceeași cauză ne-ar determina să închidem teatrele și desigur că am proceda mai înțelept (n. a.).

Am citit undeva că doar histrionii și bufonii, care își înjoseau jocul prin indecențe și obscenități, erau supuși stigmatizării, nu și adevărații comedianți. Deosebirea este însă de nesusținut, deoarece cuvintele *comediant* și *histrion* erau perfect sinonime, diferențiindu-se doar prin faptul că unul e grecesc și celălalt etrusc. În cartea *Despre orator,* Cicero numește histrioni pe doi actori, Esop și Roscius, cei mai mari pe care i-a avut vreodată Roma ; în pledoaria pentru acesta din urmă deplînge faptul că un om atît de cinstit are o meserie atît de puțin cinstită. Departe de a face vreo deosebire între comedianți, histrioni și bufoni, sau între actorii de tragedie și cei de comedie, legea aruncă fără excepție același oprobriu asupra tuturor celor care urcă pe scenă. *Quisquis in scenam prodierit, ait praetor, infamis est* [1]. E adevărat însă că oprobriul nu cădea asupra reprezentației, ci doar asupra celor ce-și făceau din teatru o meserie : după piesele mari, tinerii din Roma reprezentau în public, fără a se dezonora, atellanele și exodiile. Cu o singură excepție, vedem că în nenumărate locuri toți actorii, fără nici o deosebire, erau sclavi, și tratați ca atare cînd publicul nu era mulțumit de ei.

Nu cunosc decît un singur popor care a avut alte precepte : grecii. Nu încape îndoială că la ei profesiunea de actor nu era cîtuși de puțin înjositoare, Grecia oferind chiar exemple de actori însărcinați cu unele funcții publice, fie în stat, fie în ambasade. Cauzele excepției sînt lesne de găsit. 1. Tragedia fiind inventată de greci, ca și comedia, ei nu puteau arunca semnul disprețului asupra unei profesiuni ale cărei consecințe nu le cunoșteau, iar cînd începură să le cunoască, opinia publică se schimbase. 2. Cum la originea tragediei se afla un element sacru, actorii au fost considerați la început mai degrabă preoți

[1] Cine a apărut pe scenă, afirmă pretorul, s-a dezonorat (lat.).

decît măscărici. 3. Subiectele pieselor fiind inspirate numai din legendele naționale, idolatrizate de greci, ei vedeau în actori cetățeni luminați, ce întrupau în fața concetățenilor istoria țării, nu oameni care înfățișau întîmplări născocite. 4. Poporul acesta, exaltat de libertatea sa pînă la a crede că grecii sînt singurii oameni liberi prin natură, își amintea cu neînchipuită plăcere de vechile lui suferințe și de crimele conducătorilor săi. Asemenea imagini mărețe erau atît de instructive pentru ei, încît încercau fără voie un oarecare respect pentru mijlocitorii unei atari instrucții. 5. Tragedia nefiind jucată la început decît de bărbați, în teatrul lor nu se întîlnea acel amestec scandalos de femei și bărbați care transformă scena noastră într-o școală a relelor moravuri. 6. În sfîrșit, spectacolele lor nu aveau nimic din meschinăria celor de astăzi. Teatrele nu erau create din interes, nici din dorința de cîștig. Nu semănau cu niște închisori întunecoase. Actorii nu erau nevoiți să recurgă la contribuția spectatorilor, nici să numere cu coada ochiului cîte persoane intră pe poartă ca să poată fi siguri că vor avea cu ce să-și plătească cina. Spectacolele lor, mărețe și încîntătoare, jucate sub cerul liber în fața întregului popor, înfățișau lupte, victorii, recompense, evenimente care inspirau grecilor o emulație vie și le înflăcărau inima prin sentimentul gloriei și al onoarei. Acolo, într-o atmosferă impunătoare, atît de propice pentru a înălța și mișca sufletele, actorii, însuflețiți de același entuziasm, beneficiau, pe măsura talentului lor, de onorurile aduse învingătorilor la Jocuri, adesea chiar de cele aduse primilor eroi ai națiunii. Nu sînt surprins că meseria astfel exercitată, departe de a-i înjosi, le-a insuflat o demnă temeritate, o generozitate nobilă ce părea a-l ridica uneori pe actor la înălțimea personajului său. Totuși, cu excepția Spartei, Grecia nu a fost niciodată socotită o pildă a bunelor moravuri ; iar Sparta, unde teatrul nu era admis, nu avea de ce să-i respecte pe cei consacrați lui.

Să revenim la romani care, departe de a urma în această privință exemplul grecilor, au dat unul cu totul opus. Oare legile lor îi stigmatizau pe actori în scopul de a le dezonora profesiunea ? Care ar fi fost utilitatea unei atît de crude intenții ? De fapt, nu legile o dezonorau, legile confirmau dezonoarea care o însoțește oricum, căci legile bune nu schimbă niciodată natura lucrurilor, ci o urmează, și doar asemenea legi sînt respectate. Mai potrivit, așadar, decît să începem prin a protesta împotriva prejudecăților, e să aflăm dacă ele sînt numai prejudecăți și dacă profesiunea de actor nu este într-adevăr dezonorantă în ea însăși, deoarece, dacă din nefericire este astfel, ne vom obosi zadarnic să statuăm că nu este : am izbuti nu să o reabilităm pe ea, ci să ne înjosim pe noi.

Ce este talentul actorului ? Arta de a te prefaçe, de a lua altă înfățișare decît ai. de a părea altul decît ești, de a te pasiona păstrîndu-ți sîngele rece, de a gîndi un lucru și a spune altul cu atîta naturalețe, încît parcă l-ai gîndi cu adevărat și, tot punîndu-te în locul altora, de a uita pînă la urmă care e locul tău. Ce este profesiunea actorului ? O meserie care te obligă să te dai în spectacol pentru bani, să te expui dezonoarei și afronturilor celor ce-și cumpără dreptul de a ți le aduce, și să te pui la mezat. Conjur pe toți oamenii sinceri să mărturisească dacă nu simt în adîncul sufletului lor că traficul cu tine însuți are în el ceva josnic și servil. Voi, filosofii, care vă pretindeți sus și tare deasupra prejudecăților, nu ați muri oare de rușine dac-ar trebui să vă travestiți cu obrăznicie în regi și să jucați în fața publicului alt rol decît pe al vostru, expunîndu-vă majestățile huiduielilor mulțimii ? Deci ce mentalitate îi insuflă în fond actorului profesiunea sa ? Un amestec de josnicie, falsitate, orgoliu ridicol și umilință nedemnă, care-l fac să fie potrivit cu fel de fel de roluri, afară de cel mai nobil din toate, rolul de om, la care renunță.

Știu că jocul actorului nu e totuna cu al unui om necinstit care vrea să ne inducă în eroare, știu că actorul nu urmărește să fie luat drept persoana reprezentată, nici să se creadă că e într-adevăr stăpînit de pasiunile pe care le imită, știu că dînd imitația ca atare o face să fie cu desăvîrșire nevinovată. Tocmai de aceea nu îl acuz că este ceea ce se cheamă un înșelător, ci doar că nu face decît să cultive talentul de a înșela lumea, perfecționînd deprinderi care, nevinovate numai în teatru, sînt dăunătoare oriunde în afara lui. Acei bărbați versați, obișnuiți cu tonul galant și cu accentele pasiunii, nu vor abuza oare niciodată de arta lor pentru a seduce femeile tinere ? Acei valeți șmecheri, care au mintea și mîna atît de agere pe scenă, nu vor recurge uneori, împinși de nevoile unei meserii mai mult costisitoare decît bănoase, la sustrageri profitabile ? Nu vor confunda cîteodată punga vreunui fiu risipitor sau vreunui tată avar cu punga lui Leandru sau Argan ? Pretutindeni, ispita faptelor rele crește pe măsura ușurinței de a le săvîrși : iată de ce actorii trebuie să fie mai virtuoși decît ceilalți oameni pentru a nu fi mai corupți decît ei.

Oratorul, predicatorul, mi se va obiecta, se expun întocmai ca actorul. Diferența e foarte mare. Oratorul se arată în fața lumii pentru a vorbi, nu pentru a se da în spectacol : se reprezintă numai pe sine, joacă numai propriul rol, vorbește numai în numele său, spune sau ar trebui să spună numai ceea ce gîndește ; omul și personajul fiind unul și același, oratorul se află la locul cuvenit, e în situația oricărui cetățean care își îndeplinește îndatoririle profesiunii. În schimb, actorul pe scenă, etalînd alte sentimente decît ale sale, spunînd ce este pus să spună, reprezntînd adesea o ființă himerică, dispare, ca să spun așa, e anulat de erou ; iar dacă omul nu uită chiar cu desăvîrșire de sine e doar spre a fi jucăria spectatorilor. Ce pot spune despre niște oameni ce par speriați de prea marea lor responsabilitate și vor să se

înjosească pe ei înşişi întruchipînd personaje cu care le-ar fi ruşine să semene ? E desigur trist să vezi atîţia nemernici jucînd în viaţă roluri de oameni cinstiţi, dar există oare ceva mai odios, mai revoltător, mai josnic, decît un om cinstit care joacă pe scenă rolul unui scelerat şi care îşi etalează talentul pentru a pune în valoare maxime ticăloase de care el însuşi se îngrozeşte ?

Dacă toate astea ne obligă să considerăm că o astfel de meserie este foarte puţin morală, desfrîul actriţelor, care îl determină şi îl aţiţă pe cel al actorilor, trebuie considerat ca o altă sursă a relelor moravuri. De ce ar fi însă acest desfrîu inevitabil ? O, de ce ! În orice altă epocă, întrebarea ar fi de prisos, dar în secolul nostru, în care domnesc cu atîta înfumurare prejudecăţile şi eroarea sub numele de filosofie, oamenii, prostiţi de ştiinţa lor vană, şi-au închis mintea la vocea raţiunii şi inima — la vocea naturii.

În orice stat, în orice ţară, în orice categorie socială există o legătură atît de puternică şi de naturală între cele două sexe, încît moravurile unuia le hotărăsc pe ale celuilalt. Desigur, aceste moravuri nu sînt identice, dar se află neapărat la acelaşi nivel de moralitate, avînd la fiecare dintre sexe înclinaţii caracteristice. Englezoaicele sînt blînde şi timide. Englezii sînt duri şi trufaşi. Cum se explică aparentul contrast ? Prin faptul că el întăreşte trăsăturile specifice fiecăruia dintre sexe şi, de asemenea, prin caracteristica naţională de a împinge totul la extreme. Încolo, nu există decît asemănări. Ambelor sexe le place să trăiască separat ; ambele preţuiesc plăcerile mesei ; ambele au obiceiul de a se reuni după-amiaza şi de a bea, bărbaţii — vin, femeile — ceai ; ambele cultivă nepătimaş jocurile, mai degrabă ca pe o ocupaţie decît ca pe o pasiune ; ambele au o mare consideraţie pentru tot ce este cinstit ; ambele iubesc patria şi legile ; ambele dau respectul cuvenit fidelităţii conjugale şi cînd o încalcă nu se laudă cu asta ; liniştea cas-

nică este pe placul amîndurora ; ambele sînt tăcute şi rezervate ; ambele — greu de emoţionat ; ambele — nestăpînite în pasiuni ; la amîndouă dragostea e înflăcărată şi tragică, ea hotărăşte soarta oamenilor şi îi poate împinge pînă acolo, spune Muralt, încît să-şi piardă minţile sau să-şi pună capăt zilelor ; în sfîrşit, ambele se simt bine la ţară, iar doamnele engleze cutreieră parcurile singuratice cu aceeaşi plăcere cu care îşi fac apariţia la Vauxhall [1]. Din gustul comun pentru singurătate se naşte şi cel pentru literatura contemplativă şi pentru romane, care au năpădit Anglia [2]. Astfel, ambele sexe, avînd o viaţă interioară mai intensă, sînt mai puţin contaminate de frivolităţi, ştiu să guste adevăratele plăceri ale vieţii şi sînt preocupate nu atît să pară, cît să fie fericite. Am preferat să recurg la exemplul englezilor deoarece, dintre toate naţiunile lumii, la ei moravurile celor două sexe par, la prima vedere, cu desăvîrşire contrare. Potrivit raportului dintre ele în această ţară, putem conchide şi asupra moravurilor din alte ţări. Întreaga deosebire stă în faptul că viaţa femeilor este o continuă manifestare a moralităţii lor, în timp ce moravurile bărbaţilor sînt ascunse de uniformitatea treburilor zilnice : pentru a le judeca este necesar să-i vedem în clipe de răgaz. Deci, dacă vreţi să-i cunoaşteţi pe bărbaţi, studiaţi femeile ! Preceptul e general şi pînă aici toată lumea va fi de acord cu mine. Dar de îndată ce voi adăuga că femeile nu pot avea moravuri bune decît cu condiţia unei vieţi retrase şi casnice, de îndată ce voi spune că grija tihnită pentru familie şi gospodărie este menirea lor, că demnitatea sexului frumos stă în modestie, că la ele ruşinea şi pudoarea sînt nedespărţite de

[1] Parc lîngă Londra, loc de plimbare frecventat de lumea bună.

[2] Ele sînt, ca şi oamenii, minunate sau detestabile. Nu s-a scris încă în nici o limbă din lume un roman de o valoare egală cu a lui *Clarisse* *, sau măcar cît de cît apropiată (n. a.).

* *Clarisse Harlowe*, roman de Samuel Richardson.

cinste, că a dori să atragă privirile bărbaţilor este totuna cu a se lăsa corupte şi că orice femeie care se expune se dezonorează, se va ridica împotriva mea acea filosofie efemeră, care se naşte şi moare în ungherul unui mare oraş şi vrea să înăbuşe de acolo strigătul naturii şi vocea unanimă a neamului omenesc.

Prejudecăţi răspîndite-n popor — mi se strigă. Baliverne copilăreşti. Înşelăciune a legilor şi a educaţiei. Pudoarea nu există, nu e decît invenţia legilor societăţii pentru a apăra drepturile părinţilor şi ale soţilor şi pentru a menţine o oarecare ordine în familie. De ce-am roşi de cerinţele pe care ni le-a dat natura? De ce-am găsi un motiv de ruşine într-un act atît de nevinovat în el însuşi şi atît de util în consecinţele sale cum e cel care asigură perpetuarea speciei? Dorinţele fiind identice de ambele părţi, de ce manifestarea lor ar fi diferită? De ce unul dintre sexe şi-ar înfrîna mai mult decît celălalt porniri comune amîndurora? De ce ar avea omul alte legi decît animalele în această privinţă?

Mereu, îi spuse zeul, vei întreba de ce. [1]

Dar nu omul, ci autorul lui trebuie întrebat. Nu e oare caraghios să explic de ce îmi este ruşine de un simţămînt natural, cînd ruşinea este la fel de naturală pentru mine ca şi simţămîntul însuşi? E ca şi cum aş fi întrebat de ce încerc acel simţămînt. Pot da eu socoteală de ceea ce a făcut natura? După un asemenea mod de a judeca, dacă nu cunoşti cauza existenţei omului ar trebui să negi că omul există.

Mă tem că aceşti mari scrutători ai îndemnurilor lui Dumnezeu i-au cîntărit cu oarecare nesocotinţă raţiunile. Eu, deşi nu mă laud că le cunosc, cred că întrezăresc unele care lor le-au scăpat. Orice-ar spune ei, ruşinea care ascunde plăcerile iubirii de ochii aproapelui are un rost. Este

[1] Voltaire, *Discours en vers sur l'homme (Discurs în versuri despre om).*

apărarea comună pe care natura a dat-o ambelor sexe pentru o clipă cînd slăbiciunea şi uitarea de sine le pun la discreţia primului venit ; tot aşa, natura le învăluie somnul în umbrele nopţii, ca în răstimpul de înstăpînire a beznei să fie mai puţin expuse atacurilor ; tot aşa, ea îndeamnă fiecare animal bolnav să caute o ascunzătoare, un loc pustiu, unde să poată suferi şi muri în pace, ferit de agresiuni, cărora nu le mai poate ţine piept.

Cît despre pudoarea sexului frumos, ce armă mai fermecătoare ar fi putut da natura celui menit de ea să se apere ? Dorinţele sînt identice ! Dar există oare de ambele părţi mijloace identice de a le satisface ? Ce ar deveni speţa umană dacă regula atacului şi apărării s-ar schimba ? Cel care atacă ar alege la întîmplare momente cînd victoria ar fi imposibilă. Cel atacat ar fi lăsat în pace cînd ar simţi nevoia să se predea şi ar fi urmărit fără răgaz, cînd s-ar simţi prea puţin îndemnat să cedeze. În sfîrşit, putinţa şi voinţa, aflîndu-se în permanentă discordie şi neîngăduind niciodată împărtăşirea dorinţelor, iubirea n-ar mai fi un suport al firii, ar fi destrucţia şi flagelul ei.

Dacă avansurile ar fi fost făcute şi primite de ambele sexe deopotrivă, insistenţele zadarnice n-ar fi fost evitate ; focurile mereu mocnite, într-o searbădă libertate, nu s-ar fi aţiţat niciodată, cel mai dulce simţămînt abia dac-ar fi atins inima omenească şi niciodată nu şi-ar fi îndeplinit pe deplin menirea. Obstacolul nu e decît aparent, în realitate el apropie ţinta. Sub vălul ruşinii, dorinţele devin mai ademenitoare ; stînjenindu-le, pudoarea le înflăcărează. Temerile, ocolişurile, rezerva, mărturisirile timide, delicateţea tandră şi inocentă spun mai bine ceea ce pudoarea îşi închipuie că ascunde, decît ar fi spus, fără ea, pasiunea dezlănţuită. Pudoarea dă preţ acceptării şi dulceaţă refuzului. De fapt, adevărata iubire posedă ceea ce numai pudoarea îi poate disputa : un amestec de slăbiciune şi sfială, care face iubirea mai du-

ioasă și mai caldă ; cu cît obține mai puțin, cu atît valoarea celor obținute crește și în felul acesta ea se bucură și de ceea ce i se dă, și de ceea ce i se refuză.

De ce, se spune, s-ar rușina femeia de ceea ce nu se rușinează bărbatul ? De ce ar fi o crimă pentru unul dintre sexe ceea ce pentru celălalt e un lucru îngăduit ? De parcă urmările ar fi aceleași la ambele părți ! De parcă îndatoririle austere ale femeii nu s-ar explică îndeajuns prin unicul fapt că un copil trebuie să aibă un tată ! Chiar dacă asemenea considerente ar lipsi, aș da totuși un răspuns care nu suferă replică : așa a vrut natura, e o crimă să-i înăbușim vocea. Bărbatul poate fi îndrăzneț, este menirea lui [1], cineva trebuie să facă primul pas. Dar orice

[1] Să deosebim îndrăzneala de obrăznicie și de brutalitate, căci purced din sentimente cu desăvîrșire opuse și produc efecte cu desăvîrșire contrare. Eu mă gîndesc la iubirea curată și liberă, care își dă singură legile ; numai ea își poate păzi tainele și numai ea poate înfăptui unirea ființelor și inimilor. Dacă un bărbat jignește pudoarea unei femei și atentează prin violență la farmecele unei tinere care nu are nici un sentiment pentru el, grosolănia lui nu este pasionată, este insultătoare ; e semnul unui suflet lipsit de morală, lipsit de delicatețe, incapabil și de dragoste, și de cuviință. Valoarea cea mai mare a plăcerilor se află în inima care le dăruiește : pentru un bărbat ce iubește cu adevărat, posedarea ființei iubite n-ar fi decît suferință, furie și deznădejde dacă nu s-ar simți iubit de ea.

Voința de a-ți satisface cu orice preț dorințele, fără consimțămîntul celei ce le trezește, e o îndrăzneală de satir. Îndrăzneala unui bărbat constă în a ști să le mărturisească fără a displace, să le facă atrăgătoare, să procedeze astfel încît să devină împărtășite, să cucerească sentimentele înainte de-a ataca persoana. Și încă nu e destul spre a te face iubit, dorințele împărtășite nu dau, singure, dreptul de a le satisface, mai e nevoie de consimțămîntul voinței. În zadar acceptă inima ceea ce voința refuză. Într-o atare împrejurare, un bărbat integru și îndrăgostit renunță la ceea ce ar putea obține. A smulge consimțămîntul tacit înseamnă a uza de toată violența permisă în dragoste. A-l citi în priviri, a-l surprinde în gesturi, în ciuda refuzului gurii, iată arta celui ce știe să iubească. Și, deși pe deplin fericit în acea clipă, nu e brutal, e prevenitor, nu rănește pudoarea, o respectă, o ajută, îi lasă onoarea de a mai apăra ceea ce, poate, ar fi abandonat (n. a.).

femeie lipsită de pudoare e vinovată, e depravată, deoarece calcă în picioare un simțământ firesc sexului ei. Cum se poate contesta realitatea acestui simțământ ? Dacă lumea întreagă nu i-ar fi adus o mărturie zdrobitoare, compararea sexelor, singură, ne-ar fi de-ajuns pentru a o constata. Oare nu natura dă fetelor acele trăsături gingașe cărora un strop de rușine le mărește farmecul ? Nu ea le umple ochii cu o privire timidă și caldă, căreia e atît de greu să-i reziști ? Nu ea dă obrazului lor mai multă strălucire și pielii mai multă finețe, ca îmbujorarea sfielnică să se dezvăluie mai ușor ? Nu ea le face să fie sperioase anume spre a fugi, și slabe — spre a ceda ? De ce le-ar fi dăruit o inimă mai miloasă, un umblet mai domol, un trup mai firav, o statură mai mică, mușchi mai delicați, dacă nu le-ar fi destinat să se lase învinse ? Cerea oare surplusul de efort la care sînt supuse prin stînjenelile sarcinii și durerile facerii mai puțină rezistență fizică ? Dar tocmai pentru a ajunge într-o situație atît de grea, au trebuit să fie destul de puternice ca să nu cedeze decît cu voia lor, și destul de slabe ca să aibă întotdeauna un pretext de a se dărui. Iată locul hărăzit de natură femeii.

Dacă pudoarea ar fi o prejudecată a societății și educației, acest simțământ ar trebui să fie mai dezvoltat acolo unde educația este mai îngrijită și unde legile sociale suferă o continuă rafinare, și mai slab acolo unde oamenii au rămas mai aproape de starea primitivă. Este tocmai pe dos [1]. Femeile noastre de la munte sînt timide și modeste, e de-ajuns un cuvînt ca să roșească, nu îndrăznesc să ridice ochii asupra bărbaților și în prezența lor sînt foarte tăcute. În orașele mari, pudoarea este dagradantă, nedemnă, fiind singurul lucru de care

[1] Mă aștept la obiecția : femeile sălbatice n-au pudoare, fiindcă umblă goale. Răspund că ale noastre au și mai puțină, fiindcă se îmbracă. Citiți la sfîrșitul acestui eseu cele spuse cu privire la fetele din Lacedemonia (n. a.).

se rușinează o femeie bine crescută ; și doar o femeie din înalta societate e în stare să se laude cu isprava de-a fi făcut să roșească un bărbat cumsecade.

Argumentul întemeiat pe exemplul animalelor nu este nici concludent, nici real. Omul nu e nici cîine, nici lup. E de-ajuns ca în cadrul speciei sale să se stabilească primele relații sociale, pentru ca sentimentele lui să dobîndească o moralitate pururi străină animalelor. Animalele au inimă și pasiuni, dar imaginea sfîntă a binelui și a moralității a pătruns numai în inima omului.

Și apoi cine poate spune că instinctul nu produce uneori la animale efecte asemănătoare celor pe care rușinea le produce la oameni ? Am zilnic dovezi contrare. Văd animale ascunzîndu-se cînd își fac nevoile, pentru a feri simțurile de un obiect dezgustător, mai văd că, în loc s-o ia la fugă, se grăbesc să acopere urmele. De ce asemenea grijă n-ar fi asemuită cu pudoarea și cuviința oamenilor ? În relațiile lor amoroase, observ capricii, preferințe, refuzuri prefăcute ce țin de principiul atîtării pasiunii prin obstacole. Chiar acum, cînd scriu toate astea, am sub ochi un exemplu care le confirmă. O pereche de porumbei tineri, ce se află în fericita perioadă a lunii de miere, îmi oferă o imagine cu desăvîrșire opusă sălbăticiei pe care le-o atribuie pretinșii noștri înțelepți. Porumbița albă își urmărește pas cu pas iubitul și își ia zborul de îndată ce el se uită înapoi Cînd porumbelul nu întreprinde nimic, ușoare lovituri de cioc îl atîtă. Cînd pleacă, ea îl urmărește. Cînd se apără, un zbor scurt, de cîțiva pași, îl atrage din nou. Nevinovăția naturii folosește atîtarea și falsa rezistență cu o artă greu de găsit pînă și la cea mai versată cochetă. Nu, nici chiar șăgalnica Galateea [1] nu era mai iscusită, iar Vergiliu ar fi putut lua dintr-o hulubărie una dintre cele mai încîntătoare imagini ale sale.

[1] Păstoriță zugrăvită de Vergiliu *(Eglope,* III).

Chiar dacă s-ar putea nega că femeilor le este înnăscut simțămîntul pudorii, rămîne la fel de adevărat că rostul lor în societate trebuie să fie viața casnică și retrasă și că pentru ea trebuiesc educate. Chiar dacă sfiala, pudoarea, modestia ce le caracterizează sînt invenții sociale, societatea are nevoie ca femeile să dobîndească aceste însușiri și are datoria să le dezvolte în ele, căci orișice femeie care le disprețuiește încalcă bunele moravuri. Există pe lume spectacol mai emoționant, mai demn de respect decît o mamă înconjurată de copiii ei, diriguind munca slugilor, făcînd soțului o viață plăcută și conducîndu-și cu înțelepciune căminul? Acolo apare femeia cinstită în adevărata ei demnitate, acolo impune ea cu adevărat respect, acolo frumusețea ia cu mîndrie partea ce i se cuvine din omagiile aduse virtuții. O casă unde lipsește stăpîna e ca un trup fără suflet, iute supus descompunerii. În afara căminului, o femeie își pierde strălucirea cea mai de preț și, lipsită de podoabele ei adevărate, se arată într-un chip necuviincios. Dacă are un soț, ce caută printre bărbați? Dacă n-are, cum de riscă să-l îndepărteze printr-o purtare necuvenită pe cel ce-ar fi ispitit să-i devină? Orice ar face, simțim că nu-și are locul în adunările publice și chiar frumusețea ei, plăcută dar neatrăgătoare, nu e decît o vină în plus, care trezește fără voie un reproș. Indiferent dacă e dictată de natură sau de educație, această părere e aceeași la toate popoarele lumii; pretutindeni femeile sînt apreciate după modestia lor; pretutindeni există convingerea că nesocotind uzanțele sexului lor își încalcă îndatoririle; pretutindeni se constată că atunci cînd adoptă cu nerușinare siguranța de sine a bărbaților se înjosesc printr-o falsificare odioasă, necinstind atît sexul lor, cît și pe al nostru.

Știu că în cîteva țări există alte obiceiuri, dar nu uitați la ce moravuri au dus! E cel mai bun exemplu pentru a-mi demonstra ideile. Să aplicăm la moravurile femeilor

ceea ce am spus mai înainte despre respectul ce li se arată. La toate popoarele civilizate din vechime, femeile trăiau foarte retrase, apăreau rareori în public, niciodată împreună cu bărbaţii, nu se plimbau în tovărăşia acestora, nu primeau locurile cele mai bune la teatru şi nu se expuneau privirilor [1]. Nu le era îngăduit nici măcar să asiste la toate spectacolele şi se ştie că exista pedeapsa cu moarte pentru cele care ar fi îndrăznit să se arate la Jocurile Olimpice.

În casă, ocupau încăperi separate, unde bărbaţii nu intrau. Cînd soţii dădeau ospeţe, rar luau şi ele parte la masă. Femeile respectabile se retrăgeau înainte de sfîrştiul mesei, iar celelalte nu apăreau niciodată la începutul ei. Nu exista nici o adunare comună pentru bărbaţi şi femei, şi nu îşi petreceau ziua laolaltă. Grija de a nu se plictisi de tovărăşia sexului opus îi făcea să se revadă cu mai multă plăcere. E sigur că în general înţelegerea familială era mai solidă şi că soţii erau mai uniţi decît astăzi [2].

Aşa au fost uzanţele perşilor, grecilor, romanilor şi chiar ale egiptenilor, în ciuda glumelor răutăcioase ale lui Herodot care se dezmint prin ele însele. Dacă uneori femeile se abăteau de la decenţă, protestul public dovedea că era vorba de excepţii. Ce nu s-a spus în Sparta despre libertatea sexului frumos ? ! Ne putem da seama şi din *Lysistrata* lui Aristofan cît de revoltătoare era în ochii grecilor impudoarea atenienelor. Chiar în Roma deja coruptă prezenţa femeilor romane la judecata triumvirilor stîrnea un adevărat scandal.

---

[1] În teatrul din Atena, femeile ocupau galeria superioară, numită *Cercis*, de unde era greu să vadă şi să fie văzute ; judecînd după aventura dintre Valeria şi Sulla, s-ar părea însă că la Circul din Roma stăteau alături de bărbaţi (n. a.).

[2] Cauza ar putea fi atribuită lesniciozităţii divorţului ; dar grecii recurgeau rareori la el, iar la Roma timp de cinci sute de ani nimeni nu s-a prevalat de legea care îl îngăduia (n. a.).

Totul s-a schimbat. După ce hoardele de barbari au năvălit în Europa, tîrînd în armiile lor şi femei, libertinajul vieţii de tabără, pe lîngă asprimea climatului nordic, ce făcea rezerva mai puţin necesară, au introdus un alt mod de trai, încurajat apoi de romanele cavalereşti, unde doamne frumoase îşi petreceau viaţa aşteptînd, inocente, să fie răpite de bărbaţi. Cum aceste cărţi erau şcolile de curtoazie ale vremii, ideile libertine care le-au inspirat au pătruns cu precădere la curţi şi în oraşele mari, unde se face mai mult caz de rafinament. Tocmai datorită progresului său, rafinamentul a degenerat pînă la urmă în grosolănie. Şi aşa, încetul cu încetul, decenţa firească a sexului frumos a dispărut şi moravurile vivandierelor au trecut la doamnele din lumea bună.

Dacă vreţi să ştiţi cît de şocante par asemenea uzanţe potrivnice înclinaţiilor naturale celor nedeprinşi cu ele, observaţi uimirea şi fîstîceala străinilor şi provincialilor la vederea unor maniere cu totul noi pentru ei. Fîstîceala aceasta e un elogiu adus femeilor din ţinuturile lor şi pesemne că cele care o provoacă ar fi mai puţin mîndre de ea dacă i-ar cunoaşte adevărata cauză. Nu se poate spune că doamnele noastre îi intimidează, mai degrabă ele îi fac să roşească, pentru că pudoarea izgonită din vorbele şi purtarea femeii se refugiază în inima bărbatului.

Revenind la actriţele noastre, întreb cum o meserie al cărei unic ţel este etalarea în faţa publicului şi, mai grav, etalarea pentru bani, va conveni unor femei cinstite şi se va putea împăca în cazul lor cu modestia şi cu bunele moravuri ? Mai e oare nevoie să discutăm despre deosebirile morale dintre sexe pentru a ne da seama cît de greu îi este femeii ce se vinde la teatru să nu se vîndă şi în viaţă, să reziste fără greş ispitei de-a satisface dorinţe pe care îşi dă toată silinţa să le aţiţe ? O, cînd pînă şi inima unei femei cinstite şi caste, în ciuda nenumăratelor precauţii ale sfielii, anevoie poate rămîne neclintită

cînd este expusă celei mai mici primejdii, cum să reziste nişte femei tinere şi îndrăzneţe, care n-au învăţat decît ştiinţa cochetăriei şi rolurile de amoreze, care se îmbracă în toalete pretenţioase [1], care sînt înconjurate de tineri înflăcăraţi şi nesăbuiţi, care se află în mijlocul chemărilor îmbietoare ale dragostei şi plăcerii, cum să reziste ele, la vîrsta lor, cu firea lor, bărbaţilor ce le stau în preajmă, declaraţiilor ce li se fac, prilejurilor ivite la tot pasul şi aurului căruia îi erau dinainte pe jumătate vîndute ? ! Numai cine consideră că sîntem de o naivitate copilărească poate încerca să ne facă să credem una ca asta. Degeaba fuge viciul de lumină, pecetea lui rămîne pe frunţile vinovaţilor : îndrăzneala unei femei e semnul neîndoielnic al ruşinii. Tocmai pentru că are prea multe motive să roşească nu mai roşeşte, iar dacă se-ntîmplă ca pudoarea să supravieţuiască uneori castităţii, mai poate oare fi vorba de castitate cînd pudoarea a dispărut ? Să presupunem, dacă vreţi, că vor fi existînd cîteva excepţii. Să presupunem

Că fi-vor poate trei ce le-am putea numi. [2]

Iată, sînt dispus să cred că aşa este, deşi n-am văzut şi nici n-am auzit să fi fost aşa vreodată. Dar merită oare să numim *cinstită* o meserie care face dintr-o femeie cuminte un miracol şi ne sileşte să le dispreţuim pe cele ce o practică dacă nu sîntem dispuşi să credem într-un miracol perpetuu ? Atît de strîns legată e indecenţa de profesiunea lor, cum ele însele o ştiu prea bine, încît oricărei actriţe i s-ar părea caraghios să se prefacă măcar a-şi însuşi discursurile despre înţelepciune şi onoare pe care le debitează în faţa publicului. Ca nu cumva preceptele severe să se răspîndească în dauna propriului

[1] Ce nevoie ar avea de ele dac-ar fi atît de frumoase pe cît sîntem îndreptăţiţi să le-o cerem ? Citiţi Entretiens sur le *Fils naturel (Convorbiri despre fiul natural)*, p. 183 (n. a.).

[2] Vers din *Satira a X-a* de Boileau.

ei interes, actrița e prima care își parodiază rolul și își distruge opera. Odată ajunsă în culise, părăsește morala și demnitatea teatrală, iar noi, în foaier, uităm lecțiile de virtute ce ni s-au predat de pe scenă. Nu mă voi opri asupra nenumăratelor cauze de discordie și de ceartă iscate neîncetat, mai ales printre actrițe, de distribuirea rolurilor, împărțirea rețetei, alegerea pieselor, invidierea aplauzelor, fără a mai pune la socoteală intrigile amoroase. E și mai inutil să înfățișez consecințele pe care îmbinarea luxului cu mizeria — inevitabilă la acești oameni — le produce în chip firesc. Pentru dumneavoastră și pentru toți oamenii cu judecată am vorbit și așa prea mult; niciodată n-aș vorbi destul pentru oamenii părtinitori, care nu vor să vadă ce le arată rațiunea, ci doar ce convine propriilor lor interese și prejudecăți.

Dacă toate acestea sînt nedespărțite de meseria de actor, ce vom face, domnule, pentru a preveni urmări inevitabile? Eu văd o singură soluție: înlăturarea cauzei. Oare previn medicii bolile omului cînd sînt determinate chiar de natura lui sau de un mod de viață cu neputință de schimbat? A interzice actorului să fie vicios e totuna cu a interzice omului să fie bolnav. Rezultă de aici că toți actorii trebuie disprețuiți? Rezultă, dimpotrivă, că un actor cuviincios, cinstit și moral, merită, precum bine ați spus, o dublă considerație, deoarece dovedește că dragostea pentru virtute învinge la el și patimile omului, și influența meseriei. Singura vină pe care i-o putem aduce este că și-a ales-o. Dar prea adesea o greșeală de tinerețe hotărăște soarta unei vieți, și apoi cine, simțind că are un talent neîndoielnic, poate să reziste ispitei? Marii actori își poartă scuza cu ei, numai cabotinii sînt de disprețuit.

Faptul că am rămas atîta vreme la generalități nu înseamnă că dacă le aplicam orașului Geneva nu mi-aș fi susținut încă și mai bine punctul de vedere. Dar oroarea

de a-i sui pe concetățenii mei pe scenă m-a făcut să amîn cît mai mult cu putință momentul de a vorbi despre noi. Trebuie totuși să duc la bun sfîrșit ce am început și îmi voi îndeplini pe deplin datoria numai dacă voi examina, pornind de la situația noastră specială, rezultatele înființării unui teatru în orașul nostru, în cazul în care sfatul și argumentele dumneavoastră ar determina cîrmuirea să-l accepte. Mă voi mărgini la consecințe atît de evidente, încît să nu poată fi contestate de nimeni care ne cunoaște cît de cît rînduielile.

Geneva este bogată, e drept, dar deși acolo nu există o disproporție uriașă între averi, care ar sărăci o țară întreagă de dragul îmbogățirii cîtorva locuitori, semănînd mizerie în jurul opulenței, nu încape îndoială că unii genevezi posedă bunuri însemnate, în timp ce alții trăiesc într-o sărăcie aspră și că darea de mînă a celor mai mulți provine din muncă stăruitoare, economie și cumpătare, mai degrabă decît dintr-o bogăție reală. Sînt destule orașe mai sărace decît al nostru, și totuși acolo burghezul poate cheltui mult mai mult pentru plăcerile sale, fiindcă pămîntul care îi dă hrană nu secătuiește și fiindcă timpul său, neprețuind nimic, poate fi pierdut fără pagubă. Nu același lucru se întîmplă la noi, lipsiți cum sîntem de pămînturi pentru a subzista și neavînd decît meșteșugurile. Poporul genevez nu se susține decît prin muncă și nu dobîndește ceea ce îi este necesar decît în măsura în care renunță la tot ce îi este de prisos : iată o rațiune a legilor noastre somptuare. Cred că orice străin care vine la Geneva e izbit de la început de forfota și activitatea ce domnesc acolo. Toți muncesc, sînt în plină mișcare, se grăbesc la lucru, la treburi. Nu cred să existe în lume vreun alt oraș, la fel de mic, care să ofere un asemenea spectacol. Duceți-vă în cartierul Saint-Gervais : întreaga ceasornicărie a Europei pare concentrată în el ; străbateți Piața Molard și ulițele de jos — ambianța de comerț în stil mare, mormanele de baloturi, butoaiele

aruncate de-a valma, mireasma indică și spițerească îți duc gîndul la un port la mare. La Pâquis, la Eaux-Vives, zgomotul și priveliștea atelierelor de fabricat indian și pînză imprimată te fac să te crezi la Zürich. Orașul se multiplică, într-un anume sens, datorită activităților sale și am văzut oameni care la prima privire au apreciat numărul locuitorilor la o sută de mii de suflete. Meșteșugurile, neirosirea timpului, rîvna, parcimonia austeră — iată comorile genevezului, iată cu ce întîmpinăm noi o distracție destinată oamenilor inactivi, o distracție care, luîndu-ne și timp și bani, ne va pricinui o pagubă dublă.

Geneva nu are nici douăzeci și patru de mii de locuitori, după cum știți. Văd că Lyonul, comparativ mult mai bogat și cu o populație de cinci-șase ori mai numeroasă, întreține un singur teatru, iar dacă teatrul acesta ar fi o Operă, orașul nu i-ar mai putea face față. Văd că Parisul, capitala Franței și abisul bogățiilor acestui mare regat, întreține, destul de modest, trei și pe al patrulea doar în anumite perioade ale anului. Să presupunem că al patrulea e permanent [1]. Văd că la peste șase sute de mii de locuitori, întîlnirea opulenței cu inactivitatea abia dacă asigură zilnic teatrelor o mie sau o mie două sute de spectatori. În restul regatului, văd că Bordeaux, Rouen, importante porturi la mare, Lille, Strasbourg, mari orașe militare, pline de ofițeri dedați trîndăviei, care își petrec viața așteptînd să vină ora douăsprezece la amiază și ora opt seara, au un singur teatru

[1] Nu pun la socoteală *Concertul spiritual* *, fiindcă nu e de sine stătător, ci e un supliment adăugat celorlalte spectacole. Nu pun la socoteală nici micile spectacole de bîlci, în schimb socotesc că teatrul în chestiune rămîne deschis tot anul, cînd, de fapt, nu e deschis nici șase luni. Cercetînd, prin comparație, dacă întreținerea unei trupe este posibilă la Geneva, presupun în toate privințele raporturi mult mai favorabile decît furnizează datele reale (n. a.).

* Vezi nota de la p. 100.

de comedie, iar pentru întreținerea lui mai e nevoie și de impozite. Dar cîte alte orașe, incomparabil mai mari decît al nostru, cîte reședințe de parlamente și curți suverane, nu se află în imposibilitatea de a întreține un teatru permanet ?

Pentru a ne da seama dacă noi sîntem în stare de mai mult, să luăm un termen de comparație bine cunoscut, de pildă orașul Paris. Spun, deci, că dacă peste șase sute de mii de locuitori asigură zilnic teatrelor din Paris doar o mie două sute de spectatori, fără îndoială că mai puțin de douăzeci și patru de mii de locuitori nu-i vor asigura celui din Geneva mai mult de patruzeci și opt. În plus, trebuie să scădem din acest număr biletele gratuite și să presupunem că, proporțional vorbind, la Geneva nu există mai puțini oameni inactivi decît la Paris, presupunere ce mi se pare inadmisibilă.

Or, dacă actorii de la Comedia Franceză, subvenționați de rege și proprietari ai teatrului, abia pot rezista la Paris cu trei sute de spectatori la fiecare reprezentație [1], întreb cum vor rezista actorii din Geneva cu patruzeci și opt de spectatori drept unică resursă. Îmi veți răspunde că la Geneva traiul e mai ieftin decît la Paris. Da, însă biletele vor costa și ele, proporțional, mai ieftin ; și apoi, pentru mîncare actorii cheltuiesc o nimica toată. Pe ei îi costă îmbrăcămintea, podoabele ; fie le vor comanda la Paris, fie vor recurge la serviciile unor lucrători nepricepuți, pe care îi vor forma cu timpul. Asemenea obiecte costă ieftin doar în locurile unde sînt obișnuite. Îmi veți răspunde că le vom supune legilor noastre somptuare. Ne-am obosi însă zadarnic să reformăm tea-

[1] Cei care nu se duc la spectacole decît la zile mari, cînd publicul este numeros, vor găsi evaluarea insuficientă. Dar cei care timp de zece ani le vor fi urmărit, ca mine, și în zile bune, și în zile rele, o vor găsi cu siguranță exagerată.

Dacă cifra zilnică e la Paris mai mică de 300 de spectatori, trebuie să micșorăm, proporțional, și cifra de 48 a Genevei, ceea ce îmi întărește obiecțiile (n. a.).

trul în această privinţă ; Cleopatra şi Xerxes nu ne vor putea niciodată aprecia modestia. Cum meseria actorilor e să facă impresie, a-i împiedeca înseamnă a-i dezgusta de propria lor profesiune, şi mă îndoiesc că un bun actor ar consimţi vreodată să devină quaker. În sfîrşit, mi se poate răspunde că trupa din Geneva, fiind mult mai puţin numeroasă decît cea din Paris, va putea subzista cu cheltuieli mai mici. De acord : dar diferenţa va fi oare proporţională cu aceea dintre 48 şi 300 ? Adăugaţi că o trupă mai numeroasă are şi avantajul de a putea juca mai des, pe cînd într-o trupă mică, unde nu există dubluri, nu toţi pot juca zilnic ; boala, absenţa unui singur actor împiedică desfăşurarea reprezentaţiei, ceea ce aduce reţetei pabuga echivalentă.

Genevezului îi place foarte mult viaţa la ţară : numeroasele case răspîndite în jurul oraşului o dovedesc. Atracţia vînătorii şi frumuseţea împrejurimilor întreţin această plăcere binefăcătoare. Cum porţile oraşului se închid înainte de a se înnopta, răpind libertatea plimbărilor lungi, şi cum casele de ţară sînt atît de aproape, în timpul verii foarte puţini oameni înstăriţi rămîn peste noapte în oraş. După ce îşi isprăveşte îndeletnicirile zilnice, genevezul se îndreaptă seara, înainte de închiderea porţilor, către micul lui refugiu, ca să respire cel mai curat aer şi ca să se bucure de cel mai încîntător peisaj din lume. Mulţi cetăţeni şi burghezi locuiesc chiar tot anul la ţară, neavînd case la Geneva. Aceştia sînt tot atîţia spectatori pierduţi pentru teatru, iar în timpul verii aproape că nu vor rămîne în oraş decît oameni care niciodată nu i-ar călca pragul. La Paris e cu totul altceva : acolo teatrul se împacă de minune cu vilegiatura la ţară. Cît e vara de lungă, nu vezi la ora terminării spectacolelor decît trăsuri ce părăsesc porţile oraşului. În ceea ce priveşte persoanele care rămîn noaptea în Paris, pentru ele ispita libertăţii de a-l părăsi la orice oră poftesc e mai mică decît neplăcerea incomodităţilor ce le-ar

însoţi la drum. De plimbările prin oraş te plictiseşti însă iute, cîmpul e departe, aerul — îmbibat de necurăţenii, iar priveliştea atît de puţin atrăgătoare, încît preferi să te închizi într-o sală de spectacol. Iată deci încă o diferenţă în dezavantajul actorilor noştri şi o jumătate de an pierdută pentru ei. Credeţi oare, domnule, că în restul timpului le va fi uşor să compenseze o atît de însemnată pagubă ? Eu unul văd un singur remediu : să schimbăm ora închiderii porţilor, să ne sacrificăm securitatea pentru distracţii şi să lăsăm deschisă noaptea [1] o fortăreaţă aflată în vecinătatea a trei puteri, dintre care cea mai depărtată nu are de străbătut nici o jumătate de leghe pentru a ajunge la taluzurile noastre.

Mai e şi altceva : ar fi cu neputinţă ca o instituţie atît de potrivnică bătrînelor noastre precepte să se bucure de o încuviinţare unanimă. Nu puţini cetăţeni destoinici vor fi indignaţi văzînd un lăcaş al luxului şi indolenţei ridicîndu-se pe ruinele simplităţii noastre străvechi şi ameninţînd libertatea publică ! Credeţi că vor încuraja prin prezenţa lor o inovaţie pe care ar dezaproba-o răspicat ? Fiţi încredinţat că mulţi dintre cei care la Paris se duc fără nici un scrupul la teatru, la Geneva nici măcar nu i-ar trece pragul, deoarece binele patriei le este mai scump decît propriul amuzament. Se va găsi oare vreo mamă îndeajuns de nesăbuită ca să se încumete a-şi duce fiica la o atît de primejdioasă şcoală pe care nu puţine femei respectabile s-ar considera dezonorate dacă ar frecventa-o ? La Paris, unii refuză să meargă la teatru numai din considerente religioase, la fel de

[1] Ştiu că marile noastre fortificaţii sînt lucrul cel mai inutil din lume şi că, dacă am avea trupe destule pentru a le apăra, acestea ar fi şi mai inutile, căci, desigur, nu vom fi asediaţi. Dar, deşi nu avem a ne teme de un asediu, sîntem datori să veghem pentru a ne feri de surprize : nimic mai uşor decît concentrarea de trupe în vecinătatea noastră. Ştim prea bine la ce pot fi folosite şi trebuie să ne gîndim că tot ce pare abuziv cînd te afli în afara unei cetăţi devine legitim cînd te afli înăuntrul ei (n. a.).

puternice şi la noi, unde însă li se vor adăuga motive legate de moravuri, virtute, patriotism, care i-ar reţine chiar şi pe cei pe care religia n-ar putea să-i reţină [1].

Am arătat că este cu desăvîrşire imposibil ca un teatru de comedie să se susţină la Geneva doar prin sprijinul spectatorilor. Deci, din două una : ori cei bogaţi vor cotiza pentru a-l susţine, sarcină costisitoare, pe care, de bună seamă, nu vor fi dispuşi să o suporte prea multă vreme ; ori va interveni statul, susţinîndu-l pe spezele sale. Dar cum anume o va putea face ? Reducînd cheltuielile necesare, cu greu acoperite din modestul său venit, pentru a o asuma pe aceasta ? Sau destinînd unei atît de importante instituţii sumele, care, prin chibzuinţa şi cinstea administraţiei, sînt uneori puse deoparte pentru nevoi neprevăzute ? Va fi oare necesară reformarea micii noastre garnizoane şi va trebui să ne păzim noi înşine porţile ? Va trebui să reducem modestele onorarii ale magistraţilor, ori, dacă nu, să punem în joc toate resursele destinate împrejurărilor neprevăzute ? Afară de aceste mijloace, mai văd doar unul ce s-ar putea folosi, şi anume calea taxelor şi impozitelor : să-i adunăm pe cetăţenii şi burghezii noştri într-un consiliu general la catedrala Sfîntul Petru şi să le propunem solemn să plătească o taxă pentru fundarea teatrului. Eu nu cred în ruptul capului că preaînţelepţii şi cinstiţii noştri magistraţi ar fi în stare să facă vreodată o asemenea propunere ; judecînd chiar după articolul dumneavoastră, ne putem da seama cum ar fi primită.

Dacă din nefericire am găsi mijlocul natural de a înlătura aceste piedici, ar fi cu atît mai rău pentru noi :

[1] Nu vreau să spun prin asta că poţi fi virtuos dacă îţi lipseşte credinţa ; am avut multă vreme această convingere greşită, de care astăzi mă căiesc. Vreau să spun însă că uneori, din motive de virtute pur socială, un credincios se poate abţine de la acţiuni indiferente prin ele însele, care nu privesc direct conştiinţa, cum este de pildă cea de a merge la spectacole într-un loc unde nu trebuiau admise (n. a.).

căci n-am putea s-o facem decît încurajînd cine știe ce viciu ascuns care, adăugînd la micimea țării slăbiciunea noastră, ne-ar duce mai devreme sau mai tîrziu la pieire. Să presupunem totuși că pasiunea pentru teatru ne-ar face să înfăptuim un asemenea miracol ; să presupunem că actorii s-au statornicit la Geneva, că legile îi înfrînează, că teatrul e frecventat și înfloritor ; să presupunem, în sfîrșit, că orașul nostru, ajungînd, precum afirmați dumneavoastră, să aibă spectacole și bune moravuri, ar îmbina foloasele unora cu ale celorlalte, foloase care, dealtminteri, îmi par puțin compatibile, cele aduse de spectacole limitîndu-se doar la a suplini bunele moravuri și dovedindu-se nule cînd asemenea moravuri există.

Primul rezultat palpabil al așezămîntului în chestiune va fi, cum am spus, o revoluție în obiceiurile noastre, care va atrage inevitabil o revoluție în moravuri. Ne va folosi ea ori ne va dăuna ? Iată ce se cuvine să examinăm acum.

Nu există stat bine orînduit care să nu aibă uzanțe legate de forma lui de guvernămînt și care să nu ajute menținerii ei. Așa erau de pildă coteriile de pe vremuri, atît de pe nedrept luate în rîs de autorii de la *Spectatorul* [1] ; rolul acestor ridiculizate coterii l-au luat cafenelele și localurile rău famate. Mă îndoiesc că poporul englez a avut de cîștigat de pe urma schimbării. Coterii asemănătoare există azi la Geneva sub numele de *cercuri* și cred, domnule, că n-am greșit înțelegînd din articolul dumneavoastră că ați observat cu admirația cuvenită spiritul înțelept și sănătos pe care ele îl întreține. Obiceiul e vechi la noi, numai numele e nou. În vremea copilăriei mele, coteriile se numea *societăți ;* organizarea lor era însă mai puțin bună și nu atît de regulată. Exercițiile cu arma pentru care ne adunăm în fiecare primăvară, feluritele premii decernate într-o anumită perioadă a anu-

[1] *The Spectator*, periodic englez (1711-1714). În 1755 a fost publicată o traducere franceză în trei volume a acestei reviste.

lui, festivitățile militare prilejuite de premii, pasiunea vînătorii, împărtășită de toți genevezii și care îi reunea foarte des pe bărbați, toate astea le dădeau ocazia să ia uneori masa împreună, să organizeze picnicuri și, în sfîrșit, să lege amiciții ; dar reuniunile lor, urmărind doar plăcerea și veselirea, aveau loc mai ales în cîrciumi. Disensiunile noastre civile, în urma cărora necesitățile legate de afaceri impuneau întîlniri mai frecvente și deliberate la rece, au dus la transformarea acestor reuniuni tumultuoase în întîlniri mai sobre. Ele căpătară numele de cercuri, și iată cum o cauză tristă a avut urmări fericite [1].

Cercurile sînt asociații alcătuite din douăsprezece-cincisprezece persoane, care închiriază un sediu confortabil, dotat prin contribuția tuturor cu mobilierul și obiectele necesare. Aici vin în fiecare după-amiază acei asociați pe care treburile sau distracțiile nu îi reține în altă parte. Odată adunați, își petrec timpul cum le place : joacă cărți, stau de vorbă, citesc, beau, fumează. Uneori iau și cina acolo, ceea ce însă se întîmplă rar, pentru că genevezului îi place să ducă o viață regulată, în sînul familiei. Adesea, membrii asociației se plimbă împreună și în asemenea împrejurări se distrează făcînd exerciții menite să le aducă sau să le sporească vigoarea. Femeile și fetele alcătuiesc și ele cercuri, întîlnindu-se cînd la una, cînd la alta. La reuniunile lor se joacă jocuri de societate, se iau gustări și, bineînțeles, se pălăvrăgește întruna. Fără a fi excluși cu strictețe din aceste societăți, bărbații le frecventează destul de rar ; și, după părerea mea, cei care sînt totdeauna prezenți merită să fie judecați mai aspru decît cei care lipsesc regulat.

Acestea sînt distracțiile cotidiene ale burgheziei din Geneva. Fără a fi lipsite de farmec și de veselie, asemenea distracții au ceva modest și nevinovat în ele, care le

[1] Voi vorbi îndată despre neajunsuri (n. a.).

face să se potrivească moravurile republicane ; dar, de îndată ce va exista teatrul, adio cercuri, adio asociații. Iată revoluția pe care am prezis-o : toate acestea vor dispărea inevitabil, iar dacă veți obiecta dîndu-mi drept exemplu Londra, pildă citată de mine însumi, unde statornicirea spectacolelor n-a împiedicat defel asociațiile, voi răspunde că între ei și noi există o deosebire esențială și anume că teatrul care în acel oraș imens nu e decît un punct, la noi va fi ceva foarte mare și va absorbi totul.

Dacă mă veți întreba apoi ce este rău în abolirea cercurilor... Dar nu, domnule, această întrebare nu va putea fi pusă de un filosof. Mai degrabă de-o femeie ori de vreun tinerel, care vorbind despre cercurile noastre de soldățoi parc-ar și simți în. nări duhoarea de tutun. Un răspuns se impune totuși, căci de astă-dată, deși mă adresez dumneavoastră, scriu pentru popor, ceea ce fără îndoială se vede. Dumneavoastră însă m-ați constrîns s-o fac.

Voi spune, în primul rînd, că deși mirosul de tutun nu este plăcut, e foarte plăcut să rămîi stăpîn pe bunurile tale și să fii sigur că vei dormi în patul tău. Dar am uitat din nou că scrierea mea nu se adresează unor d'Alembert. Trebuie să mă explic în alt fel.

Să urmăm indicațiile naturii, să observăm ce este folositor societății. Vom constata că cele două sexe trebuie să se întîlnească uneori, dar că îndeobște e bine să trăiască separat. Am spus-o înainte referitor la femei, o spun acum referitor la bărbați. Ei se resimt, ca și ele, sau chiar mai mult, de pe urma unor raporturi prea strînse ; femeile nu-și pierd decît bunele moravuri, noi însă ne pierdem vigoarea, deoarece sexul mai slab, nefiind în stare să adopte felul nostru de viață, prea aspru pentru el, ne silește să-l preluăm pe al său, prea molatec pentru noi ; astfel, femeile, nevoind să accepte exis-

tența separată și neputînd trăi ca bărbații, ne obligă pe noi să trăim ca femeile.

Acest neajuns care duce la degradarea bărbatului este foarte grav peste tot, dar în state ca al nostru se impune cu precădere să-l preîntîmpinăm. Ce-i pasă unui monarh dacă guvernează asupra unor bărbați ori asupra unor femei ? E de-ajuns să fie ascultat. În schimb o republică are nevoie de bărbați [1].

Cei vechi își petreceau aproape tot timpul în aer liber, fie îngrijindu-se de treburi personale, fie rînduind treburile statului în piața publică, fie plimbîndu-se pe cîmp, în grădini, pe malul mării, bătuți de ploaie ori de soare, și aproape totdeauna în capul gol [2]. Toate acestea, fără tovărășia femeilor ; cînd trebuia, știau însă prea bine să le găsească, iar din scrierile și dialogurile ce ne-au rămas ne dăm seama că nici spiritul, nici discernămîntul, nici chiar dragostea lor nu au pierdut nimic prin această rezervă. Noi, în schimb, avem cu totul alte deprinderi ; devotați servil dorințelor sexului frumos, pe care eram chemați să-l protejăm, nu să-l slujim, ne-am învățat să-l disprețuim prin marea noastră supunere și să-l jignim prin atenții înjositoare. Nu există femeie la Paris care să nu reunească în apartamentul ei un serai

[1] Mi se va spune că regii au nevoie de bărbați pentru purtarea războaielor. În loc de treizeci de mii de bărbați, n-au decît să cheme sub arme o sută de mii de femei. Femeile nu sînt lipsite de curaj : între viață și onoare, aleg onoarea, cînd se luptă se luptă bine. Partea lor slabă e că nu pot îndura poverile războiului și intemperiile. Așadar, soluția e ca numărul femeilor să fie întotdeauna de trei ori mai mare decît cel necesar luptei, pentru a sacrifica restul de două treimi bolilor și mortalității (n. a.).

[2] După bătălia cîștigată de Cambise împotriva lui Psametic, egiptenii, care purtau totdeauna capul descoperit, au fost identificați printre morți după craniile lor deosebit de tari ; în schimb perșii, nedespărțiți de tiarele lor greoaie, aveau craniile atît de moi, încît puteau fi lesne zdrobite. Însuși Herodot a adus, mult mai tîrziu, mărturia acestei deosebiri (n. a.).

de bărbaţi, de fapt mai femei decît ea, pricepuţi să aducă frumuseţii tot soiul de omagii, afară de cel al inimii, singurul care i se cuvine. Dar priviţi-i pe aceşti bărbaţi : nu-şi găsesc locul în închisorile pe care şi le aleg de bună voie, ba se ridică, ba se aşază, ba vin, ba pleacă de lîngă foc, ba se duc la fereastră, ba se întorc, mută şi răsmută tăblia din faţa căminului, răsfoiesc cărţi, se uită la tablouri, se învîrtesc de colo-colo, piruetează prin odaie, în timp ce idolului, întins leneş pe canapea, nu-i umblă decît limba şi ochii. Care să fie cauza deosebirii ? Nu cumva natura le-a hărăzit femeilor o viaţă sedentară şi casnică, iar pe bărbaţi i-a sortit uneia cu desăvîrşire opuse, însuşi neastîmpărul lor răspunzînd unei cerinţe firești ? Dacă orientalii, care asudă destul datorită căldurii climatului, fac puţine exerciţii fizice, iar de plimbat nu se plimbă deloc, ei măcar stau în aer liber şi pot respira în voie, în timp ce la noi femeile ţin cu tot dinadinsul să-şi sufoce prietenii în încăperi superbe şi cît mai bine închise.

Comparînd forţa bărbaţilor din vechime cu a celor de astăzi, nu găsim nici pic de asemănare. Exerciţiile fizice din academia noastră sînt jocuri de copii pe lîngă gimnastica de altădată : am renunţat la *jeu de paume* [1] fiindcă era prea obositor ; nu mai sîntem în stare să pornim călare la drum. Despre armata noastră ce să mai spun ? Marşurile grecilor şi romanilor au devenit de neconceput : e de-ajuns să citeşti despre drumul, efortul, povara soldatului roman ca să te simţi istovit, iar închipuirea să-ţi fie copleşită. Ofiţerii de infanterie nu aveau voie să călărească în timpul marşului. Generalii păşeau adesea zile de-a rîndul alături de trupe. Cei doi Cato n-au călătorit niciodată altfel, nici singuri, nici cu armatele lor. Otho însuşi, efeminatul Otho, păşea în armură,

[1] Joc în care mingea se trimite cu racheta către un spaţiu amenajat în vederea acestui scop.

în fruntea armatei sale, spre a-l întîmpina pe Vitellius. Există azi vreun militar în stare să facă la fel ? Am decăzut în toate. Pictorii şi sculptorii se plîng că nu găsesc modele comparabile cu ale anticilor. De ce oare ? Să fi degenerat omul ? Suferă specia şi individul un proces de decrepitudine fizică ? Dimpotrivă : barbarii din nord, care au populat Europa cu o rasă nouă, ca să spunem aşa, erau mai înalţi şi mai viguroşi decît romanii, pe care i-au învins şi subjugat. Ar trebui deci să fim şi noi mai puternici, deoarece descindem, în cea mai mare parte, din noii veniţi. Primii romani trăiau însă cu adevărat bărbăteşte [1] şi dobîndeau prin exerciţii fizice susţinute vigoarea pe care natura le-o refuzase, în timp ce noi ne-o pierdem datorită vieţii leneşe şi molii pe care ne-o impune dependenţa faţă de sexul frumos. Deşi barbarii de care vorbeam trăiau laolaltă cu femeile, nu trăiau ca femeile, dimpotrivă, ele găseau puterea de a trăi ca ei, cum făceau şi cele din Sparta. Femeia devenea robustă, iar bărbatul nu-şi pierdea vigoarea.

Dacă tendinţa de a te împotrivi naturii este dăunătoare trupului, ea este şi mai dăunătoare spiritului. Imaginaţi-vă ce tărie sufletească poate avea un bărbat a cărui singură ocupaţie e să distreze femeile şi care îşi iroseşte viaţa făcînd pentru ele ceea ce s-ar cuveni să facă ele pentru noi, cînd, obosiţi de munci ce ne întrec puterile, simţim nevoia unei odihne a spiritului ! Dedaţi cum sîntem unor deprinderi frivole, înfăptui-vom oare vreodată ceva măreţ ? Talentele, scrierile noastre au de

[1] Romanii erau mai scunzi şi mai firavi decît bărbaţii tuturor celorlalte popoare din Italia, deosebirea fiind atît de mare, spune Titus Livius, încît se observa de la prima privire. Exerciţiul fizic şi disciplina se dovediră mai puternice decît natura, cei slabi izbutind să facă ce nu fuseseră în stare cei puternici, pe care îi învinseră (n. a.).

suferit de pe urma unor asemenea ocupații ușuratice [1]; fermecătoare, dacă vreți, rămîn meschine și reci, ca și simțămintele noastre, singurul lor merit fiind stilul dezinvolt, ușor de dat unor nimicuri. Nenumăratele cărți efemere ce văd zilnic lumina tiparului nu urmăresc decît să le distreze pe femei și, neavînd nici forță, nici profunzime, zboară cu toatele între toaletă și tejghea. Iată de ce se scriu mereu aceleași și aceleași cărți ce ne sînt prezentate de fiecare dată drept noutăți. Mi se vor cita două sau trei care fac excepție; în schimb eu voi cita mii care vor confirma regula. Iată de ce mare parte din producțiile secolului nostru va pieri odată cu el, iar posteritatea va fi încredințată că s-au scris cărți puține într-un secol în care s-au scris foarte multe.

Ar fi ușor de arătat că uzanțele actuale nu sînt în folosul femeilor, ci în dauna lor. Femeile sînt măgulite fără a fi iubite, sînt slujite fără a fi respectate, sînt înconjurate de bărbați curtenitori, dar nu de bărbați îndrăgostiți și, ceea ce este mai grav, deși primilor le lipsesc sentimentele celorlalți, se prevalează de aceleași drepturi. Relațiile mondene dintre cele două sexe, devenind prea obișnuite și prea lesnicioase, au produs două con-

[1] În general, femeilor nu le place nici o artă, nu se pricep la nici una și nu au nici un talent. Pot reuși să creeze opere mărunte care cer doar agerime de spirit, gust, grație, uneori chiar filosofie și cugetare. Pot ajunge să aibă cultură, erudiție, îndemînare și tot ce se dobîndește prin muncă. Dar acel foc celest care înfierbîntă și arde sufletul, acel geniu care mistuie și devoră, acel verb înflăcărat, acele elanuri sublime a căror încîntare pătrunde în adîncul inimilor vor lipsi totdeauna din scrierile femeilor care sînt, ca și autoarele, frumoase și reci; pot avea mult spirit, dar niciodată suflet; în ele rațiunea întrece de o sută de ori pasiunea. Femeile nu știu să descrie ori să simtă nici măcar dragostea. Din cîte cunosc, există doar două excepții, una dintre ele fiind Sapho. Cît descrie *Scrisorile portugheze*, aș fi în stare să pariez pe orice că au fost scrise de un bărbat. Or, pretutindeni unde domină femeile, domină neapărat și gustul lor: iată cine determină gustul secolului nostru (n. a.).

secințe : spiritul general de galanterie înăbușă deopotrivă geniul și dragostea.

În ce mă privește, mi-e greu să înțeleg de ce înjosim femeile prin îndrăzneala de a le spune necontenit searbăde fraze galante, de a le face complimente jignitoare și persiflante, cărora nici măcar nu ne obosim să le dăm aparența sincerității. Insultîndu-le prin aceste minciuni sfruntate, nu le arătăm oare îndeajuns de limpede că n-avem nimic cu adevărat îndatoritor să le spunem ? Că dragostea se amăgește în privința însușirilor ființei iubite e un lucru știut ; să fie însă vorba de dragoste în acest jargon fără noimă ? Cei care-l folosesc nu-l folosesc oare pentru toate femeile deopotrivă și n-ar fi de-a dreptul disperați dacă i-am crede îndrăgostiți măcar de una dintre ele ? Să nu aibă nici o grijă. Ar trebui să ai idei năstrușnice despre iubire pentru a-i crede în stare de ea, căci ce-i poate fi mai străin decît tonul galant ? Felul în care văd eu această pasiune năvalnică — cu neliniștea, rătăcirile, emoțiile, elanurile și vorbele ei înflăcărate, cu tăceri grăitoare și inexprimabile priviri pe care sfiala le face îndrăznețe și în care teama lasă să se citească dorințele — mă face să cred că dacă un îndrăgostit, după o rostire atît de vehementă, i-ar spune iubitei sale o singură dată *Te iubesc*, ea i-ar răspunde indignată : Nu mă mai iubești, și s-ar despărți de el pentru totdeauna.

Datorită cercurilor noastre, amintirea moravurilor străvechi se mai păstrează încă. La noi, bărbații nu sînt obligați să-și coboare ideile de dragul femeilor și nici să-și drapeze judecata în curtoazie, pot discuta unii cu alții chestiuni serioase și importante fără a se teme de ridicol. Pot vorbi despre patrie și virtute fără să fie considerați pisălogi, pot rămîne ceea ce sînt fără a se lăsa înrobiți de preceptele vreunei femeiuști. Iar dacă tonul discuției pierde uneori din eleganță, greutatea argumentelor cîștigă negreșit. Ei nu fac schimb de glume, nici

de amabilităţi, nu recurg la vorbe de spirit spre a ieşi din încurcătură. Nu se menajează unii pe alţii în dispute : fiecare, simţind că adversarul îl combate cu toate forţele, e la rîndu-i silit să le folosească pe ale sale pentru a se apăra şi astfel mintea devine mai dreaptă şi mai puternică. Dacă se mai strecoară şi cîte o vorbă fără perdea, nu trebuie să ne sperie m : cele mai puţin grosolane nu sînt totdeauna şi cele mai cinstite, iar acest limbaj un pic cam necioplit e de preferat stilului afectat prin care cele două sexe se corup reciproc, obişnuindu-se, într-un mod decent, cu viciul. Felul de viaţă, mai potrivit şi el cu înclinaţiile bărbaţilor, e totodată mai conform cu firea lor. Ei nu-şi petrec ziua stînd tot timpul pe scaun. Fac exerciţii fizice, mişcare, multe cercuri îşi au sediul la ţară, iar altele se duc din cînd în cînd. Au grădini unde se plimbă, terenuri întinse pentru jocuri, un lac mare pentru înot şi ţinutul întreg pentru vînătoare. Să nu ne închipuim că acolo vînătoarea este la fel de uşoară ca în împrejurimile Parisului, unde vînatul se află la tot pasul şi se ochieşte călare. În sfîrşit, aceste instituţii, oneste şi virtuoase, întrunesc însuşirile necesare spre a-i ajuta pe bărbaţi să înveţe a fi prieteni, cetăţeni şi soldaţi, cu alte cuvinte tocmai ce-i trebuie unui popor liber.

Societăţilor de femei li se aduce învinuirea că încurajează la membrele lor spiritul bîrfitor şi satiric ; într-adevăr, se înţelege de la sine că întîmplările dintr-un oraş mic nu scapă atenţiei întrunirilor feminine. Se crede, de asemenea, că soţii absenţi nu sînt nici ei cruţaţi şi că nici o femeie drăguţă şi curtată nu este simpatizată de cercul vecinei sale. Dar asemenea neajunsuri sînt poate mai degrabă spre bine decît spre rău, fiind oricum mai puţin grave decît cele pe care le înlocuiesc : căci e preferabil ca o femeie să-şi vorbească de rău soţul faţă de prietenele ei, decît să-i facă un rău, stînd între patru ochi cu un alt bărbat, după cum e preferabil să critice imoralitatea vecinei decît s-o imite. Genevezele, deşi spun

fără înconjur ceea ce știu, și uneori ceea ce doar bănuiesc, urăsc calomnia și nu le vom auzi niciodată aducînd dinadins acuzații mincinoase cuiva ; în alte locuri însă femeile, vinovate deopotrivă prin ceea ce ascund și prin ceea ce spun, tăinuiesc de frica represaliilor răul pe care îl cunosc, și răspîndesc din răzbunare un rău născocit.

Cîte scandaluri publice nu stăvilește teama pe care o inspiră aceste severe observatoare ! În orașul nostru ele îndeplinesc funcția de cenzori. Tot așa, în epoca de înflorire a Romei cetățenii se supravegheau unii pe alții și își aduceau acuzații în public din dragoste pentru dreptate ; dar după ce Roma a căzut pradă corupției, bunele moravuri n-au mai putut fi salvate decît prin ascunderea celor rele, și ura demascatoare a viciilor a devenit ea însăși un viciu. Cetățenilor zeloși le-au urmat delatorii nedemni, iar dacă altădată cei buni îi acuzau pe cei răi, a venit rîndul celor dintîi să fie acuzați. Slavă Domnului, noi sîntem departe de vremuri atît de triste. Nu sîntem obligați să ne ascundem de propriii noștri ochi pentru a nu ne îngrozi de noi înșine. Cît despre mine, nu voi avea o părere mai bună despre femei dacă vor deveni mai îngăduitoare : se vor menaja într-o mai mare măsură una pe alta numai cînd vor avea motive s-o facă și cînd fiecare va avea nevoie pentru sine de discreția pe care o va dovedi față de celelalte.

Prin urmare, pălăvrăgeala din reuniunile de femei nu are de ce să ne îngrijoreze. N-au decît să bîrfească cît poftesc, dar să bîrfească între ele. Niște femei într-adevăr corupte n-ar suporta multă vreme un asemenea fel de viață și oricît de mult le-ar plăcea să bîrfească, ar dori să bîrfească în tovărășia bărbaților. În ciuda tuturor vorbelor pe care le-am auzit în această privință, nu mi s-a întîmplat niciodată să văd o asemenea societate fără să încerc un tainic simțămînt de respect și de stimă față de cele care o alcătuiau. Iată, îmi spuneam, cum

prin predestinarea naturii cele două sexe au înclinații deosebite, tocmai pentru a trăi separate unul de altul și fiecare în felul său [1]. Așa își petrec timpul aceste persoane încîntătoare, cu treburi ce li se potrivesc sau cu distracții firești și nevinovate, prin care pot încînta un suflet curat și dobîndi o reputație bună. Nu știu despre ce anume vorbeau ele, dar știu că trăiau laolaltă ; vorbeau poate despre bărbați, dar se lipseau de ei, iar atunci cînd criticau cu atîta asprime conduita altor femei, a lor cel puțin era fără cusur.

Cercurile de bărbați au și ele neajunsuri, fără îndoială, dar ce lucru omenesc nu are ? Acolo bărbații joacă jocuri de noroc, beau, se mai și îmbată, își pierd nopțile : poate că toate acestea sînt adevărate, poate că sînt exagerate. În orice, binele și răul se amestecă, doar proporțile diferă. De orice se poate abuza : axiomă banală potrivit căreia nu trebuie nici să respingem, nici să acceptăm totul. Regula alegerii e simplă. Cînd binele depășește răul, lucrul trebuie acceptat în ciuda inconvenientelor sale ; cînd răul depășește binele, el trebuie respins cu avantaje cu tot. Dacă lucrul este bun în el însuși și devine rău doar prin abuz, și dacă abuzul poate fi prevenit fără prea mare greutate ori tolerat fără mari prejudicii, abuzul constituie pretextul, nu temeiul abolirii unei practici folositoare ; în schimb, ceea ce este rău în sine va fi întotdeauna rău [2], orice am face spre a-i găsi o bună folosire. Iată deosebirea esențială dintre cercuri și spectacole.

Cetățenii unui stat, locuitorii unui oraș nu sînt anahoreți, nu pot trăi la nesfîrșit singuri, izolați unii de

[1] Acest principiu, de care depind totdeauna bunele moravuri, este dezvoltat mai clar și mai amplu într-un manuscris al cărui depozitar sînt și pe care intenționez să-l public, dacă voi avea timp pentru asta, deși anunțul de față e departe de a-i asigura anticipat favoarea femeilor (n. a.).

[2] Vorbesc în ordinea morală, deoarece în ordinea fizică nu există nimic cu desăvîrșire rău. Binele cuprinde totul (n. a.).

alţii, şi chiar dac-ar fi în stare să ducă o astfel de viaţă n-ar trebui să fie constrînşi la ea. Numai despotismul cel mai sălbatic intră în alarmă ori de cîte ori cîţiva bărbaţi se adună laolaltă, căci se teme de fiecare dată că vor vorbi despre mizeria vieţii lor.

Or, dintre toate tipurile de legături ce-i pot uni pe cetăţenii unui oraş ca al nostru, cercurile reprezintă neîndoielnic una mai raţională, mai convenabilă şi mai puţin primejdioasă decît celelalte : fiindcă nu vrea şi nici nu poate să se ascundă, fiindcă e publică, legală, supusă ordinii şi regulilor. E uşor de arătat şi că abuzurile pe care ele le-ar putea genera s-ar naşte în egală măsură din oricare alt tip de legături, dacă nu cumva acestea din urmă ar duce la unele cu mult mai grave. Înainte de a ne gîndi să desfiinţăm o practică statornicită trebuie să le fi cîntărit bine pe cele ce urmează a o înlocui. Dacă cineva poate propune una care să fie aplicabilă fără a duce la nici un fel de abuz, s-o propună neîntîrziat şi cercurile n-au decît să fie desfiinţate pe loc : nici o pagubă ! Pînă atunci însă, neavînd încotro, să-i lăsăm să-şi petreacă noaptea bînd pe aceia care altminteri şi-ar petrece-o făcînd poate rele mai mari.

Necumpătarea e totdeauna vicioasă, cu deosebire necumpătarea care ne răpeşte cea mai nobilă însuşire. Băutura fără măsură îl degradează pe om, îi întunecă pentru un răstimp mintea şi pînă la urmă îl abrutizează. Totuşi gustul pentru băutură nu este o crimă şi rareori devine cauza comiterii vreuneia, căci băutura prosteşte omul, dar nu-l înrăieşte [1], iar dacă uneori este cauza cîte unei ră-

[1] La ce bun am calomnia viciul însuşi, oare hidoşenia lui nu-l condamnă îndeajuns ? Nu băutura naşte răutatea, ea o dă în vileag. Cel care l-a ucis pe Clitus la beţie era stăpîn pe sine cînd l-a omorît pe Filotas. Beţia are violenţele ei, dar ce patimă nu le are pe ale sale ? Deosebirea e că altele rămîn în adîncul inimii, pe cînd aceasta se aprinde şi se stinge pe loc. Lăsînd deoparte dezlănţuirile ei trecătoare şi uşor de evitat, putem fi siguri că orice om care face lucruri rele la beţie nutreşte intenţii necurate cînd e treaz (n. a.).

fuieli trecătoare, leagă în schimb nenumărate prietenii trainice. În general vorbind, băutorilor nu le lipseşte nici cordialitatea, nici sinceritatea ; mai toţi sînt oameni buni, drepţi, corecţi, devotaţi, curajoşi şi cinstiţi, dacă nu punem la socoteală năravul pe care-l au. Putem oare îndrăzni să spunem acelaşi lucru despre viciile care înlocuiesc beţia, ori poate avem pretenţia de a face din locuitorii unui întreg oraş oameni fără cusur şi cumpătaţi în toate ? Cîte virtuţi aparente nu ascund adesea vicii reale ? Înţeleptul e rezervat din temperanţă, vicleanul — din prefăcătorie. Ţările unde domnesc relele moravuri, intriga, trădarea, adulterul, se tem de această stare prielnică indiscreţiei, cînd sufletul se dezvăluie fără voie. Beţia este mai aprig urîtă tocmai de cei care au interesul să se ferească de ea. În Elveţia aproape că inspiră respect, la Neapole inspiră oroare ; dar, în fond, care din două este mai primejdioasă : cumpătarea elveţianului ori reţinerea italianului ?

Repet, ar fi mai bine ca omul să fie măsurat şi neprefăcut, şi nu numai pentru el, ci şi pentru societate : căci tot ce e rău în morală e rău şi în politică. Predicatorul ţine seama însă numai de vina individului, iar magistratul nu are în vedere decît consecinţele sociale ; primul urmăreşte perfecţiunea omului, pe care omul n-o poate atinge, celălalt — bine statului, atît cît poate fi realizat ; deci, ceea ce este cu îndreptăţire combătut de la amvon nu se cuvine pedepsit prin legi. Nici un popor nu a pierit vreodată din pricina abuzului de băutură, toate pier din pricina depravării femeilor. Cauza diferenţei e clară : primul dintre cele două vicii abate omul de la celelalte, pe cînd al doilea le generează pe toate. Diversitatea vîrstelor are şi ea importanţă aici. Băutura nu-i prea atrage pe tineri şi-i subjugă mai greu ; sîngele clocotitor naşte în ei alte dorinţe ; la vîrsta pasiunilor, toate se aprind de la scînteia uneia singure, mintea necoaptă se strică, iar omul, încă neîmblînzit, devine indisciplinabil înainte

de a fi apucat să stea sub jugul legilor. Cînd însă un trup pe jumătate înghețat încearcă să se învioreze, cînd o licoare binefăcătoare îi dă puteri pe care le-a pierdut [1], cînd un bătrîn abuzează deci de îmbietorul remediu, el și-a îndeplinit de mult datoriile față de patrie și n-o mai privează decît de rămășițele vieții lui. Greșește, fără îndoială : încetează a mai fi cetățean, deși este încă viu. Celălalt, în schimb, nici măcar nu apucă să fie ; el devine mai degrabă un dușman al societății, prin atragerea de acoliți, prin exemplul și efectul moravurilor sale corupte și în special prin morala pernicioasă pe care o răspîndește spre a le da un temei. Mai bine nu s-ar fi născut.

Patima jocului duce la un exces și mai primejdios, care poate fi însă mai ușor prevenit sau reprimat. Problema e de resortul poliției, iar controlul exercitat de ea este mai lesnicios și mai oportun în cercuri, decît în locuințele particulare. Opinia publică are de asemenea un rol însemnat, căci imediat ce s-ar cîștiga interesul pentru exercițiile fizice și pentru jocurile de îndemînare, zarurile, cărțile, toate jocurile de noroc și-ar pierde amatorii. Și apoi, orice s-ar spune, eu unul nu cred că asemenea moduri leneșe și înșelătorești de a-ți umple punga se vor bucura vreodată de un credit prea mare la un popor înțelept și harnic, care cunoaște mult prea bine valoarea timpului și a banului, ca să fie dispus să le piardă pe amîndouă.

Să menținem, așadar, cercurile, cu toate defectele lor : căci defectele nu sînt ale cercurilor, ci ale oamenilor ce le alcătuiesc ; iar în viața socială nu există relații imaginabile care, sub influența acelorași defecte, să nu ajungă la consecințe încă și mai dăunătoare. Și, o spun din nou, să nu căutăm himera perfecțiunii, ci binele posibil, potrivit naturii omului și orînduirii societății. Există po-

[1] Platon, în *Legile*, nu îngăduie decît bătrînilor să bea vin, acestora permițîndu-le uneori chiar excesul (n. a.).

poare cărora le-aş spune : desfiinţaţi cercurile şi coteriile, înlăturaţi bariera convenienţelor dintre sexe, desăvîrşiţi-vă, dacă vă stă în putinţă, corupţia ; dar voi, genevezi, ocoliţi corupţia, de nu e cumva prea tîrziu. Temeţi-vă de primul pas care nu-i niciodată singurul şi gîndiţi-vă că e mai uşor să păstrezi bunele moravuri decît să pui stavilă celor rele.

Numai doi ani de teatru şi totul ar fi dat peste cap. N-am mai şti cum să ne-mpăţim între atîtea distracţii : cum orele de spectacol vor coincide cu ale cercurilor, acestea din urmă se vor dizolva, numeroşi membri le vor părăsi, iar cei rămaşi nu vor fi deajuns de zeloşi pentru ca, stimulîndu-se unii pe alţii, să le susţină prea multă vreme. Întîlnirile zilnice, în acelaşi loc, între cele două sexe, grupurile ce se vor forma, modurile de viaţă înfăţişate pe scenă şi imitate neîntîrziat, expoziţia de doamne şi domnişoare, care de care mai gătite şi etalate în loji ca în vitrina unei prăvălii în aşteptarea cumpărătorilor, afluenţa unui tineret chipeş ce nu va întîrzia nici el să se exhibe şi să constate că e mai plăcut să ţopăi la teatru decît să faci exerciţii la Plainpalais [1], micile supeuri de după terminarea spectacolului, în compania femeilor, fie ele numai actriţe, în sfîrşit dispreţuirea uzanţelor străvechi, generată de instaurarea unora noi, vor înlocui curînd vechea noastră simplitate cu plăcuta viaţă pariziană şi cu cîntecele vesele din Franţa, iar eu mă îndoiesc că parizienilor de la Geneva le va mai fi multă vreme pe plac guvernămîntul nostru.

S-o spunem deschis : intenţiile sînt deocamdată curate, dar moravurile au şi început să dea semne vădite de decădere, călcăm şi noi pe urmele popoarelor a căror soartă n-a încetat să ne înspăimînte. Mi se dau asigurări bunăoară că educaţia tinerilor e mult mai bună decît cea de altădată, ceea ce însă nu se poate dovedi decît prin

[1] Poiană pe malul Ronului.

cetățeni mai bine educați. E drept că astăzi copiii fac mai frumos reverența, că știu să dea mai politicos mîna cu doamnele și că știu să le spună o mulțime de drăgălășenii pentru care, după mine, ar merita o mamă de bătaie, că știu să decidă, să ia hotărîri, să pună întrebări, să reteze vorba oamenilor mari, să stînjenească pe toată lumea, fără pic de modestie și de cuviință. Mi se spune că toate astea îi pregătesc pentru viață. Recunosc că îi pregătesc să fie obraznici, singurul lucru pe care, din tot ce învață prin această metodă, nu-l vor uita niciodată. Și încă n-am spus totul. Ca să rămînă lîngă fusta femeilor, a căror plictiseală sînt meniți s-o alunge, avem grijă să-i creștem la fel ca pe ele : îi ferim de soare, de vînt, de ploaie, de praf, anume ca să nu le poată suporta niciodată. Cum nu-i putem scuti chiar de tot de contactul cu aerul, ne străduim cel puțin să ajungă la ei numai după ce își va fie pierdut pe jumătate tăria. Îi privăm de orice exercițiu fizic, le înăbușim toate facultățile, îi facem să nu mai fie buni de nimic în afara curtoaziei pentru care îi creștem ; un singur lucru nu cer femeile de la acești sclavi vrednici de dispreț : să se pună în slujba lor în maniera orientală. Încolo, tot ce-i deosebește de femei stă în faptul că, natura lipsindu-i de grații, ei le înlocuiesc prin apucături caraghioase. Ultima oară cînd am fost la Geneva am văzut destule asemenea tinere domnișoare, în costume strînse pe talie, cu dinți albi, mîini dolofane, glasuri melodioase, purtînd elegante parasoluri verzi și făcînd, destul de stîngaci, pe bărbații.

Pe vremea mea lumea era mai necioplită. Copiii, crescuți țărănește, nu-și menajau tenul și nu se temeau de intemperii, fiind de timpuriu obișnuiți cu ele. Tații îi luau cu ei la vînătoare, la țară, la tot felul de exerciții, în toate societățile. Timizi și cuviincioși față de oamenii mari, ei între ei erau curajoși, mîndri, bătăuși, nu se temeau că-și strică pieptănătura, se luau la trîntă, se întreceau la alergări, se încăierau, se băteau zdravăn, uneori

se răneau, și apoi se-mbrățișau plîngînd. Se întorceau acasă asudați, gîfîind, cu hainele rupte, ca niște pușlamale; dar aceste pușlamale au ajuns bărbați în care bat inimi pline de dorința de a-și sluji patria și în vinele cărora curge un sînge pe care nu pregetă să și-l verse pentru ea. Deie Domnul să putem spune același lucru despre domnișorii noștri spilcuiți, deie Domnul ca acești bărbați de cincisprezece ani să nu ajungă copii la treizeci.

Din fericire nu sînt toți așa. Cei mai mulți au păstrat vechea simplitate, chezășie a constituției sănătoase și a bunelor moravuri. Chiar cei moleșiți pentru o vreme de o educație prea delicată, vor fi siliți cînd vor ajunge bărbați să se conformeze obiceiurilor compatrioților. În contactul cu lumea, unii își vor pierde asprimea, alții își vor spori forța exersîndu-și-o și nădăjduiesc că vor ajunge să fie cu toții cum au fost străbunii lor, sau, cel puțin, cum sînt tații lor astăzi. Să nu ne amăgim însă că vom izbuti să ne păstrăm libertatea dacă vom renunța la moravurile care ne-au asigurat-o.

Revin la actorii noștri și presupun din nou că se vor bucura de succes, ceea ce mi se pare imposibil ; sînt încredințat că succesul lor ne va distruge rînduielile, și nu numai indirect, distrugîndu-ne moravurile, ci direct, rupînd echilibrul ce trebuie să domnească între diversele părți ale statului pentru ca întregul să se poată ține.

Dintre numeroasele argumente pe care le-aș putea aduce, voi alege unul singur, grăitor pentru cei mulți, fiindcă se mărginește la considerente de interes și de bani, or acestea sînt mai convingătoare pentru poporul de rînd decît efectele de ordin moral, a căror legătură cu cauzele ce le-au determinat și a căror influență asupra destinului statului nu îi stă în putință să le discearnă.

Cînd se bucură de succes, spectacolele pot fi considerate drept un fel de impozit care, deși voluntar, este o povară pentru popor, întrucît îi oferă un prilej permanent de a cheltui, la ispita căruia nu rezistă. Apoi, este

vorba de un impozit nedrept, și nu numai pentru că din perceperea lui nu revine nimic suveranului, ci, în primul rînd, pentru că repartiția, departe de a fi proporțională cu veniturile, îl împovărează pe sărac peste puterile sale și îl ușurează pe bogat, înlocuind distracții mai costisitoare pe care acesta și le-ar oferi negreșit dacă ar lipsi teatrul. Ca să admitem că lucrurile stau așa e suficient să observăm că diferența de preț dintre locuri nu este și nici nu poate fi proporțională cu diferența de avere dintre cei ce le ocupă. La Comedia Franceză, locurile din loji și cele de pe scenă costă de regulă patru franci, iar cînd intervine o scumpire — șase. Locurile de la parter costă douăzeci de soli, ba chiar au încercat de cîteva ori să le scumpească. Or, nu se va putea susține că spectatorii cei mai înstăriți, care ocupă locuri pe scenă, au o avere doar de patru ori mai mare decît cei mai săraci, care se duc la parter. Vorbind în general, primii sînt peste măsură de bogați, pe cînd mai toți ceilalți nu posedă nimic [1]. La fel se întîmplă cu impozitele pe grîu, vin, sare, pe orice lucru necesar traiului, ce par la prima vedere îndrituite și în fond sînt foarte nedrepte, căci săracul, ce nu-și îngăduie să cheltuiască decît pentru strictul necesar, e silit să arunce pe impozite trei sferturi din ce cheltuiește, în timp ce același strict necesar reprezintă o parte neînsemnată din cheltuiala bogatului și

[1] Dacă diferența de preț dintre locuri ar crește proporțional cu aceea dintre averi, echilibrul tot nu s-ar restabili. Locurile proaste, cu prețurile cele mai mici, ar fi destinate plebei, și cum fiecare va dori să ocupe un loc mai acătării, ar cheltui mai mult decît îi dă mîna. Faptul poate fi lesne constatat la spectacolele de bîlci. Motivul acestei nepotriviri e că primele rînduri rămîn o limită fixă de care ceilalți se apropie mereu, fără ca ea să poată fi împinsă mai în față. Săracul tinde necontenit să se ridice peste cei douăzeci de soli ai săi și bogatul nu-l poate ține la distanță, negăsind nici un loc mai scump de patru franci și fiind deci silit să accepte vecinătatea săracului, fapt de pe urma căruia, chiar dacă orgoliul lui suferă, punga cîștigă (n. a.).

prin urmare impozitul este pentru acesta aproape inexistent [1]. Şi aşa, cel care are puţin plăteşte mult şi cel care are mult plăteşte puţin : nu văd dreptatea care se ascunde aici.

Voi fi întrebat : cine îi sileşte pe săraci să se ducă la teatru ? Voi răspunde că în primul rînd cei care îl înfiinţează şi le oferă o asemenea tentaţie ; în al doilea rînd, sărăcia însăşi care, condamnîndu-i la o muncă neîncetată, fără speranţa de a ajunge vreodată la capătul ei, face necesară o destindere, tocmai pentru ca săracii să poată îndura munca. Ei nu se consideră nefericiţi că trudesc fără răgaz atîta vreme cît toată lumea face la fel. Dar nu e oare dureros pentru cel ce munceşte din greu să se lipsească de distracţiile pe care cei inactivi şi le permit ? Şi le va permite deci şi el ; şi iată că acelaşi amuzament care îngăduie bogatului să realizeze o economie, îl stoarce îndoit pe sărac, şi prin sporirea efectivă a cheltuielilor, şi prin delăsarea în muncă, aşa cum am explicat mai sus.

Din aceste noi reflecţii rezultă, cred, cu evidenţă că spectacolele moderne, la care asistă numai cine plăteşte, urmăresc pretutindeni să menţină şi să mărească inegalitatea între averi, fapt care se vădeşte limpede nu atît în capitale, e drept, cît în oraşe mici, ca al nostru. Dacă sînt de acord că pînă la un punct o asemenea inegalitate poate avea foloasele ei, cu siguranţă că şi dumneavoastră veţi fi de acord că ea trebuie să aibă limite, cu

---

[1] Iată de ce *impostorii* de teapa lui Bodin * şi alţi pungaşi publici instituie monopoluri asupra lucrurilor de necesitate vitală, urmărind să înfometeze treptat poporul, iar celor bogaţi să nu le dea prilejul să cîrtească. Dacă s-ar atinge cumva de cel mai neînsemnat obiect de lux, totul ar fi pierdut. Dar atîta vreme cît mai-marii sînt mulţumiţi, ce contează viaţa poporului ? (n. a.).

* Jean Bodin (1530—1596), magistrat, filosof şi economist, autorul lucrării *Les six livres de la République (Cele şase cărţi ale Republicii)*, în care reclamă, printre altele, egalitatea impozitelor.

atît mai mult într-un stat mic, cu atît mai mult într-o republică. Într-o monarhie, unde toate stările sînt intermediare între suveran și popor, nu are prea mare importanță dacă unele persoane trec din una în alta căci, fiind înlocuite la rîndul lor, schimbarea nu întrerupe progresul. Într-o democrație însă, unde supușii și guvernanții sînt unii și aceiași oameni considerați sub raporturi diferite, cînd averile celor puțini le depășesc pe ale celor mulți statul piere neîntîrziat ori își schimbă forma de guvernămînt. Fie că bogatul devine și mai bogat, fie că săracul devine și mai sărac, diferența dintre averi crește în ambele cazuri, iar această diferență, împinsă dincolo de o anume limită, distruge echilibrul de care am vorbit.

Într-o monarhie, opulența nu poate pune nici o persoană particulară mai presus de suveran, dar într-o republică o poate pune lesne mai presus de legi. Atunci cîrmuirea își pierde puterea, iar bogatul devine adevăratul suveran. Potrivit acestor precepte de necontestat, urmează să cercetăm dacă inegalitatea nu a atins la noi ultima limită la care poate ajunge fără a zdruncina republica. Mă gîndesc că o vor face cei care cunosc mai bine decît mine Constituția noastră și repartiția averilor la noi. Tot ce știu e că timpul însuși împinge în chip firesc desfășurarea lucrurilor către această inegalitate, pe care o apropie tot mai mult de limita ultimă, așa încît ar fi foarte imprudent să o accelerăm și noi prin instituții ce îi sînt prielnice. Marele Sully [1], care ne iubea, n-ar fi șovăi să ne spună : spectacole și teatre în orice republică mică, și îndeosebi la Geneva, înseamnă slăbirea statului.

Dacă instituirea teatrului ne este atît de dăunătoare prin ea însăși, ce roade vom culege de pe urma pieselor reprezentate ? Chiar foloasele pe care le pot aduce po-

[1] Ducele de Sully (1560-1641), important om politic, ministru la curtea lui Henric al IV-lea.

poarelor pentru care au fost create se vor întoarce în dauna noastră, căci ceea ce era o pildă rea pentru ele nu poate fi una bună pentru noi ; în orice caz, asemenea piese ne vor trezi gustul pentru unele lucruri ce nu ni se potrivesc defel. Tragedia va înfăţişa tirani şi eroi. Ce avem noi comun cu ei ? Tirania şi eroismul ne sînt la fel de străine. Ne va insufla o admiraţie vană pentru putere şi măreţie. La ce ne va folosi ? Ne va ajuta să devenim mai măreţi ori mai puternici ? La ce bun ne-am neglija propriile îndatoriri pentru a ne duce la teatru să le cunoaştem pe ale regilor ? Admiraţia sterilă pentru virtuţile de pe scenă va putea oare răscumpăra pierderea virtuţilor simple şi modeste ale bunului cetăţean ? În loc să ne îndrepte cusururile, teatrul va răspîndi la noi cusururile altora : ne va convinge că greşim disprețuind vicii atît de preţuite aiurea. Un marchiz, oricît ar fi de caraghios, rămîne un marchiz. Imaginaţi-vă cum sună asemenea titluri într-o ţară fericită tocmai pentru că nu le are ; şi cine ştie cîţi neisprăviţi vor crede că se pun în pas cu moda imitîndu-i pe marchizii din secolul trecut ? Nu voi repeta ceea ce am mai spus despre buna-credinţă totdeauna ridiculizată, despre viciul rafinat, totdeauna învingător, nici despre exemplul nelegiuirilor luate totdeauna în glumă. Nimerite lecţii pentru un popor care a păstrat cumpăna firească a sentimentelor şi care are convingerea că orice scelerat e vrednic de dispreţ şi că un om cinstit nu poate fi niciodată ridicol ! Cum ? ! Platon îl izgonea pe Homer din Republica sa, iar noi să-l acceptăm pe Molière în a noastră ? Ce rău mai mare ne-ar putea oare lovi decît să ajungem a semăna cu oamenii pe care ni-i înfăţişează el, chiar şi cu aceia pe care ne face să-i îndrăgim ?

Am vorbit cred destul despre ei la locul cuvenit şi n-am o părere mai bună nici despre eroii lui Racine, atît de împopoţonaţi, de dulci, de fragili, care, sub aparenţa

curajului și virtuții, ne înfățișează de fapt modele ale tinerilor pomeniți mai înainte, pe care nu-i atrage decît galanteria, viața ușuratică, iubirea, tot ce efemineză bărbatul și-i stinge elanul pentru îndatoririle sale adevărate. Toate piesele franceze nu emană decît tandrețe, ea este marea virtute căreia îi sînt sacrificate celelalte sau pe care, în orice caz, teatrul o face să fie mai îndrăgită de spectatori decît oricare alta. Nu spun că obiectul în sine e nedemn de un poet : știu că omul fără pasiuni e o himeră ; că interesul pentru teatru nu se întemeiază decît pe pasiune ; că sufletul nostru rămîne nepăsător la pasiuni ce-i sînt străine, precum și la cele pe care ne displace să le vedem la alții, chiar dacă noi înșine sîntem stăpîniți de ele. Dragostea de umanitate, de patrie sînt sentimente a căror zugrăvire îi mișcă în cel mai înalt grad pe cei pătrunși de ele, dar cînd aceste două pasiuni s-au stins, rămîne doar dragostea propriu-zisă pentru a le înlocui, fiindcă vraja ei este mai firească decît a celorlalte și ni se șterge mai greu din inimă. Totuși, dragostea nu e în egală măsură prielnică tuturor oamenilor, putînd fi acceptată mai degrabă ca o completare a sentimentelor morale, decît ca un sentiment moral în sine ; și nu fiindcă n-ar fi lăudabilă în ea însăși, ca orice pasiune orientată spre bine, ci pentru că excesele iubirii sînt primejdioase și cu neputință de preîntîmpinat.

Cel mai rău dintre oameni este cel care trăiește singur, cel care își zăvorăște sufletul în el însuși ; cel mai bun este cel care își împarte egal simpatiile tuturor semenilor. E mult mai bine să iubești o femeie decît să nu te iubești decît pe tine. Dar cine nutrește o dragoste caldă pentru părinți, pentru prieteni, pentru patrie și pentru neamul omenesc se înjosește pe sine printr-un atașament nerațional, care le vatămă iute pe toate celelalte și e negreșit preferat în dauna lor. Pornind de la principiul acesta, afirm că există țări cu moravuri atît de rele,

încît ar fi o salvare ca oamenii să se poată înălța pînă la dragoste, după cum există altele cu moravuri suficient de bune pentru a fi regretabil ca oamenii să se coboare la ea, și îndrăznesc să cred că țara mea face parte din a doua categorie. Voi adăuga că pentru noi e cu mult mai primejdios decît pentru alții să vedem pe scenă oameni din cale-afară de pătimași, deoarece o înclinație naturală ne îndeamnă să-i iubim. Sub aerul său rece și nepăsător, genevezul ascunde un suflet înflăcărat și sensibil, care se aprinde ușor și se înfrînează greu. Din acest lăcaș al rațiunii nu lipsește nici frumusețea și nici înrîurirea ei ; la noi, fermentul melancoliei produce adesea clocotul iubirii ; bărbații sînt prea în stare să resimtă pasiuni violente, femeile — să le inspire ; tristele urmări la care au dus uneori asemenea pasiuni ne avertizează asupra primejdiei de a le aținta prin spectacole pasionate și impresionante. Chiar dacă eroii din cîteva piese pun datoria mai presus de iubire, inima noastră le admiră tăria, dar se lasă furată de slăbiciunile lor ; învățăm nu atît să dobîndim aceeași bărbăție, cît mai degrabă să ajungem în situația de a-i simți lipsa. E un mijloc de călire a virtuții, dar cel care îndrăznește s-o pună la asemenea încercări merită să iasă învins. Dragostea, dragostea însăși își pune masca virtuții spre a o prinde în capcană, se împodobește cu elanul virtuții, îi uzurpă forța, îi imită limbajul, iar cînd ne dăm seama de eroare e prea tîrziu ca s-o mai îndreptăm ! Cîți oameni cumsecade, înșelați de asemenea aparențe, nu s-au transformat încetul cu încetul din îndrăgostiți generoși și tandri, cum erau la început, în coruptători josnici, lipsiți de moralitate, de respect pentru cinstea conjugală, de orice considerație pentru legile încrederii și prieteniei ! Ferice de cel care își dă seama că se află pe marginea prăpastiei și nu se lasă înghițit de ea ! Dar cum să nădăjduiești că te mai poți opri în toiul unei curse năvalnice ? Și cum să-ți învingi duioșia că-

zînd zilnic pradă înduioşării ? Biruim lesne o atracţie vagă ; dar cel care a cunoscut iubirea adevărată şi a reuşit s-o învingă, o !, un asemenea muritor, dacă există, trebuie iertat pentru îndrăzneala de a se pretinde virtuos !

Iată că oricum am privi lucrurile, sîntem izbiţi de acelaşi adevăr. Tot ce în piesele de teatru poate fi folositor acelora pentru care au fost scrise, nouă ne va dăuna, pînă şi bunul gust pe care vom crede că l-am dobîndit prin ele va fi un gust fals, lipsit de măsură, de fineţe, care va înlocui fără să fi fost nevoie temeinicia înţelepciunii noastre. Bunul gust ţine de multe: mijloacele de imitaţie ale teatrului, comparaţiile ce ni le prilejuieşte, reflecţiile asupra artei de a cuceri spectatorii îl pot face să încolţească, dar nu sînt suficiente pentru a-l dezvolta. E nevoie de oraşe mari, de arte frumoase şi de lux, e nevoie de relaţii intime între cetăţeni, de o strînsă dependenţă reciprocă, e nevoie de galanterie şi chiar de corupţie, e nevoie de vicii care se cer înfrumuseţate, astfel încît fiecăruia să i se caute şi să i se găsească o formă plăcută. O parte din aceste lucruri ne va lipsi totdeauna, iar pe cealaltă trebuie să ne ferim a o dobîndi.

Actori vom avea, însă de ce soi ? Se va stabili o trupă bună, aşa, netam-nesam, într-un oraş cu douăzeci şi patru de mii de suflete ? Vom începe deci prin a avea actori proşti şi prin a fi judecători nepriceputi. Vom izbuti să-i formăm noi, sau ne vor forma ei ? Vom vedea piese bune, numai că, primindu-le ca atare din spusele altora, vom fi scutiţi să le supunem propriului nostru examen şi nu vom fi mai în cîştig văzîndu-le decît citindu-le. În schimb, ne vom da cu siguranţă aere de cunoscători, de arbitri ai teatrului ; vom dori să facem aprecieri pe banii noştri şi vom fi cu atît mai ridicoli. Nu eşti ridicol dacă nu ai gust, dar eşti negreşit cînd te lauzi cu el, deşi e prost. Şi ce este, la urma urmei, acest faimos bun-gust ? Arta de a fi priceput în lucruri mărunte. În fond, cînd

avem de apărat unul atît de mare cum e libertatea, toate celelalte sînt de-a dreptul copilărești.

Nu văd decît un remediu pentru atîtea neajunsuri ; să ne scriem noi înșine piesele, spre a le conforma cerințelor noastre, adică să avem autori înainte de a avea actori. Căci nu ar fi indicat să ni se înfățișeze orice, la nimereală, ci doar pilde bune și potrivite unor oameni liberi [1]. Fără îndoială că piesele inspirate, precum cele ale grecilor, de vechile suferințe ale patriei, ori de defectele poporului de astăzi, ar putea da spectatorilor învățături folositoare. Dar care vor fi eroii tragediilor noastre ? Un Berthelier ? Un Lévrery ? O, vrednici cetățeni ! Voi ați fost eroi, fără-ndoială, dar anonimatul vă micșorează ; numele voastre de rînd nu fac cinste sufletelor voastre mari, și nici noi nu mai sîntem îndeajuns de măreți ca să

---

[1] „*Si quis ergo in nostram urbem venerit, qui animi sapientia in omnes possit sese vertere formas, et omnia imitari, voluerit que poemata sua ostentare, venerabimur quidem ipsum, ut sacrum, admirabilem, et jucundam : dicemus autem non esse ejusmodi hominem in republica nostra, neque fas esse ut insit, mittemusque in aliam urbem, unguento caput ejus perungentes, lanaque coronantes. Nos autem austeriori minusque jucundo utemur Poeta, fabularumque fictore, utilitatis gratia, qui decori nobis rationem exprimat, et quae dici debent dicat in his formulis quas a principio pro legibus tulimus, quando cives erudire agressi sumus* *." Platon, *De Republica*, lib. III (n. a.).

* „Așadar, dacă cineva ar veni în cetatea noastră, cineva care prin înțelepciunea spiritului să poată stăpîni toate formele și imita orișice, și dacă acesta ar vrea să-și dea la iveală poemele, l-am cinsti ca pe o ființă inspirată, admirabilă și plăcută ; îi vom spune însă că în cetatea noastră nu există un asemenea om și nici nu e îngăduit să existe, drept care îl vom trimite în altă cetate, ungîndu-i capul cu ulei parfumat și împodobindu-l cu o cunună. Noi însă ne vom sluji de poetul mai auster și mai puțin plăcut, plăsmuitor de fabule utile care să ne exprime doctrina ; iar ceea ce este spus să fie spus în forme pe care de la început să le luăm drept legi, deoarece am pornit să educăm cetățenii".

vă putem admira [1]. Care vor fi tiranii noştri ? Gentilomii lingurii [2], episcopii din Geneva, conţii de Savoia, strămoşi ai unei case cu care am încheiat nu de mult o alianţă şi căreia îi datorăm respect ? Acum cincizeci de ani n-aş fi spus că Diavolul [3] şi Antehristul n-au şi ei un rol în

[1] Philibert Berthelier a fost un Cato al patriei noastre, cu diferenţa că romanul a însemnat sfîrşitul libertăţii publice, celălalt — începutul ei. Cînd a fost arestat, ţinea în braţe o nevăstuică domesticită. Şi-a predat sabia cu demnitatea ce stă atît de bine virtuţii în clipe de restrişte, apoi a continuat să se joace cu nevăstuica, fără a se obosi să răspundă la insultele gardienilor. A murit cum se cuvine să moară un martir al libertăţii.

Jean Lévrery a fost un Favonius al lui Berthelier, şi nu fiindcă i-ar fi imitat copilăreşte discursurile şi gesturile, ci fiindcă a pierit din propria lui voinţă, ca şi celălalt, înţelegînd că pilda morţii sale va fi mai folositoare patriei decît viaţa lui. Înainte de a se duce la eşafod, a scris pe zidul temniţei epitaful care fusese consacrat predecesorului său :

Quid mihi mors nocuit ? Virtus post fata virescit :
Nec cruce, nec saevi gladio perit illa Tyranni. * *(n. a.).*

* Ce rău mi-a făcut moartea ? Virtutea înfloreşte după ce te-ai stins ; Nici crucea, nici sabia temutului tiran n-au ucis-o.

[2] Era o confrerie de gentilomi savoiarzi care juraseră să facă brigandaj împotriva Genevei şi care purtau o lingură atîrnată de gît, semn că aparţineau acestei asociaţii (n. a.).

[3] Am citit în tinereţe o tragedie în care unul dintre roluri era al Diavolului. Mi s-a povestit că la reprezentarea piesei actorul ce îl întruchipa pe Diavol apăru pe scenă, unde se pomeni dublu, de parcă originalul ar fi fost gelos pe cel care îndrăznise să-l imite, şi că în acea clipă groaza împrăştie pe toată lumea şi puse capăt spectacolului. Povestea e burlescă, ceea ce se va observa nu atît la Geneva, cît la Paris. Totuşi, dacă ne gîndim bine vom înţelege că o asemenea apariţie dublă are un efect teatral cu adevărat dătător de spaimă. Nu-mi pot imagina decît o singură scenă care, deşi mai simplă, este cu mult mai înfricoşătoare : cea în care o mînă iese dintr-un zid şi scrie cuvinte neînţelese la ospăţul lui Baltazar. Fie şi numai gîndindu-ne la ea ne trec fiorii. Poeţii noştri lirici par a fi departe de asemenea invenţii sublime ; ca să ne-nspăimînte, fac mult zgomot cu ajutorul unor decoruri fără efect. Nici chiar pe scenă nu trebuie să înfăţişezi totul vederii, ci să zgudui imaginaţia (n. a.).

teatru. La greci, popor vesel dealtfel, tonul devenea grav și serios de îndată ce era vorba de patrie. Dar în secolul nostru pus pe glume, cînd totul este ridiculizat afară de putere, numai statele mari îndrăznesc să vorbească despre eroism, deși el nu există cu-adevărat decît în cele mici.

Cît despre comedie, la ea nu trebuie nici măcar să ne gîndim. La noi ar provoca tulburări cumplite, ar deveni un instrument al fracțiunilor, al partidelor, al răzbunărilor personale. Orașul nostru e atît de mic, încît cele mai generale tablouri de moravuri ar degenera curînd în satiră și subiectivitate. Exemplul vechii Atene, oraș cu o populație incomparabil mai numeroasă decît Geneva, ne dă o lecție impresionantă : teatrul a fost locul unde s-a pregătit exilul cîtorva mari bărbați și moartea lui Socrate ; patima teatrului a dus Atena la pierzanie, dar dezastrul ei a justificat din plin amărăciunea exprimată de Solon după primele reprezentații ale lui Tespis [1]. Fără îndoială că va fi un semn rău pentru viitorul republicii să-i vedem cetățenii travestiți în literați, confecționînd versuri franceze și piese de teatru, căci noi nu avem și nu vom avea niciodată asemenea talente. Rămîne ca domnul Voltaire să binevoiască a scrie pentru noi tragedii după modelul *Morții lui Cezar* sau al primului act din *Brutus*, iar dacă ne trebuie neapărat un teatru, n-are decît domnia-sa să-și ia obligația de a-l susține prin geniul său și de a trăi tot atît de mult cît și piesele sale.

Aș fi de părere că trebuie să cîntărim serios toate aceste considerații, înainte de a pune la socoteală gustul pentru lux și libertinaj pe care exemplul actorilor îl va trezi cu siguranță în rîndurile tineretului nostru. Totuși și acest exemplu va avea consecințele sale, iar dacă legile nu pot reprima nicăieri viciile născute din natura lucru-

[1] Poet grec (sec. VI î.e.n.), considerat întemeietorul tragediei grecești.

·rilor, cum nădăjduiesc că am demonstrat, ce putere vor avea ele la noi, unde stabilirea actorilor va fi primul semn al slăbiciunii legilor ? Căci, la drept vorbind, nu actorii vor aduce gustul libertinajului, dimpotrivă, acest gust îi va preceda, îi va introduce, iar ei nu vor face decît să întărească o înclinaţie formată dinainte, care, tocmai pentru că i-a acceptat, îi va susţine cu defectele lor cu tot.

Admiţînd în continuare ipoteza că actorii vor trăi în bune condiţiuni într-un oraş atît de mic, afirm că, dacă vor fi onoraţi, cum doriţi dumneavoastră, într-o ţară unde toţi cetăţenii sînt aproape egali, ei vor deveni egalii tuturor, bucurîndu-se în plus de favoarea publicului, cîştigată în chip firesc. Nu vor beneficia, ca în alte părţi, de favoarea persoanelor suspuse, în graţiile cărora vor să intre şi de a căror dizgraţie se tem. Magistraţii îi vor ţine la distanţă : admit ! Dar magistraţii sînt şi ei oameni şi pot întreţine relaţii intime cu actorii, au copii care le vor întreţine la rîndul lor, soţii ahtiate după distracţii. Aceste legături vor constitui motive de indulgenţă şi de protecţie, cărora nu le vor putea rezista. După ce îşi vor fi asigurat impunitatea, actorii nu vor întîrzia s-o asigure şi pentru imitatorii lor : de la ei va începe neorînduiala, dar nu se ştie unde va sfîrşi. Femeile, tineretul, bogăţaşii, oamenii fără ocupaţie vor trece cu toţii de partea lor, cu toţii vor nesocoti legile ce îi vor constrînge, cu toţii îi vor încuraja pe actori să se abată de la ele ; fiecare va încerca să le fie pe plac, închipuindu-şi că se osteneşte în folosul propriilor sale distracţii. Cine va îndrăzni oare să se opună acestui torent, afară, poate, de vreun pastor bătrîn şi sever, pe care nimeni nu-l va asculta şi a cărui înţelepciune şi seriozitate vor trece drept pedanterie în ochii unui tineret nesăbuit ? În sfîrşit, dacă la succesele lor vor adăuga, în oricît de mică măsură, intriga şi abilitatea, în mai puţin de treizeci de

ani vor ajunge arbitrii statului [1]. Îi vom vedea pe candidații la funcții publice solicitîndu-le favoarea pentru a obține sufragiile ; alegerile vor avea loc în cabinele actrițelor și conducătorii unui popor liber vor fi protejații unei bande de măscărici. Pana îmi cade din mînă la acest gînd. N-aveți decît să nu-l luați în seamă, n-aveți decît să mă-nvinuiți că împing prea departea prevederea ; eu mai am un singur lucru de spus. Fie acești oameni își vor schimba moravurile trăind printre noi, fie le vor corupe pe ale noastre, altfel nu se poate. Cînd alternativa va fi încetat să ne îngrozească, actorii vor fi bineveniți ; nu vor mai avea ce rău să ne facă.

Iată, domnule, considerațiile pe care voiam să le înfățișez publicului și dumneavoastră în privința unei chestiuni pe care ați ținut s-o dezbateți într-un articol unde, după opinia mea, nu-și avea locul. Chiar dacă argumentele mele ar fi mai puțin convingătoare decît mi se pare că sînt și n-ar avea greutatea suficientă spre a le cumpăni pe ale dumneavoastră, veți recunoaște totuși că într-un stat atît de mic ca republica geneveză orice inovație este primejdioasă și nu trebuie acceptată decît din motive imperioase și temeinice. Să ni se arate deci necesitatea imperioasă a acesteia. Ce neorînduieli ne silesc să recurgem la o atît de îndoielnică soluție ? Să fie altminteri totul pierdut ? Să fie orașul nostru atît de mare, viciul și trîndăvia să fi ajuns atît de departe, încît să nu mai putem rezista fără spectacole ? Ne spuneți că Geneva acceptă unele mai rele, care jignesc deopotrivă gustul și bunele moravuri. Există însă o mare deosebire între a înfățișa moravuri proaste și a atenta la cele bune, căci ultima consecință depinde nu atît de calitățile spectaco-

[1] Nu trebuie să uităm nici o clipă că teatrul se va menține la Geneva doar în cazul în care gustul pentru el se va transforma în pasiune ; dacă acest gust va rămîne moderat, teatrul va da faliment. Rațiunea ne impune deci să examinăm consecințele teatrului în funcție de cauza care îl poate susține (n. a.).

lului, cît de impresia produsă de el. În acest sens, cum se pot compara niște farse întîmplătoare cu un teatru permanent, năstrușniciile unui măscărici cu reprezentarea regulată a operelor dramatice, scenele de bîlci înjghebate pentru a distra mulțimea cu o instituție respectabilă, unde oameni de condiție bună vor dori să se instruiască ? Prima dintre aceste distracții rămîne fără consecințe, fiind dată uitării chiar a doua zi. În schimb, cealaltă constituie o problemă importantă, care merită toată atenția guvernămîntului. Distracțiile destinate copiilor sînt îngăduite în orice țară, și oricine poate deveni copil cînd vrea. Dacă asemenea spectacole banale sînt lipsite de noimă, cu atît mai bine. Ne vom plictisi repede de ele ; grosolane cum sînt, vor fi mai puțin atrăgătoare. Niciodată viciul nu se strecoară scandalizînd virtutea, ci luîndu-i înfățișarea. Cît despre vorbele fără perdea, ele contravin mai degrabă politeții, decît bunelor moravuri. Tocmai de aceea în țările cele mai corupte, expresiile sînt mai afectate și urechile mai pudice decît oriunde. Îi entuziasmează oare dialogurile din piață pe tinerii care le ascultă ? Oricît de cuviincioase ar fi vorbele rostite la teatru, tot e mai bine ca o tînără să vadă o sută de scene de bîlci decît o singură reprezentare a *Oracolului* [1].

Dealtfel, mărturisesc că eu unul aș prefera să renunțăm de tot la spectacolele din bîlciuri și să învățăm, mici și mari, a ne afla satisfacțiile și îndatoririle în ocupațiile noastre și în noi înșine ; dar din faptul că s-ar cuveni poate să-i îndepărtăm pe măscărici nu rezultă că trebuie să-i chemăm pe actori. Ați văzut, în propria dumneavoastră țară, cum orașul Marsilia s-a ferit mult timp de o asemenea inovație, cum a rezistat pînă și la ordinele repetate ale ministrului, păstrînd, prin disprețul față de

[1] *L'Oracle* (1740), comedie feerică într-un act, în proză, de H. F. de Saint-Foi.

o distracție ușuratică, amintirea demnă a libertății străvechi. Ce exemplu pentru un oraș care nu și-a pierdut-o încă pe a sa!

Să nu ne treacă însă prin minte că o astfel de instituție poate fi înființată cu titlu de încercare și desființată cînd și-ar vădi neajunsurile. Neajunsurile nu dispar odată cu teatrul care le produce, rămîn și după înlăturarea cauzei și de îndată ce se fac simțite devin iremediabile. Moravurile noastre denaturate, gusturile schimbate nu se vor restabili tot atît de repede precît se vor corupe. Chiar distracțiile, nevinovatele noastre distracții, își vor pierde tot farmecul, teatrul ne va dezgusta definitiv de ele. Inactivitatea transformată în necesitate, golurile de timp pe care nu vom mai ști cum să le umplem ne vor preface într-o povară pentru noi înșine; plecînd, actorii ne vor lăsa urîtul ca zălog al întoarcerii lor, și el ne va sili să-i rechemăm curînd, dacă nu vom găsi ceva și mai rău de făcut. Vom greși înființînd teatrul, vom greși menținîndu-l, vom greși desființîndu-l: după prima greșeală, nu ne va rămîne decît să alegem între mai multe rele.

Cum?! O republică n-are oare nevoie de nici un spectacol? Dimpotrivă, are nevoie de multe. În republici s-au născut, în sînul lor strălucesc într-o atmosferă cu adevărat sărbătorească. Ce popoare sînt dornice să-și adune cît mai des cetățenii pentru a statornici între ei legăturile atît de dulci ale petrecerii și veselirii, dacă nu cele care au nenumărate temeiuri să-i facă să se iubească și să rămînă pururi uniți? Avem și noi multe sărbători populare și cu cît vom avea mai multe voi fi mai încîntat. Să nu găzduim însă cu nici un preț spectacolele restrînse care nu vom mai ști cum să le umplem se vor preface și îi obligă să stea imobili și speriați, în tăcere și nemișcare; care nu înfățișează privirii decît temnițe, lovituri de pumnal și soldați, imagini întristătoare ale aservirii și inegalității. Nu, popoare fericite, nu așa trebuie voi să petreceți! Voi trebuie să vă adunați în aer liber, sub

cerul liber, şi să vă bucuraţi de dulcele simţămînt al fericirii voastre.

Distracţiile voastre să nu fie nici moleşitoare, nici plătite, nici o umbră de constrîngere ori de interes să nu le otrăvească, să fie libere şi generoase ca voi, iar soarele să lumineze aceste spectacole inocente ; voi înşivă veţi alcătui unul, cel mai frumos din cîte poate el lumina.

Bine, dar care va fi obiectul unor asemenea spectacole ? Ce ne vor înfăţişa ele ? Nimic, dacă vreţi. Cînd există libertate, acolo unde se adună mulţimea se înstăpîneşte şi veselia. Împlîntaţi în mijlocul unei pieţe un stîlp împodobit cu flori, adunaţi poporul şi sărbătoarea începe ca prin farmec. Sau, mai bine, faceţi un spectacol al spectatorilor ; transformaţi-i pe ei în actori, astfel încît fiecare să se vadă şi să se iubească pe sine în ceilalţi, pentru ca toţi să devină şi mai uniţi. Nu e nevoie să amintesc de jocurile vechilor greci : sînt altele mai noi, unele dăinuie şi azi şi sînt de găsit chiar la Geneva. În fiecare an avem parăzi militare, concursuri publice, regi ai arcbebuzei, ai tunului, ai navigaţiei. Niciodată nu ne vor prisosi asemenea manifestări, atît de folositoare [1] şi de plăcute, niciodată nu ne vor prisosi asemenea regi. De ce să nu facem, pentru a deveni agili şi robuşti, ceea ce facem pentru a învăţa meşteşugul armelor ? Are republica mai puţină nevoie de lucrători decît de soldaţi ? De ce să nu

[1] Nu este de-ajuns ca poporul să aibă pîine şi să trăiască în îndestulare. Trebuie să ducă o viaţă plăcută pentru a-şi putea îndeplini îndatoririle cu mai multă tragere de inimă, pentru a nu căuta să le ocolească şi pentru ca ordinea publică să fie cît mai bine aşezată. Împăcarea fiecărui cetăţean cu condiţia lui determină într-o mai mare măsură decît se crede bunele moravuri. Uneltirile şi intrigile se nasc din nelinişte şi nemulţumire. Totul merge prost cînd unii rîvnesc la slujbele altora. Trebuie să-ţi iubeşti meseria ca s-o faci bine. Echilibrul unui stat e stabil numai cînd toţi se simt la locul lor, cînd forţele individuale se unesc şi contribuie la binele obştesc în loc să se macine unele pe altele, cum se întîmplă în orişice stat prost orînduit. Şi dacă este aşa, ce să credem despre aceia care vor să priveze poporul de ser-

instituim, după modelul premiilor militare, şi alte premii, pentru gimnastică, lupte, alergare, aruncarea discului, pentru tot felul de exerciţii fizice ? De ce să nu organizăm întreceri pe lac între luntraşi ? Ce spectacol ar fi mai încîntător decît cel pe care l-ar oferi privirii sute de luntri, pe întinsa şi minunată oglindă a apei, elegant echipate şi pornind toate la un semn spre a cuceri drapelul arborat la capătul cursei, alcătuind apoi cortegiul învingătorului ce se va întoarce în triumf să primească premiul meritat ? Asemenea serbări nu sînt mai costisitoare decît dorim să fie, căci întrecerea însăşi le dă un aer fastuos. Dar numai cine i-a văzut pe genevezi în asemenea împrejurări poate înţelege cu cîtă ardoare le trăiesc. Nu-i mai recunoşti. Nu mai sînt acei oameni măsuraţi care nu se abat cu o iotă de la regulile lor economice, care taie firul în patru, care pun totul pe balanţa judecăţii, pînă şi gluma. Sînt vioi, veseli, afectuoşi, în asemenea clipe inima li se citeşte în ochi, după cum în toate celelalte împrejurări li se citeşte pe buze ; încearcă să-şi exprime bucuria şi emoţiile ; fac invitaţii, zoresc, stăruie, îşi dispută nou-veniţii. Toate grupurile alcătuiesc unul singur, totul aparţine tuturor. E aproape totuna la ce masă te aşezi : parcă te-ai afla în faţa meselor din Lacedemonia, numai că ale noastre sînt ceva mai îmbelşugate, dar chiar acest belşug este binevenit, căci tabloul

---

bări, de distracţii, de orişice fel de divertismente, considerîndu-le distrageri ce-l abat de la muncă ? Principiul este barbar şi fals. Dacă poporul are timp numai să-şi cîştige pîinea, nu s-o şi mănînce cu plăcere, cu atît mai rău : nu şi-o va cîştiga multă vreme. Acelaşi Dumnezeu drept şi binefăcător care vrea ca poporul să lucreze vrea să se şi recreeze : natura îi prescrie deopotrivă munca şi odihna, destinderea şi efortul. Pe cei oropsiţi îi copleşeşte nu atît munca însăşi, cît sila de ea. Prin urmare, dacă vreţi ca un popor să fie harnic şi întreprinzător, daţi-i distracţii, oferiţi-i amuzamente care să-l facă să-şi îndrăgească traiul şi să-l împiedice să poftească unul mai uşor. Zilele pierdute astfel vor spori rodnicia celorlalte. Vegheaţi ca desfătările lui să rămînă curate : este un mijloc de a-i stimula munca (n. a.).

îndestulării face să fie mai impresionant cel al libertății care a produs-o.

Iarna, anotimpul reuniunilor private între prieteni, e mai puțin prielnică serbărilor publice. Există totuși un gen de serbări pe care aș dori să nu-l mai privim cu ochi răi, și anume, balurile tinerilor ajunși la vîrsta căsătoriei. N-am înțeles niciodată de ce ne înverșunăm atît de tare împotriva dansului și reuniunilor pe care le prilejuiește : ca și cum ar fi o faptă mai rea să dansezi decît să cînți, ca și cum aceste două amuzamente n-ar fi la fel de firești, ca și cum ar fi o crimă din partea celor sortiți a se uni să se veselească laolaltă într-o atmosferă cuviincioasă ! Bărbatul și femeia au fost făcuți unul pentru altul. E voia lui Dumnezeu ca ei să-și împlinească menirea și nu încape îndoială că prima și cea mai sfîntă legătură socială este căsătoria. Toate religiile ipocrite combat natura. Numai a noastră, care o urmează și o orînduiește, proclamă drept divină această instituție prielnică omului. Ea nu trebuie deci să adauge la piedicile de ordin civil ce stau în calea căsătoriei dificultăți pe care Evanghelia nu le prescrie și pe care orice bună cîrmuire le condamnă ; să mi se spună, așadar, unde ar avea toți acești tineri ajunși la vîrsta căsătoriei prilejul de a se îndrăgi reciproc și de a se întîlni într-un mod corect și decent, dacă nu tocmai într-o reuniune unde ochii publicului, neîncetat ațintiți asupra lor, i-ar sili să fie rezervați, modești și să se controleze cu cea mai mare băgare de seamă ? De ce l-ar supăra pe Dumnezeu un exercițiu plăcut, folositor, potrivit cu vioiciunea tinerilor, prin care ei se prezintă unul altuia cu grație și politețe și căruia asistența îi conferă atîtea seriozitate, încît orice abatere devine imposibilă ? Ce alt mijloc mai cinstit să găsești pentru a nu-l înșela pe celălalt măcar în privința înfățișării, pentru a te arăta cu toate defectele și calitățile pe care le ai în fața unei persoane doritoare să te

cunoască cît mai bine înainte de a se lega că te va iubi ? Oare cei care au datoria să se iubească reciproc n-o au şi pe aceea de a se plăcea unul pe altul ? Şi atunci de ce două persoane virtuoase, cucernice şi dornice a se uni să nu fie îndreptăţite a se pregăti sufleteşte pentru iubirea împărtăşită pe care Dumnezeu le-a hărăzit-o ?

Ce se întîmplă în locurile unde domneşte o constrîngere permanentă, unde veselia cea mai nevinovată este pedepsită ca o crimă, unde tinerii de sex opus nu îndrăznesc să se adune în public şi unde severitatea nesăbuită a unui pastor nu ştie să propovăduiască în numele Domnului decît încătuşarea umilitoare, tristeţea şi plictisul ? Acolo oamenii încearcă să se abată de la tirania de neîndurat pe care natura şi raţiunea o condamnă. Dacă interzicem tineretului vesel şi neastîmpărat plăceri îngăduite, el le înlocuieşte cu altele, mai primejdioase. Reuniunilor publice le iau locul întîlnirile între patru ochi, puse la cale în taină. Tot ascunzîndu-se ca nişte vinovaţi, tinerii încep să încerce dorinţa de a deveni astfel. Bucuriei curate îi place să se manifeste la lumina zilei, numai viciul iubeşte tenebrele, puritatea şi misterul nu pot sălăşlui multă vreme laolaltă.

Eu unul, departe de a condamna petreceri atît de firești, aş vrea, dimpotrivă, să fie autorizate public şi să preîntîmpinăm orice eventuală neregulă prin transformarea lor în baluri oficiale şi periodice, deschise tuturor tinerilor ajunşi la vîrsta căsătoriei. Aş vrea ca un magistrat[1] numit de consiliu să accepte prezidarea acestor

[1] Fiecare corporaţie, fiecare societate publică din cîte alcătuiesc statul nostru este prezidată de un magistrat cu titlul de Senior împuternicit. Aceştia asistă la toate adunările, chiar la banchete. Prezenţa lor nu stinghereşte naturaleţea cuviincioasă a relaţiilor dintre membrii asociaţiei, dar îi menţine pe toţi în limitele respectului datorat legilor, bunelor moravuri şi bunei cuviinţe, chiar şi în toiul veseliei şi petrecerii. Această instituţie e minunată, ea reprezintă una dintre legăturile trainice dintre popor şi conducătorii săi (n. a.).

baluri. Aş vrea ca taţii şi mamele să asiste şi ei pentru a-şi supraveghea copiii, pentru a le vedea graţia şi agilitatea, pentru a fi martorii aplauzelor pe care le vor merita, bucurîndu-se astfel de cel mai încîntător spectacol ce poate mişca o inimă de părinte. Aş vrea ca în general orice persoană căsătorită să fie primită la aceste baluri în rîndul spectatorilor şi juriului, dar să nu i se îngăduie nimănui să profaneze onoarea conjugală participînd la dans : căci ce scop onorabil i-ar da dreptul să se etaleze astfel în faţa lumii ? Aş vrea să se amenajeze în sală, la loc de cinste, o tribună spaţioasă, destinată persoanelor vîrstnice de ambe sexe, care, după ce au dat patriei cetăţeni, îşi vor vedea şi nepoţii pregătindu-se să devină cetăţeni. Aş vrea ca nici un tînăr să nu intre şi să nu iasă fără a saluta tribuna, iar perechile de tineri, înainte de a începe şi după ce vor fi sfîrşit dansul, să facă în faţa ei o plecăciune adîncă, pentru a se obişnui de timpuriu să respecte bătrîneţea. Nu mă îndoiesc că această plăcută reuniune a celor două extreme ale vieţii omeneşti ar da adunării un aspect emoţionant şi că uneori i-am vedea pe cei din tribună vărsînd lacrimi izvorînd din bucurie şi aduceri aminte care poate ar face să se umezească şi ochii altor spectatori sensibili. Aş vrea ca la ultimul bal din fiecare an, fetei care a avut comportarea cea mai cuviincioasă şi mai modestă în cursul celor anterioare, şi pe care cei din tribună o vor socoti drept cea mai vrednică de admiraţie unanimă, să i se dea de către Seniorul împuternicit o coroană, precum şi titlul de regină a balului, pe care să-l poarte tot anul. Aş vrea ca, la încheierea acestei ultime reuniuni, fata să plece însoţită de un cortegiu de onoare, tatălui şi mamei ei să li se aducă felicitări şi mulţumiri pentru că au o fiică atît de înzestrată şi pentru că au crescut-o atît de bine. În sfîrşit, dacă fata se va mărita în cursul acelui an, aş vrea ca Seniorul împu-

ternicit [1] să-i facă un dar ori să-i acorde o distincție oficială, astfel încît titlul dobîndit să fie ceva prea serios pentru a putea deveni vreodată prilej de glumă.

E drept că am avea a ne teme de o oarecare părtinire dacă vîrsta celor din juriu îi va împiedica uneori să acorde întîietate meritului; dar chiar admițînd că frumusețea cuviincioasă ar fi din cînd în cînd favorizată, ce-ar fi rău în asta? Oare nu are ea nevoie de mai multă încurajare tocmai pentru că trebuie să reziste mai multor asalturi? Nu este și ea tot un dar al naturii, ca și talentele? Ce e grav în faptul că ar obține onoruri care ar stimula-o să devină demnă de ele, satisfăcîndu-i amorul propriu fără a-i știrbi virtutea?

Perfecționînd proiectul în sensul ideilor de mai sus, am atinge prin asemenea serbări, sub o aparență de curtoazie și agrement, numeroase scopuri utile ce ar sluji ordinii și bunelor moravuri. Avînd întîlniri sigure și corecte, tinerii n-ar fi ispitiți să caute altele, mai primejdioase. În răstimpul dintre întîlniri, fiecare dintre cele două sexe și-ar vedea liniștit de treburile și distracțiile sale și n-ar suferi că este privat de relații permanente cu celălalt. Particularii de orice condiție s-ar bucura de un spectacol ce va plăcea tuturor și cu deosebire părinților. Preocuparea pentru toaletele fiicelor ar oferi femeilor un amuzament ce le-ar distrage de la multe altele, iar aceste toalete, destinate unui scop nevinovat și lăudabil, vor fi foarte la locul lor în cadrul serbării. Prilejurile de întîlnire și grija pentru organizarea reuniunilor ar fi mijloace eficiente de apropiere între familii de condiții diferite și de întărire a bunei înțelegeri, atît de necesare statului nostru. Fără a se știrbi autoritatea părinților, înclinațiile copiilor s-ar bucura de mai multă libertate; prima alegere ar depinde într-o mai mare măsură de îndemnul inimii lor; potrivirii de vîrstă, de fire, de gust,

[1] Vezi nota precedentă (n. a.).

de carecter i s-ar da mai multă importanţă decît egalităţii de stare socială şi de avere care, urmărită în dauna celei dintîi, dă loc unor căsnicii nefericite. Legăturile devenind mai lesnicioase, căsătoriile vor deveni mai dese şi, cum n-ar mai fi determinate exclusiv de situaţia socială, ar preîntîmpina formarea grupurilor închise, ar modera inegalităţile excesive şi ar întări organismul poporului în spiritul Constituţiei sale ; balurile astfel organizate ar semăna nu atît cu un spectacol public, cît cu reuniunea unei mari familii, şi aşa, din sînul bucuriei şi al petrecerii, s-ar naşte statornicia, pacea şi prosperitatea republicii [1].

Pornind de la ideile expuse, n-ar fi greu să se organizeze, cu cheltuială puţină şi fără nici un risc, spectacole mai multe decît ar fi nevoie pentru ca viaţa oraşului nos-

---

[1] Mi se pare distractiv cîteodată să-mi imaginez ce vor crede unii despre gusturile mele citindu-mi scrierile. Fără doar şi poate, cea de faţă îi va face să spună : „Omul ăsta e nebun după dans", mă plictiseşte să-i privesc pe dansatori ; „Nu poate suferi teatrul", iubesc cu pasiune teatrul ; „Femeile îi inspiră aversiune", aici justificările nu-mi vor lipsi ; „Actorii nu-i sînt pe plac", am toate motivele să-i laud, iar prietenia singurului dintre ei pe care l-am cunoscut mai bine * nu poate decît să onoreze un om cinstit. Aceeaşi judecată despre poeţii ale căror piese sînt obligat să le critic : cei morţi n-ar fi pe gustul meu, iar împotriva celor vii aş fi pornit. Adevărul e că Racine mă încîntă şi că n-am scăpat de bunăvoie reprezentarea nici unei piese de Molière. Dacă despre Corneille am vorbit mai puţin e pentru că, văzîndu-i rar piesele şi lispsindu-mi cărţile, nu mi-a rămas în memorie îndeajuns spre a-l cita. Cît despre autorul lui *Atreu* şi *Catilina*, l-am văzut o singură dată şi atunci mi-a făcut un serviciu. Îi stimez geniul şi îi respect bătrîneţea, dar oricîtă consideraţie am faţă de persoana sa, nu datorez pieselor sale decît nepărtinire şi nu înţeleg să-mi plătesc datoriile în dauna binelui public şi adevărului. Dacă scrierile mele îmi inspiră o oarecare mîndrie, e pentru puritatea intenţiei ce le dictează, e pentru dezinteresul al cărui exemplu puţini

* Este vorba, probabil, de Pierre de Jelyotte de la Opera din Paris.

tru să pară plăcută şi veselă chiar şi străinilor, care negăsind nicăieri în altă parte ceva asemănător, ar veni la noi cel puţin din dorinţa de a vedea un lucru unic. Deşi, dacă e să spun adevărul, motive însemnate mă fac să consider prezenţa lor mai degrabă ca fiind un neajuns decît un avantaj, căci sînt convins că orice străin care a intrat vreodată în Geneva i-a făcut mai mult rău decît bine.

Dar ştiţi dumneavoastră, domnule, pe cine ar trebui să ne străduim a-i atrage şi reţine în oraşul nostru? Chiar pe genevezi care au cu toţii, pe lîngă o dragoste sinceră pentru patrie, o foarte mare slăbiciune pentru călătorii, încît nu există tărîm unde să nu se fi răspîndit cîţiva dintre ei. Împrăştiaţi în restul Europei şi al lumii, jumătate din cetăţenii noştri trăiesc şi mor departe de pa-

---

autori mi l-au dat şi pe care foarte puţini vor dori să-l imite. Nici o pornire personală nu-mi va murdări vreodată dorinţa de a fi folositor celorlalţi, dorinţă ce mi-a pus pana în mînă, şi aproape întotdeauna am scris împotriva propriului meu interes. *Vitam impendere vero* (a-ţi închina viaţa adevărului, lat.) : iată deviza pe care mi-ani ales-o, şi mă simt vrednic de ea. Cititorule, e cu putinţă ca eu să mă înşel, dar pe tine e cu neputinţă să te înşel cu voia mea ; teme-te de greşelile mele, nu de reaua mea credinţă. Dragostea pentru binele obştesc e singura pasiune care mă face să vorbesc publicului ; în asemenea împrejurări, ştiu să uit de mine însumi, iar dacă cineva m-a jignit, nu spun nimic despre el de frică să nu fiu cumva nedrept din pricina mîniei. Maxima asta foloseşte duşmanilor mei, căci pot să-mi facă tot răul pe care-l poftesc fără a se aştepta la represalii, cititorilor, căci n-au de ce se teme că resentimentele mele îi vor influenţa, şi mai ales mie însumi, căci, rămînînd liniştit cînd sînt insultat, nu sufăr decît de pe urma răului ce mi se face, nu şi de pe urma celui pe care l-aş face eu răspunzînd la fel. Adevăr sfînt şi curat, căruia ţi-am închinat viaţa, niciodată patimile mele nu vor păta dragostea sinceră ce ţi-o port ; nici interesul, nici teama nu vor putea umbri omagiul pe care îmi place să ţi-l aduc, iar pana mea nu-ţi va refuza niciodată nimic decît ceea ce se teme că datorez răzbunării ! (n. a.).

trie ; m-aş numi şi pe mine printre ei, cu încă şi mai multă mîhnire, dac-aş fi mai folositor ţării mele. Ştiu că sîntem siliţi să ne căutăm departe resurse de trai pe care pămîntul nostru ni le refuză şi că anevoie am rezista dac-am vieţui laolaltă, dar fie ca exilul acesta să nu rămînă veşnic pentru toţi. Fie ca aceia ale căror strădanii au fost binecuvîntate de cer să se întoarcă, asemeni albinei, pentru a aduce rodul în stup, pentru a-şi desfăta concetăţenii cu priveliştea izbînzii, pentru a trezi emulaţia tinerilor, pentru a spori cu bogăţiile lor bogăţia patriei şi pentru a se bucura cu chibzuinţă şi la ei acasă de bunurile cinstit dobîndite printre străini. Credeţi oare că teatrele, negreşit mai puţin reuşite la noi decît aiurea, vor fi în stare să-i readucă acasă ? Se vor despărţi ei de teatrele din Paris şi Londra pentru a veni să-l revadă pe cel din Geneva ? Nu, domnule, nu aşa îi vom readuce. Fiecare dintre ei trebuie să simtă că e cu neputinţă să găsească în altă parte ceea ce a lăsat în patrie, pe fiecare un farmec de neînvins trebuie să-l recheme acolo de unde n-ar fi trebuit să plece ; amintirea primelor exerciţii, primelor spectacole, primelor bucurii trebuie să-i rămînă adînc întipărită în inimă, dulcile emoţii trăite în vremea tinereţii trebuie să dăinuie şi să devină mai puternice odată cu trecerea anilor, în timp ce nenumărate altele se vor stinge ; în mijlocul luxului şi tristei splendori a marilor state, o voce tainică trebuie să strige neîncetat în adîncul sufletului lor : Unde sînt jocurile şi serbările tinereţii ? Unde e armonia dintre cetăţeni ? Dar fraternitatea ? Unde e bucuria curată şi veselia deplină ? Dar libertatea, dreptatea, nevinovăţia ? Să ne grăbim a le redobîndi. Doamne ! cu inimile noastre de genevezi, cu un oraş plin de viaţă, cu o ţară atît de minunată, cu un guvernămînt atît de drept, cu distracţii atît de fireşti şi de pure, şi cu tot ce trebuie pentru a şti să ne bucurăm de ele, de ce nu ne-am venera cu toţii patria ?

Așa, prin serbări modeste și jocuri lipsite de strălucire, își rechema cetățenii acea Spartă pe care nu voi osteni s-o dau drept pildă plină de învățăminte pentru noi ; iată de ce spartanul, fie că se afla la Atena, printre opere de artă, fie la Susa, în sînul luxului și rafinamentului, plictisit de toate astea, ducea dorul serbărilor simple și exercițiilor istovitoare de-acasă. Acolo, în Sparta, într-o desfătare laborioasă, totul era plăcere și spectacol, acolo cele mai aspre munci erau socotite destinderi și cele mai mici răgazuri erau folosite pentru instruirea poporului ; acolo cetățenii, mereu laolaltă, își consacrau întreaga viață unor distracții ce slujeau interesele statului și unor jocuri pe care numai războiul le putea stingheri.

Îi și aud pe zeflemiști întrebîndu-mă dacă, pe lîngă toate aceste minunate instrucțiuni, nu doresc cumva să se introducă în serbările geneveze dansul tinerelor lacedemoniene. Răspund că aș dori să pot crede cu adevărat că ochii și inimile noastre sînt îndeajuns de caste pentru a rezista la un asemenea spectacol și că tinerele aflate într-o atare postură ar purta la Geneva, precum în Sparta, veșmîntul cuviinței publice ; dar oricît mi-aș stima compatrioții, știu că există o mare deosebire între ei și lacedemonieni și nu le propun dintre instituțiile spartane decît pe acelea de care sînt capabili încă. Dacă înțeleptul Plutarh și-a luat misiunea de-a justifica obiceiul amintit, la ce bun l-aș mai justifica și eu ? Numai discipolii lui Licurg erau demni de un asemenea obicei, și cu asta am spus totul. Numai viața lor cumpătată și harnică, moravurile lor pure și severe, forța morală ce îi caracteriza, numai ele au făcut ca pentru ei să fie inocent un spectacol atît de scandalos pentru orice alt popor, care este moral și nimic mai mult.

Dar să fie oare iscusita gătează a femeilor noastre într-adevăr mai puțin primejdioasă decît nuditatea abso-

lută, pe care obișnuința ar transforma-o iute într-o priveliște indiferentă, poate chiar neplăcută ? Nu știm noi oare prea bine că statuile și tablourile supără ochiul numai cînd goliciunea devine obscenă prin adaosul veșmintelor ? Puterea imediată a simțurilor este slabă și limitată : prin intermediul imaginației ajunge să facă însă cele mai mari ravagii ; ea are grijă să aţîțe dorințele, înzestrînd obiectul lor cu farmece pe care natura nu i le-a dat ; ea dezvăluie ispititor ochiului ceea ce el vede nu numai ca fiind nud, ci neînveșmîntat încă. Nu există îmbrăcăminte, oricît de modestă, prin care să nu poată trece dorințele unei priviri aprinse de imaginație. O tînără chinezoaică va face la Pekin mult mai multe ravagii, arătîndu-și vîrful piciorului acoperit și încălțat, decît ar fi făcut la poalele Taigetului cea mai frumoasă fată din lume dansînd goală. Dar cînd pui atît de multă artă și atît de puțină rigoare în îmbrăcăminte, cum fac astăzi femeile, cînd arăți mai puțin numai ca să aţîți și mai tare dorințele, cînd pui opreliști privirilor numai ca să aprinzi imaginația, cînd ascunzi o parte a obiectului numai ca să înfrumusețezi ceea ce este vizibil,

Heu ! male tum mites defendit pampinus uvas. [1]

Să încheiem numeroasele digresiuni. Har Domnului, iat-o pe ultima : am ajuns la capătul scrierii mele. Propuneam serbările lacedemonienilor drept model pentru cele pe care mi-ar plăcea să le văd la noi. Le găsesc indicate nu numai datorită scopului, ci și datorită simplității lor : fără pompă, fără lux, fără artificii, totul răspîndea, prin farmecul tainic al patriotismului ce le făcea atrăgătoare, un spirit eroic, potrivit unor oameni

[1] Vai ! Atunci frunza nu poate apăra strugurii dulci (lat.), Vergiliu. *Georgice*, I, v. 448.

liberi [1]; fără afaceri şi fără distracţii, sau, oricum, fără ceea ce se numeşte aşa în vremea noastră, ei îşi petreceau, în această dulce monotonie, ziua, care nu li se părea prea lungă, şi viaţa, care nu li se părea prea scurtă. Seara, fiecare se întorcea vesel şi bine dispus la cina lui modestă, mulţumit de patrie, de concetăţeni, de el însuşi. Dacă e nevoie să dau un exemplu de asemenea divertisment popular, iată unul descris de Plutarh. În Sparta existau totdeauna, spune el, trei dansuri şi tot atîtea grupuri de dansatori, potrivit diferitelor vîrste, iar dansurile erau însoţite de cîntecul fiecărui grup. Dansul bătrînilor era primul şi începea cu următorul cuplet :

În trecut am fost şi noi
Tineri, vajnici şi eroi.

Urma grupul bărbaţilor, care cîntau bătînd tactul cu arma :

---

[1] Îmi amintesc că în copilărie am fost uimit de un spectacol destul de simplu, dar a cărui emoţie o mai păstrez încă şi-acum, deşi a trecut atîta timp şi am văzut multe. Regimentul Saint-Gervais isprăvise manevrele şi, potrivit tradiţiei, se cina pe companii. După masa de seară, foarte mulţi dintre cei ce le alcătuiau se adunară în Piaţa Saint-Gervais şi începură să danseze cu toţii laolaltă, ofiţeri şi soldaţi, în jurul fîntînii pe parapetul căreia se urcaseră toboşarii, flautiştii şi făclierii. Dansul unor bărbaţi înveseliţi de o cină prelungită pare a nu oferi nimic prea interesant de văzut ; totuşi, deplina concordanţă a mişcărilor celor cinci sau şase sute de bărbaţi în uniformă, care se ţineau de mînă într-un şir nesfîrşit, şerpuind în cadenţă şi fără greş, cu nenumărate răsuciri şi desfăşurări, cu nenumărate figuri ingenioase, muzica aleasă pentru a-i însufleţi, ropotul tobelor, strălucirea torţelor, o anume atmosferă militară în sînul petrecerii, toate alcătuiau o privelişte la care nu puteai rămîne nepăsător. Era tîrziu, femeile se culcaseră, dar se deşteptară cu toatele. Curînd privitoarele apărură pe ferestre şi dădură un nou elan actorilor. Dar cum nu le-a răbdat inima să rămînă multă vreme la ferestre, coborîră şi ele. Stăpînele veneau să-şi vadă soţii, slujnicele aduceau vin, chiar şi copiii, treziţi de zgomot, alergară, îmbrăcaţi numai pe jumătate, către taţii şi mamele lor. Dansul încetă. Urmară îmbrăţişări, rîsete, urări, manifestări de afecţiune. Toate

Astăzi noi sîntem astfel :
Zid stăm patriei : de-oțel.

Apoi venea rîndul copiilor, care răspundeau cîntînd cît îi ținea gura :

Nu-i departe acea zi
Cînd mai tari ca toți vom fi.

Iată, domnule, spectacolele de care au nevoie republicile. Cît despre cele pe care articolul dumneavoastră *Geneva* m-a silit să le analizez în acest eseu, dacă interesul personal va izbuti să le statornicească vreodată între zidurile orașului nostru, le prevăd urmări triste ; am arătat cîteva, aș putea arăta și altele, dar ar însemna să mă tem prea mult de o nenorocire imaginară, pe care vigilența magistraților noștri va ști s-o preîntîmpine. Eu

---

astea provocară o emoție generală pe care nu sînt în stare s-o descriu, dar pe care, în veselia unanimă o încearcă fiecare în chip firesc cînd se află printre cei dragi. Îmbrățișîndu-mă, tata fu cuprins de un fior pe care parcă îl simt și acum. Jean-Jacques, mi-a spus el, iubește-ți țara. Îi vezi pe acești buni genevezi ? Toți sînt prieteni, toți sînt frați ; printre ei domnește bucuria și înțelegerea. Și tu ești genevez : vei vedea cîndva și alte popoare ; dar chiar dac-ai să călătorești la fel de mult ca tatăl tău, genevezilor n-ai să le găsești pereche.

Voiră să reînceapă dansul, dar n-a mai fost chip : nimeni nu mai știa ce face, capetele tuturor erau amețite de o beție mai dulce decît cea pe care o dă vinul. După ce au mai zăbovit o vreme în piață, rîzînd și vorbind, veni clipa despărțirii, și fiecare se retrase în liniște, însoțit de familia sa : iată cum aceste femei bune și prevăzătoare și-au adus bărbații acasă fără să le tulbure petrecerea, ci luînd parte la ea. Îmi dau seama că spectacolul de care eu am fost atît de impresionat pentru mulți alții n-ar avea nici un farmec. Trebuie să ai ochi făcuți să îl vadă și o inimă făcută să îl simtă. Nu, nu încape îndoială că nu există bucurie mai curată decît cea unanim împărtășită și că sentimentele cu adevărat firești sălășluiesc numai în popor. O, demnitate, fiică a mîndriei și mamă a plictiselii, tristele tale sclave avut-au oare vreodată în viața lor o asemenea clipă ? (n. a.).

n-am pretenţia de a da lecţii unor oameni mai înţelepţi decît mine. Sînt mulţumit dacă am vorbit îndeajuns spre a-i consola pe tinerii din ţara mea pentru faptul că sînt privaţi de o distracţie pe care patria ar plăti-o atît de scump. Îndemn acest tineret fericit să asculte sfatul care încheie articolul dumneavoastră. Bine-ar fi să-şi cunoască menirea şi să fie demn de ea. Bine-ar fi să-şi dea totdeauna seama că o fericire solidă este infinit mai preţioasă decît plăcerile vane ce o destramă ! Bine-ar fi să lase moştenire urmaşilor virtuţile, libertatea şi pacea primite de la strămoşi ! Îmi încheie scrisoarea cu această ultimă dorinţă, aceeaşi cu care mi se va încheia şi viaţa.

CUPRINSUL

Prefață . . . V
Tabel cronologic . . . XXIX

A contribuit progresul științelor și artelor la purificarea moravurilor ? 3
Prefață la Narcis sau îndrăgostitul de sine însuși 37
Scrisoare despre muzica franceză . . . 59
Scrisoare către dl. d'Alembert 113

Lector : RODICA IOAN
Tehnoredactor : AURELIA ANTON

Bun de tipar 30.VI.1981. Coli ed. 14,50.
Coli tipar 9,5

Tiparul executat sub comanda nr. 5030/981 la Întreprinderea Poligrafică Bacău, str. Eliberării nr. 63
REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

Lucrarea este tipărită pe hîrtie fabricată de I. H. Bușteni

Scanare și prelucrare digitală

de

Anonim

și

CAT Graur

Antwerpen 2026